

KROSKULTURNA ADAPTACIJA PSIHOLOŠKIH MERNIH INSTRUMENATA

Vladimir Hedrih

Dragi čitaoci,

iako kroskulturna adaptacija psiholoških mernih instrumenata obuhvata skup veština i znanja koji su psihologima preko potrebnii, budući da je većina instrumenata koje psiholozi koriste ili žele da koriste, stranog porekla, interesantno je da na srpskom jeziku do sada nije bilo tekstova koji se ovim detaljnije bave. Pored toga, i dalje je uobičajeno sresti psihološke testove koji su metodološki neadekvatno adaptirani na srpski jezik i koji ne funkcionišu onako kako bi trebalo, a da naši psiholozi takve testove ipak koriste u praksi, da se takvi testovi nalaze u komercijalnoj prodaji ili da se na osnovu takvih testova pišu naučni radovi. Uvidevši da je stanje stvari ovakvo, pre skoro deceniju osmislio sam predmet koji se bavi ovom tematikom, a koji je uključen u program osnovnih studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu. Studenti ovaj predmet slušaju na drugoj godini osnovnih studija. Tekst koji se nalazi pred vama ima za prevashodni cilj da predstavi osnovne probleme kroskulturne adaptacije psiholoških mernih instrumenata i upozna čitaoce sa njima. Šta sve spada i kada se mora raditi adaptacija, kako se ona tačno radi, kako proveriti da li je adaptacija testa bila uspešna, koji su osnovni nacrti za proveru ekvivalentnosti funkcionisanja dve jezički i kulturno različite verzije istog testa, kako sprovesti empirijsku studiju u kojoj se to proverava, kako obraditi rezultate su neke od tema koje će biti obrađene u ovoj knjizi.

Ova knjiga je pre svega namenjena studentima koji pohađaju predmet Kroskulturna adaptacija psiholoških mernih instrumenata, te stoga, pored sadržaja koji se neposredno tiču adaptacije testova, obuhvata i ostale sadržaje koji se tiču ovog kursa – pravnu regulativu koja se tiče prakse psihološkog testiranja, postupke za interpretaciju individualnih rezultata psiholoških testova i druge. U okviru studija u koje je uključen, ovaj predmet se nadovezuje na predmet Psihometrija, a koji se nadovezuje na predmete na kojima se studenti upoznaju sa psihološkom statistikom. Iz ovog razloga, očekuje se da su čitaoci ove knjige upoznati sa osnovnim statističkim pojmovima i najčešće korišćenim statističkim tehnikama poput linearne regresije, komponente/faktorske analize i sličnih tehniki, kao i osnovnim psihometrijskim pojmovima i metodama. Očekuje se da čitaoci poznaju osnove teorije merenja, klasičnu testnu teoriju, osnovne stvari o teoriji stavskog odgovora, vladaju pojmovima latentne, manifestne i emergentne varijable, da razlikuju psihološke crte i stanja, znaju šta je sistematska i slučajna greška, te šta su i kako se sve može proveravati pouzdanost i valjanost testa.

Uživajte.

Autor

Vladimir Hedrih

KROSKULTURNA ADAPTACIJA PSIHOLOŠKIH
MERNIH INSTRUMENATA

Glavni i odgovorni urednik
Doc. dr Gordana Đigić

Recenzenti:
Doc. dr Siniša Lakić
Doc. dr Kristina Randelović
Doc. dr Bojana Dinić

Vladimir Hedrih

KROSKULTURNA ADAPTACIJA PSIHOLOŠKIH MERNIH INSTRUMENATA

Filozofski fakultet u Nišu
2018.

Nastanak ovog teksta podržan je sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru projekta 179002.

Citirati kao:

Vladimir Hedrih (2018). Kroskulturna adaptacija psiholoških mernih instrumenata.
Filozofski fakultet, Niš.

SADRŽAJ

Poglavlje 1. Kultura	7
1.1. Pojam kulture	7
1.2. Kultura, jezik i psihološko testiranje	9
1.3. Kultura i psihološki konstrukti, emici i etici	12
1.4. Dimenziјe kulturnih razlika	18
Poglavlje 2. Autorska prava	25
2.1. Osnovni pojmovi - autorsko delo, autor	25
2.2. Sadržina autorskog prava	28
2.3. Ograničenja autorskih prava	30
2.4. Povrede autorskih prava	32
2.5. Autorska prava i psihološki testovi	44
Poglavlje 3. Adaptacija testova	53
3.1. Istorija	53
3.2. Standardi za adaptaciju testova danas	65
3.3. Zašto prevod nije dovoljan? Faktori koji utiču na ekvivalentnost funkcionisanja testova	70
3.4. Osnovni postupci za adaptaciju testa	83
Poglavlje 4. Procena ekvivalentnosti različitih jezičkih verzija testa	95
4.1. Diferencijalno funkcionisanje ajtema i testa, ekvivalentnost merenja	95
4.2. Procena izvora ugrožavanja ekvivalentnosti merenja pre početka empirijskog prikupljanja podataka o ekvivalentnosti	99
4.3. Nacrti za empirijsku procenu ekvivalentnosti dve jezičke verzije testa	101
4.4. Zaključivanje o ekvivalentnosti testova na osnovu empirijskih podataka – nivoi ekvivalentnosti	111
4.5. Zaključivanje o ekvivalentnosti testova na osnovu empirijskih podataka – statistički postupci	117
4.6. Jednačenje testova u kontekstu kroskulturne adaptacije	124

Poglavlje 5. Interpretacija individualnih rezultata	133
5.1. Pristupi interpretaciji individualnih rezultata	134
5.2. Kriterijumski i normativni pristup interpretaciji individualnih rezultata	136
Poglavlje 6. Zaštita prava ispitanika, pravna i etička pitanja psihološkog testiranja	159
6.1. Zaštita podataka o ličnosti	160
6.2. Etička pravila psihološke profesije u vezi sa psihološkim testiranjem, prava ispitanika	167
Literatura	175

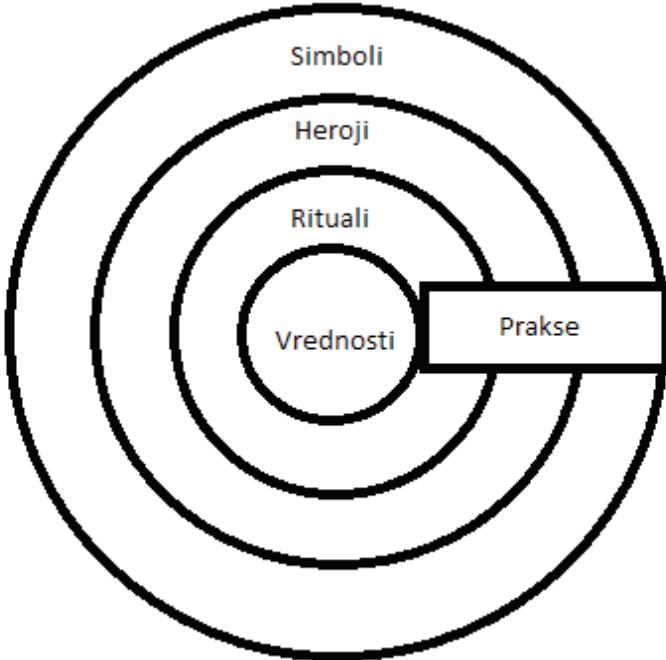
Poglavlje 1.

Kultura

1.1. Pojam kulture

Za probleme povezane sa kroskulturnom adaptacijom psiholoških mernih instrumenata centralni pojam je pojam kulture. Za kulturu se može reći da predstavlja onaj okvir koji ponašanjima, gestovima, rečima i odnosima između ljudi daje značenje i predstavlja opšti kontekst u kome se oni dešavaju. Slikovito rečeno, ako na ulici vidimo dve osobe koje su jedna drugu obuhvatile rukama, kultura je ono što određuje da li ćemo opaziti da se te dve osobe grle, izražavajući time romantičnu ljubav, pozdravljaju kao bliski prijatelji koji se nisu dugo videli, da li time izražavaju drugarstvo ili odnos dominacije i podređenosti ili je pak u pitanju tuča i dve osobe koje se bore. Geert Hofstede (Hofstede, 2011) kulturu definiše kao „Kolektivno programiranje uma koje razlikuje članove jedne grupe ili kategorije ljudi od drugih“, mada postoje i brojne druge definicije. Straub i saradnici (Straub et al., 2003) te definicije dele na definicije zasnovane na zajedničkim vrednostima, definicije zasnovane na rešavanju problema i na opšte, sveobuhvatne definicije.

I ove prve dve stvari zaista i čine centralni deo onoga što podrazumevamo pod kulturom. Hofstede i saradnici predstavljaju manifestacije kulture kao skup koncentričnih krugova u čijem se centru nalaze zajedničke vrednosti određene kao „široka, nespecifična osećanja za dobro i зло, lepo i ružno, normalno i nenormalno, racionalno i iracionalno“. Navode da te vrednosti stvaraju osećanja koja su često nesvesna i vrlo retko podložna diskusiji, ali koja se manifestuju u ponašanju. Drugi krug čine rituali, odnosno kolektivne radnje koje su sa praktične strane suvišne, ali su sa društvenog suštinske, te se stoga izvode kao nešto što je samo sebi cilj. Treći krug manifestacija kulture čine heroji – „osobe, žive ili mrtve, prave ili izmišljene koje poseduju karakteristike koje se visoko cene u kulturi i stoga predstavljaju modele za ponašanje. Četvrti i najširi krug čine simboli odnosno „reči, gestovi, slike ili objekti koji nose određeno značenje unutar kulture“. Ovi autori simbole, heroje i rituale podvode pod pojam „praksi“ ili uobičajenih ponašanja zato što su ove tri vrste manifestacija „vidljive posmatraču, iako je njihovo značenje u okviru kulture sadržano u načinu na koji ih opažaju „insajderi“, članovi te kulture (Hofstede, Neuijen, Ohayv, & Sanders, 1990).

Slika 1. Manifestacije kulture
 (adaptirano prema Hofstede, Neuijen, Ohayv, & Sanders, 1990)

Iz opisa kulture, jasno je da je kultura pre svega kolektivni fenomen. Zajedničke vrednosti zahtevaju zajednicu koja bi te vrednosti delila. Međutim, koliko treba da bude velika ta zajednica da bi mogli da kažemo da ona poseduje svoju kulturu? Znamo i da ljudi nisu svi isti, odnosno da se međusobno razlikuju po mnogo stvari, uključujući i vrednosti, a svakako i po ovim ostalim stvarima koje čine manifestacije kulture. A i kada posmatamo bilo koju veću prirodnu grupu ljudi, kako da znamo da li svi pripadnici te grupe pripadaju istoj kulturi?

U svakodnevnom govoru uobičajeno je da se pojам kulture vezuje prvenstveno za etničke grupe, za narode, a nekada i za ljude koji govore istim jezikom. Međutim, pored ovakvih odrednica kulture, u psihologiji se koristi pojам „organizaciona kultura“, a u upotrebi je i pojам supkulture koji se odnosi na neku manju grupu ljudi unutar neke veće, obično nacionalne, kulture koji imaju neke svoje posebne kulturne karakteristike. U upotrebu sve više ulazi i termin „profesionalna kultura“, izraz koji je nastao na podacima sve većeg broja istraživanja čiji rezultati pokazuju da su po mnogim aspektima pripadnici iste profesije iz različitih zemalja međusobno sličniji nego pripadnici vrlo različitih profesija iz iste zemlje.

Razmatrajući ovako široko određenje pojma kulture, valja primetiti, kao što ispravno rade i Straub i saradnici (Straub et al., 2003) da se unutar svake grupe ljudi među sobom razlikuju, te da ne prihvataju svi doslovce iste vrednosti niti u istoj meri. Ovi autori navode i da obično ista osoba prihvata niz različitih kulturnih obra-

zaca, odnosno da se u pojedinačnim ljudima često stiču uticaji više različitih kultura. U skladu sa tim oni predlažu da se svaka osoba posmatra kao kombinacija različitih kultura ili supkultura kojima pripada. Ove kulture bi, osim nacionalne, obuhvatale i kulturne obrasce različitih kolektivnih identiteta koje osoba prihvata poput roda, profesije, sportskog kluba i drugih manjih društvenih grupa čije kulturne norme osoba usvaja. Ovi autori smatraju da bi u okviru ovog pristupa, za koji smatraju da je zasnovan na teoriji društvenog identiteta, kulturu trebalo meriti na individualnom nivou, ispitivanjem pojedinaca. Tako bi se kultura posmatrala kao individualni fenomen, a onda se agregacijom podataka može zaključivati o kulturi grupe.

Pitanje koje se postavlja je onda, koju odrednicu kulture bi trebalo praktično koristiti i uzimati u obzir kada je u pitanju praksa psihološkog testiranja? Uzimanje samo kultura velikih društvenih grupa, poput nacionalne, u obzir, dovelo bi možda do prakse psihološkog testiranja koja bi rezultirala neadekvatnim rezultatima za brojne pojedince čije se kulturno uslovljene psihološke karakteristike razlikuju od onih tipičnih za većinu njegovih sunarodnika. S druge strane, usvajanje pristupa u kome bi uzimali u obzir razlike u kulturi na nivou pojedinaca bi verovatno toliko zakomplikovalo proces psihološkog testiranja, da bi on bez složenog softvera bio neizvodiv. Vrlo je verovatno da bi takav pristup narušio i jedan od ključnih zahteva psihološkog testiranja, a to je da se psihološki testovi moraju zadavati, ocenjivati i tumačiti za sve ispitanike na jednak način.

Rešenje koje se najčešće sreće u praksi je da se kao maksimalni kriterijum za veličinu društvene grupe u praksi sreće jezik. U maksimalnoj varijanti, test se bez dodatnih prilagođavanja zadaje ispitanicima koji imaju isti prvi jezik. Ako ispitanici ne dele isti prvi jezik¹, većina psihologa će se složiti da im se ne može zadavati isti test, već da ga je potrebno adaptirati na prvi jezik ispitanika. I dok se o opravdanosti prilagođavanja psiholoških testova manjim društvenim grupama može diskutovati, kao i o tome za koje je tačno grupe unutar istog jezika potrebno raditi posebne verzije, to da je potrebno praviti posebne verzije testa za ljude koje govore različitim jezicima je nešto što oko čega postoji manje-više generalna saglasnost.

1.2. Kultura, jezik i psihološko testiranje

Zašto je kultura važna za praksu psihološkog testiranja? Da bi psihološki test funkcionišao kako treba, neophodno je da se on zadaje, ocenjuje i tumači na isti način za sve ispitanike. Da bi mere koje test daje bile validne potrebno je da odgovori koje ispitanik daje na stimuluse koji čine test (ajteme, stavke) budu pod uticajem iste psihološke osobine – one koju test meri kod svih ispitanika. Ako bi se desilo da ista stavka kod jednih ispitanika izaziva odgovore određene jednom psihološkom osobinom, a kod drugih odgovore izazvane drugom psihološkom osobinom, to nikako ne bi bilo dobro. Isto tako, ako bi, zbog razlika u poznatosti određenih sadržaja koji

¹ Za „prvi jezik“ se u ranijoj literaturi koristio naziv „maternji jezik“. To je jezik koji su ispitanici prvo naučili da govore.

nisu predmet merenja testa, iste stavke bile teže ili lakše za ispitanike sa istim nivoom merenog konstrukta iz jedne nego iz druge populacije, to bi bio još jedan izvor varijabilnosti koji bi ugrozio validnost zaključaka koji proizlaze iz rezultata testa. Na primer, ako bi na nekom testu opšte informisanosti imali pitanje o tome gde se nalazi grad Valjevo, takvo pitanje bi bilo dosta lakše za ispitanike iz Srbije nego za ispitanike iz Francuske sa istim nivoom merene osobine.

Kultura, kao okvir koji radnjama, rečima i stvarima daje značenje, presudno utiče na načine kakvo će značenje osoba pridati elementima koji čine psihološki test i testu u celini. Razlike u kulturi dovode ili mogu dovesti do toga da dve osobe pridaju različita značenja elementima psihološkog testa i da zbog toga isti test na te dve osobe funkcioniše različito.

Praktično posmatrano, kulturne razlike između ispitanika prave probleme u praksi psihološkog testiranja i to tako što dovode do toga da isti test nekada različito funkcioniše na ispitanicima koji pripadaju različitim kulturama. Iz ovog razloga, moderni standardi za psihološko testiranje (AERA, APA, & NCME, 2006) propisuju da je ekvivalentnost funkcionalisanja testa u dve kulture, odnosno u dve različite populacije nešto što se ne sme apriori prepostaviti već se mora empirijski proveriti. Pored toga, razlike između kultura, kao i karakteristike svake od kultura nisu statične, već se menjaju tokom vremena. Zato se ekvivalentnost funkcionalisanja istog testa u različitim kultura mora periodično ponovo proveravati.

Kada je jezik u pitanju, važno je napomenuti da on ne mora označavati granicu jedne kulture. Iako se često u svakodnevnom životu jezik i kultura poistovjećuju, u smislu da pripadnici iste kulture govore isti jezik, to ne mora uvek biti slučaj. Nekada je moguće da istim ili vrlo sličnim jezikom govore ljudi čije se kulture jako razlikuju, daleko više nego što je neophodno potrebno da bi validnost neadaptiranih testova iz jedne grupe u drugoj bila narušena. Isto tako, nekada se može desiti da iako govore različitim jezicima, kulture dve grupe budu dovoljno slične da psihološki testovi u drugoj grupi sasvim validno funkcionišu i nakon običnog prevođenja sa jednog jezika na drugi.

U tom smislu, jedan posebno važan faktor koji treba imati u vidu je globalizacija. Globalizacija se tipično definiše kao „povećana interakcija između ljudi kroz rast međunarodnog protoka novca, ljudi i ideja (<https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization>). Počeci globalizacije se obično vezuju za moderna vremena, a pogotovo pojavu interneta, ali ima autora koji smatraju da zapravo prve trenutke globalizacije treba tražiti u evropskom „Dobu otkrića“, pre svega u vremenima kada su evropski moreplovci otkrili Ameriku i krenuli u istraživanje i osvajanje sveta. Iako se pojam globalizacije prvenstveno odnosi na proces ekonomskih integracija i jačanja međunarodne razmene, on ima važne socijalne i kulturne aspekte. Kroz povećanu komunikaciju, kretanje i razmenu između kultura, globalizacija, sa jedne strane, povećava razlike između stanovnika jedne teritorije, odnosno unutar nacionalnih grupa, a sa druge strane smanjuje razlike između kultura širom planete Zemlje.

Povećanje razlika između stanovnika iste teritorije, dešava se tako što, kroz komunikaciju i razmenu kulturnih sadržaja, pojedinci imaju priliku da usvoje kulturne norme i vrednosti koje su dominantne u nekim drugim, često dalekim društvenim

grupama. Pored toga, kretanje stanovništva kroz emigraciju i imigraciju, dovodi do toga da se na istoj teritoriji, koja je nekada bila etnički, kulturno i jezički relativno homogena, nadu pripadnici drugačijih kultura koji sa sobom nose svoje vrednosti i druge aspekte kulture. Smanjivanje razlike između kultura se dešava tako što:

a) pripadnici različitih kultura širom sveta bivaju izloženi istim kulturnim sadržajima (filmovi, muzika, mediji), zahvaljujući dostupnosti međunarodne razmene, te onda karakteristike svoje kulture menjaju usvajajući elemente tih sadržaja;

b) uče strane jezike (trenutno, pre svega engleski), kako bi se sporazumeli sa ljudima koji ne govore njihov jezik, i time usvajaju ili postaju svesni novih pojmoveva sadržanih u rečima estranog jezika, koji možda ne postoje u njihovom jeziku, kao i konotativnih značenja reči i izraza estranog jezika.

c) ljudi češće sreću pripadnike kultura različitih od njihove i imaju više prilike da sa njima komuniciraju, kako direktno, tako i pomoću sredstava masovne komunikacije. Komunikacija i razmena dovodi do upoznavanja sa karakteristikama drugih kultura, a onda, vremenom, i do usklađivanja vrednosti i drugih elemenata koji čine kulturu.

c) dolazi do sinhronizacije karakteristika, odnosno stvaranja sličnih i kompatibilnih nacionalnih institucija sa ciljem olakšavanja međunarodnog protoka ljudi, ideja i kapitala – ovaj proces je vidljiv od načina uređenja države, preko zakona i njihovih sadržaja do sinhronizacije sistema obrazovanja i sticanja profesionalnih kvalifikacija. Na primer, jedan od zahteva koji univerzitetski studijski program u Srbiji mora ispuniti da bi bio akreditovan, odnosno dobio dozvolu za rad, je i to da, po sadržaju, mora biti dovoljno sličan programima koji školuju ljude za ista zanimanja u stranim zemljama. Zakoni koji se donose u Srbiji moraju biti u skladu sa zahtevima različitih međunarodnih ugovora, konvencija ili normama međunarodnih organizacija, a to znači i da budu slični zakonima koji regulišu istu oblast u drugim zemljama.

Na ovaj način, sve je manje krupnih razlika između društava u različitim zemljama, a samim tim i između kultura. Ovakav trend je vidljiv u nekim oblastima i kada su u pitanju psihološki konstrukti, odnosno funkcionalisanje psiholoških testova (Hedrih, Stošić, Simić, & Ilieva, 2016). Npr. u oblasti profesionalnih interesovanja ocenjivanih Holandovom teorijom, tokom druge polovine 20. veka, dobijani su rezultati koji su pokazivali neadekvatnost ove teorije u različitim zemljama. Zadnjih godina, pre svega tokom prve dve decenije 21. veka, takvih rezultata je sve manje, a studije u nekim zemljama u kojima su ranije dobijani negativni rezultati, kao na primer u Kini, sada daju rezultate koji potvrđuju validnost ove teorije, kao i psiholoških testova zasnovanih na njoj (Long, Adams, & Tracey, 2005).

Treba takođe biti svestan da efekti globalizacije ne dostižu do svih delova društva podjednako. Dok postoje delovi društva, odnosno grupe ljudi koji su intenzivno uključeni u procese međunarodne odnosno međukulture komunikacije i razmene, isto tako postoje delovi društva do kojih ovi sadržaji i procesi sporije dopiru ili ne dopiru uopšte. U manje razvijenim, u siromašnijim slojevima društva, među neintegriranim, izolovanim ili samoizolovanim društvenim grupama, kao i među starijim i manje obrazovanim osobama, može se očekivati da ovi efekti budu manje izraženi nego kod npr. mladih ljudi, obrazovanih u okvirima školskog sistema, koji odrastaju

u mestima i u uslovima u kojima imaju puno prilika da dolaze u kontakte sa strancima odnosno stranim kulturnim sadržajima.

Iz svega napred navedenog sledi da u velikom broju praktičnih slučajeva odluka o tome da li dve osobe treba tretirati kao pripadnike iste kulture ili kao pripadnike različitih kultura zavisi od mnogo različitih faktora. Međutim, jedan faktor koji svakako predstavlja jasnu granicu kada su u pitanju psihološki testovi i psihološko testiranje jeste jezik kojim osoba koju treba testirati govori. Verovatno je svakome jasno da zadavati ispitaniku psihološki test koji je na jeziku koji ispitanik ne razume nema nikakvog smisla. Zbog toga, sa psihometrijske tačke gledišta, jezik predstavlja čvrstu granicu, kada je adaptacija testova na jezik ispitanika nužna. Međutim stvaranje nove jezičke verzije testa, odnosno verzije testa na drugom jeziku ne može se svesti na puko prevodenje.

Za razliku od većine drugih materijala, gde nam je kod prevoda važno samo to da materijal bude „što tačnije“ preveden na strani jezik, kod psiholoških testova nije toliko važno to da budu tačno prevedeni, koliko je važno da verzije testa na različitim jezicima budu „psihološki“ identične. Svaki psihološki test sastavljen je od stimulusa tj. ajtema od kojih svaki ima za cilj da izazove reakciju ispitanika koja je pod uticajem tačno one psihološke osobine koju test treba da meri. Ako u novoj jezičkoj verziji testa, stavke prevedene na novi jezik više ne izazivaju reakcije koje su pod uticajem osobine koju test treba da meri, takva jezička verzija testa nam nije od koristi kao psihološki test, čak iako je maksimalno precizno prevedena. Zato se za postupak stvaranja nove jezičke verzije testa koristi se termin adaptacija, a ne prevodenje. Psihometrijski gledano, isti test koji je adaptiran na drugi jezik uvek se tretira, kao drugi, odnosno poseban test u odnosu na izvornu verziju. Ekvivalentnost ta dva testa – izvornog testa i adaptacije na novi jezik je nešto što se mora empirijski proveriti i dokumentovati, a nikako nešto što se sme „očekivati“ ili „podrazumevati“ apriori (AERA et al., 2006)

1.3. Kultura i psihološki konstrukti, emici i etici

Većina psiholoških teorija formulisana je tako da implicira da psihološki konstrukti, čije postojanje teorija postulira, postoje kod svih ljudi svuda, ali sveobuhvatnih provera koje bi tako nešto pokazale u naučnoj literaturi zapravo nema.

Iako postoji veliki broj studija u kojima se postojanje određenog konstruktua ili skupa konstrukata proverava u većem broju zemalja, ovakve studije skoro nikad ne daju uniformno potvrđne rezultate za sve populacije. Uglavnom ostaje nepoznato zbog čega se rezultati na različitim uzorcima razlikuju. Da li je uzrok razlike neadekvatna adaptacija testa, nestandardni odnosno nejednaki uslovi testiranja odnosno prikupljanja podataka u nekim grupama, neekvivalentnost odnosno nepostojanje ispitivanog konstruktua u nekim od ispitivanih grupa ili nešto treće ostaje uglavnom na spekulacijama i pretpostavkama autora istraživanja.

Kada se i dobiju pozitivni rezultati, oni koji potvrđuju ekvivalentnost konstrukata u različitim kulturama, često se to može pripisati tome što su autori ispitivali

vrlo „globalizovane“ grupe (npr. studente), a neretko se ispostavi i da su kao predstavnici „različitih“ kultura uzimani stanovnici ili još češće studenti, neke od zapadnih zemalja, obično SAD, koji su po nekom kriterijumu stranog porekla, iako odlično govore lokalni, obično engleski jezik i integrisani su u društvo te zemlje. Često se ispostavi i da su im testovi u okviru takvih studija zadavani na engleskom jeziku.

Sve ovo govori da se ne može apriorno smatrati da svi psihološki konstrukti postoje u svim ljudskim populacijama odnosno u svim kulturama. Niti se može apriorno smatrati da svi psihološki konstrukti funkcionišu² na isti način u svim kulturama, čak i kada ima dokaza da tiu konstrukti kao takvi u tim kulturama postoje. I dok je sasvim moguće da postoje psihološki konstrukti koji su isti u svim kulturama, vrlo je verovatno da su neki od psiholoških konstrukata specifični samo za jednu određenu kulturu, odnosno samo za jednu grupu ljudi. Zbog toga je postojanje istih psiholoških konstrukata u različitim kulturama, odnosno ljudskim grupama nešto što se mora empirijski proveravati.

Za proučavanje postojanja i funkcionisanja psiholoških konstrukata neobično su važni pojmovi etika (eng. etic) i emika (eng. emic). U kroskulturnu psihologiju ovi pojmovi su došli iz antropologije, u kojoj se govori o etičkom i emičkom pristupu. U antropologiji, etički pristup zahteva korišćenje sistema opisivanja pojava koji je podjednako validan u svim kulturama i koji tako omogućuje opisivanje sličnosti i razlike između kultura. U njegovoj osnovi stoji pankulturalni odnosno metakulturalni pristup proučavanju kulture. Spram ovog, postoji emički pristup, u kome istraživač pokušava da opiše pojave onako kako ih vide njihovi ispitanici, odnosno na načine koji su specifični za kulturu koju proučava (Helfrich, 1999).

Kada govorimo o emicima i eticima u psihologiji, reč „etik“ upotrebljava se za konstrukte koji su kulturno univerzalni, odnosno za one koji postoje u svim posmatranim kulturama. Reč „emik“ upotrebljava se za konstrukt koji je kulturno specifičan, odnosno za onaj koji postoji samo u jednoj kulturi ili u grupi kultura, ali ne postoji u svim posmatranim kulturama. Iz prethodnog sledi da to da li će neki konstrukt imati status emika ili etika umnogome zavisi od grupe kultura koje se posmatraju. U ograničenim grupama sličnih kultura lakše je dobiti etike. Na primer, studije u kojima se poređi funkcionisanje hrvatskih i srpskih verzija istog psihološkog testa, tipično daju podatke o ekvivalentnosti konstrukata koje test meri (Hedrih & Šverko, 2007; Šverko & Hedrih, 2010).

I kod ispitivanja psihometrijskih karakteristika psiholoških testova možemo govoriti o etičkom i emičkom pristupu. U okviru etičkog pristupa, može se proveravati da li test ima iste psihometrijske karakteristike (npr. faktorsku strukturu) u svim ispitivanim grupama. Može se usvojiti tzv. pankulturalni pristup i onda ispitivati u kojoj meri psihometrijske karakteristike testa na pojedinačnim (kulturnim) grupama odgovaraju onim koje se dobijaju na svim grupama zajedno, kontrolisano ili ne za razlike između grupa. Ili se može usvojiti multigrupni pristup i ispitivati da li psihometrijske karakteristike testa u svim pojedinačnim grupama odgovaraju karak-

² Funkcionisanje konstrukta se ovde odnosi na to kako se konkretni konstrukt manifestuje u ponašanju, uključujući i ponašanje na psihološkim testovima - na koja ponašanja utiče i kako ta ponašanja izgledaju.

teristikama testa u nekoj referentnoj grupi ili prepostavkama teorijskog modela na kom je test zasnovan.

Emički pristup polazi od prepostavke da su konstrukti koji se ispituju specifični za datu grupu, te se onda može poći od pitanja kakve psihološke konstrukte meri dati test u dатoj grupi. Međutim, kako testovi po pravilu nisu uzorci generalnog ponašanja ljudi, već skupine stimulusa koji su strogo seleкционisани sa ciljem da izazovu ponašanja pod uticajem unapred poznatog konstrukta, ispitivanje toga šta test meri, nakon što ustanovimo da ne meri ono za šta je napravljen, nema teorijskog smisla. Slično kao kada bi u prodavnici kupili telefon i nakon što ustanovimo da je neispravan, počeli da razmišljamo čemu bi on mogao da služi, umesto da ga reklamiramo.

Zbog toga, način na koji se primenjuje emički pristup kod ispitivanja psihometrijskih karakteristika psiholoških testova u različitim kulturnim grupama ide ili u pravcu identifikovanja posebnih konstrukata specifičnih za datu kulturu ili u pravcu identifikovanja promena koje treba uneti u teorijski model u svakoj od grupe, da bi on bio validan u toj grupi.

Na primer, inspirisana psiholeksičkim studijama sprovedenim u različitim zemljama širom sveta, na kojima je između ostalog zasnovan i model ličnosti Velikih Pet, Snežana Smederevac (Smederevac, 2000) je u okviru svoje doktorske disertacije sprovela psiholeksičku studiju na srpskom jeziku. Psiholeksičke studije ovog tipa se sprovode tako što se iz rečnika određenog jezika izvuku reči koje opisuju lične osobine³. Onda se na osnovu tih reči formiraju stavke, koje se u obliku upitnika zadaju ispitanicima. Potom se radi faktorska analiza odgovora i na osnovu toga zaključuje o latentim crtama odgovornim za povezanost odgovora ispitanika. U ovoj studiji dobijeni rezultati su pokazali da ovako dobijeni faktori imaju puno sličnosti sa Velikih Pet, ali da imaju i određene specifičnosti. Ovaj autor je dakle, na osnovu uzorka iz korpusa reči lokalnog, u ovom slučaju srpskog jezika, sprovela istraživanje koje je imalo za cilj identifikaciju latentnih crta specifičnih za datu kulturu. To predstavlja primer postupaka za identifikaciju faktora specifičnih za određenu kulturu u okviru emičkog pristupa.

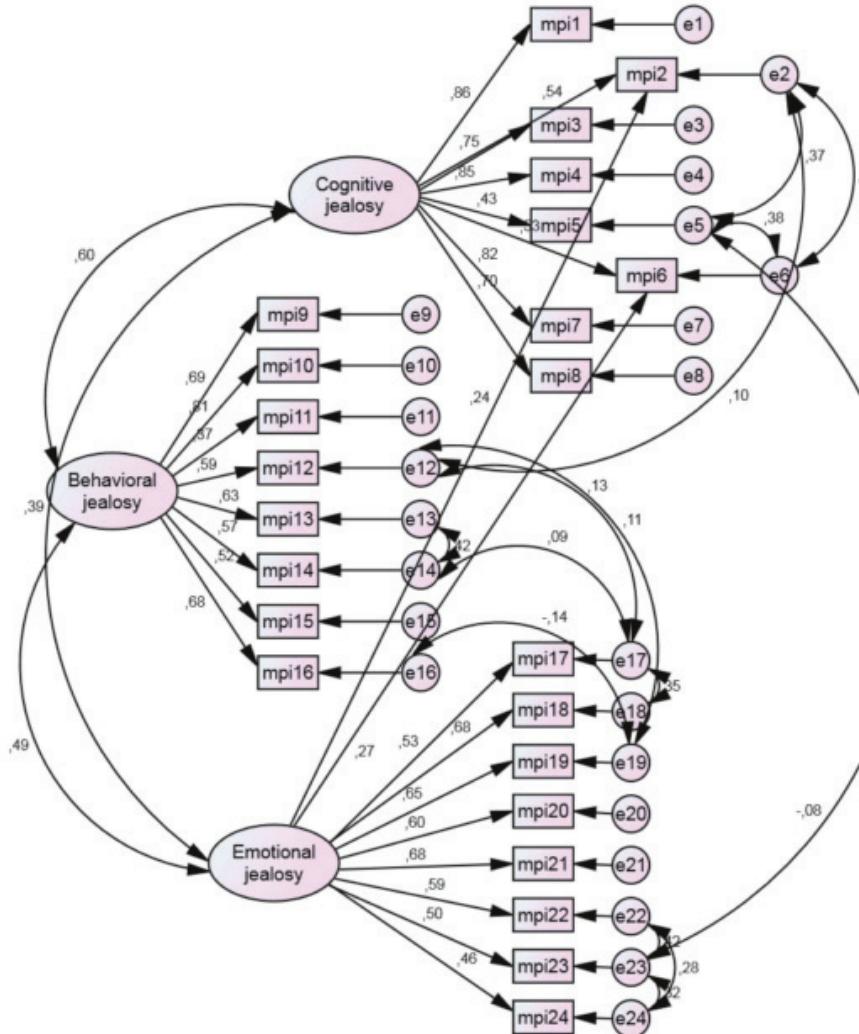
Druga oblik emičkog pristupa sastoji se u tome da se dozvoli da parametri teorijskog modela na kome je zasnovan test mogu da variraju između kultura/grupa, te se onda ispituje kakve je promene potrebno uneti u teorijski model da bi on bio validan u određenoj kulturi. Npr. u studiji funkcionalanja srpske verzije Multidimensionalne skale ljubomore (Multidimensional jealousy scale, MJS (Pfeiffer & Wong, 1989)), nakon konstatacije da se empirijska struktura skale ne uklapa u teorijski model, autori studije (Tošić Radev & Hedrih, 2017) su predložili određene izmene u karakteristikama modela, kako bi dobili model koji adekvatno opisuje empirijski dobijenu strukturu na srpskom uzorku. Ove izmene sastojale su se u specifikaciji da dve stavke, pored faktora za čije su merenje namenjene zasićuju još jedan faktor iz

³ Kako bi tako dobijeni broj reči bio ogroman, obično se ne beleže sve reči, već se radi uzorkovanje iz rečnika nekom metodom (npr. sistematsko uzorkovanje – uzme se svaka n-ta strana) i onda se uzmu sve reči koje se nalaze na tim stranama.

testa, kao i u specifikaciji postojanja niza koreliranih grešaka, odnosno korelacija između ajtema testa koje ne potiču od konstrukata koje test meri (slika 2).

Još jednu mogućnost predstavlja kombinovanje etičkog i emičkog pristupa. Tako je moguće napraviti test koji meri konstrukte za koje se smatra da su univerzalni, odnosno da predstavljaju etike, a onda predvideti da isti test meri i neke konstrukte koji su specifični za lokalnu kulturu, odnosno predstavljaju emike. U slučaju kroskulturne primene ovakvog testa, to bi značilo da će neki predmeti merenja testa biti isti u svim kulturama u kojima se test koristi, dok će se neki predmeti merenja testa razlikovati od kulture do kulture.

Na primer, Cheung i saradnici (Cheung et al., 2011) su u konstrukciju Kineskog inventara za procenu ličnosti (Chinese Personality Assessment Inventory – CPAI i CPAI 2), krenuli od ciljem da on obuhvati i neke specifično kineske osobine ličnosti. U tu svrhu su analizirali niz dela kineske književnosti (narodnih priča, romana, izreka, ali i kineske psihološke literature) da bi u njima našli opise koji se mogu smatrati opisima ličnosti. Na osnovu ovih opisa formirali su stavke testa koje su trebale da „uhvate“ specifično kineske osobine ličnosti. S druge strane, ostale stavke testa zasnovali su na sadržajima različitih inostranih inventara ličnosti, kako bi obuhvatili i crte za koje se može pretpostaviti da bi mogle da funkcionišu kao etici. Dobili su na kraju 28 skala „normalnih“ osobina ličnosti i 12 kliničkih, koje zajedno grade određeni broj faktora višeg reda - 4 faktora osobina normalne ličnosti i 2 faktora klinički relevantnih osobina. Zajednička faktorska analiza sa merama NEO-FFI inventara, koji meri Big Five osobine ličnosti prema „zapadnom“ modelu, pokazalo je da je faktor koji su autori nazvali Interpersonalna povezanost poseban i da nema zasićenja ni na jednoj od pet osobina Big Five modela. S druge strane, uočili su da njihov inventar, prva verzija CPAI, ne sadrži mere koje odgovaraju Otvorenosti za iskustvo (O) iz Big Five modela. Zato su CPAI 2 dodali stavke namenjene specifično merenju ove dimenzije, uprkos tome što se ona uopšte nije pojavila u sadržajima inicijalne verzije testa.

Slika 2. Izmene teorijske strukture MJS koje su predložili Tošić Radev i Hedrih za srpsku populaciju. Originalni teorijski model predviđa da svaku od latentnih varijabli iz modela zasižuje po osam ajtema - prvih osam kognitivnu, drugih osam bihevioralnu i trećih osam ajtema emocionalnu ljubomoru. Veze emocionalne ljubomore i stavki 2 i 6, kao i korelirani reziduali su izmene koje su predložili autori srpske verzije (Tošić Radev & Hedrih, 2017).

Međutim, i nakon dodavanja posebne skale namenjene merenju O dimenzije, stavke koje bi trebalo da mere Otvorenost za iskustvo nisu gradile poseban faktor, ali su različite stavke ulazile u sastav drugih, ranije identifikovanih faktora. Na osnovu ovoga su zaključili da, iako Kinezi mogu prepoznati karakteristike koje čine O dimenziju, one u kineskoj kulturi ne čine poseban faktor, kao što je to slučaj na

Zapadu. Zaključili su da ovo, kao i rezultati nekih ranijih studija ukazuju da je status O dimenzije kao etika, kada se uključi kineska kultura, u najmanju ruku problematičan, odnosno da se ova dimenzija ne može tretirati kao etik. Dakle, autori su ovde kombinovali pokušaj da se dobiju faktori ličnosti specifični za kulturu (na osnovu opisa ličnosti iz kineskih književnih dela i psihološke literature), sa pokušajem da se reprodukuju faktori dobijeni u stranim kulturama, a koji su u psihološkoj literaturi predstavljeni kao da bi trebali da budu univerzalni (stavke inspirisane stranim testovima, kao i O skala) i zato je ovo primer kombinovanog etičkog i emičkog pristupa.

Postavlja se pitanje, kako da znamo da je neki konstrukt etik? Obzirom da se svaki psihološki konstrukt prvi put identificuje u jednoj određenoj kulturi, kako znati da li je taj konstrukt nešto što je specifično za tu kulturu, dakle emik ili je nešto što je kulturno univerzalno, odnosno etik? Logičan odgovor na ovo pitanje, je da moramo da empirijski probamo i ustanovimo da li konstrukt koji smo izolovali u jednoj funkcioniše podjednako i u drugim kulturama. Ali kako to učiniti? Pre nego što to pokažu empirijske provere, mi zapravo ne znamo da li će konstrukt čije je postojanje potvrđeno u jednoj kulturi funkcionišati u drugoj. Ono što možemo da uradimo je da napravimo instrument za merenje tog konstrukta u novoj kulturi, po uzoru na to kako takav instrument funkcioniše u kulturi ili kulturama u kojima je potvrđen i proverimo da li će on i u novoj kulturi funkcionišati na takav način. Alternativno, možemo na osnovu poznavanja te nove kulture u kojoj želimo da proverimo postojanje tog psihološkog konstrukta, da napravimo test kojim bi proverili njegovo postojanje i da vidimo da li dati test na uzorku iz te nove kulture funkcioniše na način koji potvrđuje postojanje tog novog konstrukta.

Koristeći bilo koji od ova dva postupka, dolazimo do situacije da konstrukt tretiramo kao etik iako je njegova kroskulturna ekvivalentnost nepoznata, tj. da tretiramo kao etik nešto za šta nemamo još dokaza da predstavlja etik. Zbog toga se za konstrukte tretirane na ovakav način u novoj kulturi koristi termin „nametnuti etik“. Nametnuti etik je psihološki konstrukt za koji nije ustanovljeno da je kulturno univerzalan, već je u postupku ispitivanja. Instrumenti za merenje nametnutog etika napravljeni su, odnosno konstruišu se ili adaptiraju za novu kulturu na osnovu prepostavke da taj konstrukt postoji i u toj kulturi, ali to još nije potvrđeno, već tek treba proveriti.

Ako nakon ovako sprovedene provere postojanje i funkcionisanje konstrukta bude potvrđeno i u novoj kulturi, onda taj konstrukt više ne smatramo nametnutim etikom, već možemo sa punim pravom ustvrditi da taj konstrukt predstavlja etik u datoj kulturi.

Na primer, u napred opisanom istraživanju multidimenzionalne ljubomore (Tošić Radev & Hedrih, 2017), autori su prvo sproveli adaptaciju testa na srpski jezik, polazeći od prepostavke da trodimenzionalni konstrukt ljubomore koji je potvrđen u studijama u drugim zemljama funkcioniše i na srpskoj populaciji. U toj fazi, trodimenzionalni konstrukt ljubomore imao je status nametnutog etika. Da je kasnije ispitivanje pokazalo da tako definisani trodimenzionalni konstrukt funkcioniše na identičan način i u srpskoj kulturi, moglo bi se konstatovati da je tako definisan konstrukt ljubomore invarijantan u srpskoj i u izvornoj kulturi u kojoj je prvo dobijen,

odnosno da unutar tog skupa kultura predstavlja etik⁴. Da bi se ustanovilo da neki konstrukt predstavlja etik, on nužno mora proći kroz fazu nametnutog etika.

1.4. Dimenziije kulturnih razlika

Nakon što smo ustanovili da između ljudskih populacija postoje razlike u kulturi, sledeće pitanje koje se postavlja je da li se te razlike mogu nekako sistematizovati. Da li je najbolje što možemo to da konstatujemo da se kulture međusobno razlikuju i da kao cilj proučavanja postavimo prosto pravljenje popisa različitih kultura koje postoje ili se te razlike mogu sistematizovati? Da li se pored toga da se kulture razlikuju može ustanoviti i to po čemu, po kojim karakteristikama se razlikuju? Kada postavimo to pitanje, mi zapravo govorimo o dimenzijama kulturnih razlika. Pitamo se da li se mogu identifikovati neke opštije dimenziije odnosno varijable koje definišu kontinuum po kojima se različite kulture raspoređuju?

Govoreći o sistematizaciji kulturnih razlika, odnosno identifikovanju eventualnih dimenzija po kojima se kulture razlikuju puno autora kreće od američkog antropologa Edwarda Halla (Gong, 2009; Hall, 1976; Kim, Pan, & Park, 1998) koji je predložio da se kulture mogu podeliti na **visokokontekstualne naspram niskokontekstualnih**, prema načinu na koji članovi kulture dolaze do informacija i znanja, kao i na **polihrone naspram monohronih**, prema tome kako se pripadnici date kulture odnose prema vremenu.

U visokokontekstualnim kulturama, ljudi su naučeni i od njih se očekuje da informacije dobijaju iz konteksta. Ove kulture karakteriše visoka povezanost i vrlo bliski odnosi između ljudi, postoji jasna društvena hijerarhija, a od pojedinaca se očekuje da svoja lična osećanja drže pod jakom kontrolom. Komunikacija se sastoji od jednostavnih poruka, koje prenose duboka značenja (Kim et al., 1998), a od pojedinaca se očekuje da na osnovu detaljnog poznavanja konteksta, odnosno ljudi, njihovih odnosa i situacija ta značenja razumeju. Smatra se da je kontekst ono što treba da sadrži podatke potrebne osobi da doneše odluku o tome kako treba da postupa. Članovi ovakvih kultura više teže da komuniciraju indirektno nego direktno.

Nasuprot ovog stoje niskokontekstualne kulture koje karakteriše jaka individualizacija pojedinaca, donekle alieniran odnos prema društvu uz slabu uključenost u odnose sa drugim članovima kulture. Društveni sistem i društvena hijerarhija nameće manje zahteva pojedincima i zbog toga je komunikacija eksplisitnija i češće impersonalna (Kim et al., 1998). U ovakvim kulturama se očekuje da sve bitne informacije budu eksplisitno saopštene ili napisane, da budu izražene verbalno, te da ih može razumeti i osoba koja ne razume kontekst.

Citirajući Mordenov rad iz 1999, Gong (Gong, 2009) navodi da u visokokontekstualne kulture spadaju japanska, kineska, kulture romanskih naroda, arapska,

⁴ U toj konkretnoj studiji je dobijeno da iako mere konstrukta na srpskom uzorku ne funkcionišu identično kao u originalu, izmene koje su uvedene nisu velike. Na osnovu ovog, autori su zaključili da je konstrukt za praktične svrhe dovoljno sličan originalu iako nije identičan. Kao što vidimo, stvari nisu crno-bele.

afrička, indijska, korejska i kulture zemalja Jugoistočne Azije, kao i kulture Centralne Evrope. U niskokontekstualne kulture ubraja kulture slovenskih naroda, kulture zemalja Beneluksa, britansku, australijsku, novozelandsku, južnoafričku, kulture SAD i Kanade, nemačku, švajcarsku i austrijsku.

Slike 3. Niskokontekstualni (levo) naspram visokokontekstualnog (desno) pristupa komunikaciji. U levom slučaju, niskokontekstualnom slučaju sve bitne informacije su verbalno izražene na etiketi proizvoda – na njoj piše da se u flaši nalazi voda, stoji ime brenda, zapremina, sastav, proizvođač i druge informacije. U desnom, visokokontekstualnom slučaju, od ljudi se očekuje da na osnovu oblika flašice, njenog sadržaja i prilika pod kojima su do flašice došli – od koga su je dobili, kojim povodom i slično, drugim rečima – na osnovu konteksta, zaključe da se u flaši nalazi voda. Ili možda rakija.

Kada je u pitanju podela na **polihrone i monohrone kulture**, ona se odnosi na to kakav odnos pripadnici određene grupe imaju prema vremenu. U monohronim kulturama ljudi veruju da aktivnosti treba obavljati jednu po jednu. Ljudi u ovim kulturnama teže da budu tačni i da svoje vreme organizuju prema detaljno napravljenim rasporedima kojih se strogo pridržavaju. U polihronim kulturama ljudi veruju da se više aktivnosti može obavljati istovremeno i tako se i ponašaju. Dosta su ležerniji

po pitanju vremena i obično nisu mnogo zabrinuti oko toga koliko neki proces traje. Više su orijentisani na krajnje rezultate nego na strogo poštovanje vremenskog rasporeda.

Prema Mordenu, koga citira Gong (Gong, 2009), u monohrone kulture spadaju nemacka, austrijska, švajcarska kultura, kultura belaca anglosaksonskog porekla u SAD, finska, skandinavska, britanska, australijska (kultura australijskih belaca), novozelandska, kanadska, južnoafrička, japanska, holandska, belgijska, korejska, tajvanska i singapurska kultura. Prema ovom autoru, u polihrone kulture spadaju slovenske kulture, kineska, italijanska, čileanska, portugalska, španska, indijska, polinezijска, latinoamerička, arapska kultura, kao i kulture afričkih zemalja.

Iako Hallova podela kultura na ove grupe na neki način predstavlja početak sistematizovanog proučavanja dimenzija kulturnih razlika, jednu dosta obuhvatniju teoriju o dimenzijsama razlika između kultura dao je Geert Hofstede (Hofstede, 2011; Hofstede et al., 1990). Prvu verziju svoje teorije Hofstede je postavio, kako sam kaže, manje-više slučajno, kada je tokom 70ih godina 20. veka došao do velike baze podataka of preko 100 000 popunjениh upitnika koji su se bavili ispitivanjem vrednosti i sa vrednostima povezanih osećanja, a koji su skupljeni u različitim ograncima kompanije IBM širom sveta, tokom četiri godine. Iako su se podaci na individualnom nivou, kako Hostede kaže, „pokazali zbumujućim“, veliko otkriće se desilo kada su pažnju usmerili na korelacije između prosečnih skorova ajtema posmatranih na nivou zemalja. Ova studija je postala prekretnica u izučavanju dimenzija razlika između kultura i u literaturi je poznata kao „IBM studija“.

Vođen ovim rezultatima Hofstede je ponovio istraživanja na 400 menadžerskih pripravnika iz 30 zemalja, ali koji nemaju veze sa IBM-om. Rezultati su pokazali da prosečni skorovi po zemljama dobijeni u ovom uzorku koreliraju statistički značajno sa skorovima zemalja dobijenim u IBM studiji. Iz ovoga je zaključio da se podaci dobijeni u IBM studiji mogu valjano koristiti za ustanovljavanje razlika u nacionalnim sistemima vrednosti.

U godinama koje su usledile, IBM studija je, za mnoge istraživače, postala referentna studija kako u pogledu zaključaka koje je Hofstede iz nje izveo, tako i u pogledu metodologije koja je u njoj primenjena. U prvoj verziji, Hofstedeova teorija prepostavlja je postojanje četiri dimenzije razlika između kultura, ali je 2007. i 2010 godine, Hofstede u teoriju uveo još dve dimenzije. Iz ovog razloga, trenutna verzija Hofstedeove teorije (Hofstede, 2011) prepostavlja postojanje šest dimenzija razlika između kultura. Ove dimenzije su:

- 1) Veličina prihvatljivih razlika u moći (eng. Power distance)
- 2) Izbegavanje neizvesnosti (eng. Uncertainty Avoidance)
- 3) Individualizam naspram kolektivizma (eng. Individualism versus Collectivism)
- 4) Maskulinost naspram femininosti (eng. Masculinity versus Femininity)
- 5) Dugoročna naspram kratkoročne orijentacije (eng. Long Term versus Short Term Orientation)
- 6) Zadovoljenje naspram suzdržavanja (eng. Indulgence versus Restraint)

Veličinu prihvatljivih razlika u moći Hofstede definiše kao stepen u kome manje moćni članovi društva (organizacije ili institucije) prihvataju i očekuju da moć bude nejednako raspoređena. Ona se odnosi na to koliki stepen nejednakosti u moći prihvataju oni članovi društva koji su na dnu društvene hijerarhije, a ne na to koliki stepen razlike u moći bi žeeli oni pojedinci koji su na vrhu društvene hijerarhije.

U društvima u kojima je veličina prihvatljivih razlika u moći niska, upotreba moći je prihvatljiva samo ako je legitimna i ocenjuje se spram toga da li se koristi za dobro ili zlo. Društva u kojima je veličina prihvatljivih razlika u moći visoka prihvataju moć kao osnovnu društvenu činjenicu, ne postavljajući pitanje njene legitimnosti. U ovakvim društvima roditelji tipično decu uče poslušnosti, a starije osobe istovremeno su predmet i poštovanja i straha. Obrazovanje je centrirano na nastavnika, podređeni u organizacijama očekuju da im se naredi šta da rade, dok je vlast po pravilu autokratska i menja se nasilno. Korupcija je česta, skandali se prikrivaju, rasporedela bogatstva u društvu je veoma neravnomerna, a verske institucije naglašavaju hijerarhiju unutar redova sveštenika. Nasuprot tome, u društvima u kojima je veličina prihvatljivih razlika u moći niska roditelji teže da decu tretiraju kao sebi jednake, starije osobe niti su predmet nekog naročitog poštovanja niti straha, a tamo gde postoji hijerarhija, radi se o hijerarhiji uloga koja se uspostavlja iz praktičnih razloga. U ovakvim društvima podređeni u organizaciji očekuju da budu konsultovani, vlast u zemlji je pluralistička, izabrana većinom glasova i menja se mirnim putem. Korupcija teži da bude retka, a skandali obično označavaju kraj političke karijere učesnika. Raspodela bogatstva u društvu je mnogo umerenija, dok religija naglašava jednakost vernika. (Hofstede, 2011)

Izbegavanje neizvesnosti odnosi se na stepen u kome društvo toleriše nejasnoće, odnosno stepen u kome kultura uči članove da se osećaju nelagodno u situacijama koje su nove, nepoznate, iznenadjujuće ili koje se razlikuju od uobičajenih.

Društva kod kojih je visoko izraženo izbegavanje neizvesnosti teže da smanje mogućnosti da dođe do ponašanja koja su neuobičajena ili netradicionalna sprovođenjem strogih pravila, zakona i propisa, neprihvatanjem različitih mišljenja i kroz verovanja u apsolutnu istinu (religijsku, ideološku isl.). U ovim društvima je obično nivo stresa visok, kao i emocionalnost, anksioznost i neuroticizam. Ljudi u ovim društvima postižu niže skorove na subjektivnom zdravlju i blagostanju. Takozvane „devijantne“ osobe i ideje se ne tolerišu, jer se različito smatra opasnim. Ljudi imaju izraženu potrebu za jasnoćom i strukturom. Od učitelja se očekuje da znaju sve odgovore, a zaposleni ostaju na poslovima čak i ako ih ne vole. Potreba za pravilima je emotivna, čak i kada se ta pravila ne poštuju. Religiju, filozofiju i nauku u ovim društvima karakteriše verovanje u konačne istine, dok se u politici građani osećaju i posmatraju kao nekompetentni spram vlasti. S druge strane, u društvima kod kojih je izbegavanje neizvesnosti nisko, nesigurnost se prihvata i posmatra kao nešto što je svojstveno prirodi života. U ovim društvima su ljudi opušteniji, pod manjim stresem, manje anksiozni i imaju bolju samokontrolu. Ova društva tolerišu „devijantne“ osobe i ideje, različitost posmatraju kao nešto što privlači radoznalost. Za nastavnike je prihvatljivo da kažu da nešto ne znaju, a promena posla ne predstavlja neki poseban problem. Pripadnici ovih društava pravila ne vole. Religiju, filozofiju i nauku

ovakvih društava karakteriše relativizam i empiricizam, dok se građani osećaju i vide kao kompetentni spram onih na vlasti (Hofstede, 2011).

Individualizam naspram kolektivizma se, prema Hofstedeu, odnosi na „stepen u kome su pojedinci u društvu integrirani u grupe“ (Hofstede, 2011). U individualističkim kulturama veze između pojedinaca su slabe i od pojedinca se očekuje da sam vodi računa o sebi i svojoj užoj porodici. U kolektivističkim kulturama ljudi su od rođenja integrirani u jake i kohezivne grupe, obično zasnovane na srodstvu, koje ih štite tokom života u zamenu za njihovu bespogovornu lojalnost.

U kolektivističkim kulturama ljudi razmišljaju o sebi kao delu kolektiva („mi“ umesto „ja“), naglasak je na pripadanju, održavanje mira i sklada se smatra veoma važnim, a drugi se posmatraju spram toga da li jesu ili nisu deo grupe kojoj pojedinac pripada. U ovim kulturama, članstvo u grupi unapred određuje mišljenja i to za šta se pojedinac zalaže, kršenje normi vodi osećanju sramote, govor u prvom licu jednine se izbegava. Svrha obrazovanja je da nauči ljude kako da rade stvari, a održavanje dobrih odnosa je važnije od ispunjavanja konkretnih zadataka.

U individualističkim kulturama, ljudi vide sebe pre svega kao pojedinca, pravo na privatnost je veoma važno, a smatra se da je dobro i zdravo da osoba može da kaže šta misli. Drugi ljudi se posmatraju kao pojedinci i očekuje se da svaka osoba ima svoje mišljenje. Kršenje normi vodi do osećanja krivice, govor u prvom licu jednine je uobičajen. Smatra se da je svrha obrazovanja da osoba nauči kako da uči, a izvršenje zadataka se smatra važnijim od održavanja međuljudskih odnosa.

Maskulisnost naspram femininosti odnosi se na stepen diferencijacije u pogledu vrednosti između muškaraca i žena. Prema Hofstedeu, vrednosni sistemi žena se od društva do društva mnogo manje razlikuju nego sistemi muškaraca. Vrednosni sistemi muškaraca se, s druge strane, kreću od veoma asertivnih i kompetitivnih, onih koji se maksimalno razlikuju od vrednosnih sistema žena, pa do vrednosnih sistema u kojima centralnu ulogu imaju skromnost i briga i koji se zato malo razlikuju od vrednosnih sistema žena. Ovo za posledicu ima i to da u femininim društвима ima malo ili uopšte nema podele društvenih uloga na muške i ženske. Nasuprot tome, u maskulinim društвима postoji izražena podela na muške i ženske uloge.

U maskulinim društвима od muškaraca se očekuje da budu asertivni i ambiciozni, pridaje se veći značaj radu nego porodici, društvo se divi jakim ljudima. U ovim društвима očevi su oni koji se bave činjenicama, a majke osećanjima. Devojčice plaču, muškarci ne plaču. Muškarci se tuku ako ih napadnu, devojčice ne bi trebalo da se tuku. Očevi su ti koji odlučuju o veličini porodice. Malo je žena koje bivaju izabrane na političke pozicije. Religija je fokusirana na Boga ili na bogove. Seksualnost je predmet moralisanja, a seks se posmatra kao stvar postignuća. U maskulinim društвима, sadržaji ove dimenzije često predstavljaju tabu.

U femininim društвима i od muškaraca i od žena se očekuje da budu skromni i brižni i da uspostave balans između obaveza na poslu i obaveza u porodici. Ljudi u ovim društвима saosećaju sa slabima, i očevi i majke se bave i osećanjima i činjenicama. U redu je i za dečake i za devojčice da plaču, ali ni jedni ni drugi ne bi trebali da se tuku. U ovim društвима majke su one koje odlučuju o broju dece, a veliki broj žena zauzima političke pozicije. Religija teži da bude centrirana na ljude, seksual-

nost se prihvata kao činjenica, a seks kao način za izgradnju odnosa sa ljudima.

Prema Hofstedeu, izražena maskulinost je karakteristika japanske i nemačke kulture i zemalja poput Italije i Meksika, dok je femininost izražena karakteristika nordijskih zemalja i Holandije (Hofstede, 2011).

Dugoročna naspram kratkoročne orijentacije je dimenzija za koju Hofstede navodi da je dobijena na studiji na studentima iz 22 zemlje, korišćenjem upitnika koji je napravljen od strane kineskih naučnika (The Chinese Culture Connection, 1987). Hofstede navodi da je prvi autor ove studije bio Michael Harris Bond (Majkl Haris Bond) i on je ovu dimenziju prvobitno nazvao Konfučijanski radni dinamizam. Hofstede je kasnije, uz Bondovu dozvolu, ovu dimenziju uključio u svoj model.

Društva na polu ove dimenzije koji odgovara dugoročnoj orijentaciji vrednuju istrajnost, štedljivost, uređivanje međuljudskih odnosa shodno društvenom statusu ljudi i osećaj sramote. Smatralju da dobra osoba treba da se prilagođava situaciji, da to šta je dobro, a šta zlo zavisi takođe od sitacije, a da će se najvažniji događaji njihovih života tek desiti u budućnosti. Tradicija je nešto što se prilagođava uslovima. Porodični život vođen je zajedničkim zadacima. Ove zemlje se trude da uče od drugih zemalja, puno štede kako bi imale novca za investiranje. Studenti teže da svoj uspeh objašnjavaju trudom, a neuspeh nedostatkom truda. Ljudi očekuju brzi ekonomski razvoj zemlje. Hofstede navodi da je dugoročna orijentacija karakteristična za zemlje Istočne Azije, pa potom za zemlje istočne i Centralne Evrope.

Društva na polu ove dimenzije koji odgovara kratkoročnoj orijentaciji vrednuju društvene odnose zasnovane na recipročnim obavezama, poštovanje za tradiciju, zaštitu „obraza“ odnosno ličnog kredibiliteta i ličnu postojanost i stabilnost. Ljudi u ovim društvima smatralju da su se najvažniji događaji njihovog života već desili ili se dešavaju upravo sada. Lična postojanost je važna – dobra osoba je uvek ista i postoje univerzalna pravila koja određuju šta je dobro, a šta zlo. Tradicija je svetinja, a porodični život je vođen jasnim imperativima. Očekuje se da osoba bude ponosna na svoju zemlju. Služenje drugima je važan cilj. Ova društva su orijentisana na potrošnju. Studenti pripisuju svoj uspeh ili neuspeh sreći. U siromašnim zemljama iz ove grupe, ekonomski napredak je spor ili potpuno izostaje. Kratkoročna orijentacija karakteristika je Sjedinjenih Američkih Država, Australije, zemalja Južne Amerike, afričkih i muslimanskih zemalja (Hofstede, 2011).

Zadovoljenje naspram suzdržavanja je dimenzija koja razlikuje društva koja „dozvoljavaju relativno slobodno zadovoljavanje osnovnih i prirodnih ljudskih potreba koje su u vezi sa uživanjem u životu i zabavom“ (Hofstede, 2011). Suzdržavanje karakteriše društva koja „kontrolišu zadovoljavanje potreba i regulišu ih strogim društvenim normama“ (Hofstede, 2011).

Po Hofstedu, društva na polu ove dimenzije koji predstavlja suzdržavanje imaju manje ljudi koji su srećni, ljudi sebe opažaju bespomoćnim i teže da imaju spoljašnji lokus kontrole. Sloboda govora nije nešto oko čega se ljudi primarno brinu, slobodno vreme je manje važno. Za ljude u ovim kulturama je manje verovatno da se sećaju pozitivnih emocija. Fertilitet će biti niži u zemljama sa ovakvom kulturom, ako im je populacija obrazovana, a manje će biti i ljudi koji se bave sportom. U zemljama koje imaju dovoljno hrane, broj gojaznih će biti manji, dok će u bogatijim

zemljama norme vezane za seksualno ponašanje biti strožije. Ove zemlje teže da imaju veći broj policajaca po glavi stanovnika. Hofstede navodi da su ovom polu bliske kulture zemalja Istočne Evrope, Azije i islamskog sveta.

Društva na polu ove dimenzije koji predstavlja zadovoljavanje imaju više ljudi koji se smatraju srećnim, a ljudi istovremeno više opažaju da imaju kontrolu nad svojim životom. Sloboda govora se smatra važnom, kao i slobodno vreme. Za ljudе u ovim zemljama je verovatnije da će se sećati pozitivnih emocija. U zemljama koji imaju obrazovanu populaciju, fertilitet će biti viši, a više je i ljudi koji se bave sportom. U zemljama koje imaju dovoljno hrane biće veći deo gojaznih osoba u populaciji. U bogatim zemljama, norme koje se odnose na seksualno ponašanje će biti blage. Održavanje reda u zemlji nije visokoprioritetna tema. Hofstede navodi da su ovom polu bliske kulture zemalja Severne i Južne Amerike, Zapadne Evrope, nekih delova podsaharske Afrike (Hofstede, 2011).

Za kulture evropskih zemalja uz sredozemno more kaže da su negde na sredini u pogledu ove dimenzije (Hofstede, 2011).

Kada je u pitanju praksa kroskulturne adaptacije psiholoških testova ove dimenzije kulturnih razlika su važne jer se veće razlike u funkcionalisanju testova, kao i veće poteškoće u adaptaciji po pravilu mogu očekivati onda kada se testovi prave za kulture između kojih postoje veće razlike u pogledu ovih dimenzija. S druge strane, ako se adaptacija testova radi za kulture koje su po svojim svojstvima bliske, moguće je očekivati da proces bude jednostavniji, a da se kroskulturalna ekvivalentnost lakše postigne.

Prilikom rada na adaptaciji testa razvijenog u jednoj kulturi za drugu kulturu, od velike koristi može biti znanje o tome po kojim se tačno dimenzijama odnosno karakteristikama dve kulture razlikuju. Ovo je pogotovo važno ako je sadržaj konstrukata koje test meri - predmeta merenja testa blizak ili obuhvata sadržaj dimenija po kojima se kulture razlikuju. Pored toga, znanje o prirodi i sadržaju razlika između dve kulture može biti od neprocenjive vrednosti prilikom razmatranja razloga za dobijene nalaze o nejednakom funkcionalisanju dve verzije testa namenjenih dvema kulturama. O ovome će više reći biti u narednim poglavljima.

Poglavlje 2.

Autorska prava

2.1. Osnovni pojmovi - autorsko delo, autor

U radu sa psihološkim testovima, a pogotovo kada je u pitanju kroskulturna adaptacija psiholoških testova, jednu od nezaobilaznih tema čine autorska prava. Autorska prava čine niz pravnih normi koje imaju za cilj da obezbede da stvaraoci književnih, naučnih, umetničkih i drugih originalnih dela imaju kontrolu nad svojim delom, kako u periodu dok delo još uvek nastaje, tako i u periodu nakon što je delo objavljeno, odnosno učinjeno dostupnim javnosti. Ova prava stvaraocima daju isključivo pravo korišćenja svog dela ili odobravanja drugima korišćenja dela, a obuhvataju i sistem zaštite tih dela.

U većini zemalja sveta, pitanje autorskih prava regulisano je odgovarajućim nacionalnim zakonom ili zakonima koji uređuju tu oblast. Odredbe zakona koji uređuju oblast autorskih prava u različitim zemljama teže da budu slične, jer su u velikoj meri zasnovane na odredbama konvencija koja određuje zaštitu autorskih prava na međunarodnom nivou. Na međunarodnom nivou, autorska prava zaštićena su nizom konvencija od kojih je najpoznatija Bernska konvencija o zaštiti literarnih i umetničkih dela. Ova konvencija je prvi put usvojena u Bernu, u Švajcarskoj, 1886. godine i nakon toga je više puta ažurirana i dopunjavana, pre svega u skladu sa razvojem tehnologije i načina na koji autorska dela mogu biti izražena i korišćena. Zadnji put je konvencija ažurirana u Parizu, 1971. godine (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, 1971; Bernska konvencija o zaštiti književnih i umetničkih dela, 1971)

Bernska konvencija je uvela nekoliko koncepata koji su preslikani u postojeće nacionalne zakone, poput pravila da autorska prava štite dela od trenutka kada su nastala, bez da ih je potrebno posebno registrovati, posebna prava koja spadaju u domen autorskih prava, vremenskog trajanja autorskih prava i druga. Ova konvencija takođe zahteva od zemalja potpisnica da priznaju autorska prava ne samo svojih građana, već i građana svih drugih zemalja potpisnica konvencije.

Druga istorijski poznata konvencija o zaštiti autorskih prava je konvencija iz Buenos Airesa, iz 1910. godine. Potpisana je u Buenos Airesu, Argentina i njoj je pristupio jedan broj zemalja Severne i Južne Amerike. Propisivala je uzajamno priznanje i zaštitu autorskih prava nad delima na kojima je naznačeno da su autorska prava zadržana. Države članice konvencije iz Buenos Airesa su 2000. godine pristupile Bernskoj konvenciji, a sama konvencija iz Buenos Airesa postala je deo Bernske konvencije sa statusom „posebnog dogovora“.

Kraljevina Jugoslavija pristupila je prvi put Bernskoj konvenciji 1930. godine, nakon druge revizije ove konvencije koja je sprovedena u Berlinu 1908. godine. Države naslednice kraljevine Jugoslavije (FNRJ, SFRJ, SRJ), pristupale su naknadnim revizijama ove konvencije. Republika Srbija, kao nezavisna država, izdala je Deklaraciju o nastavku primene ove konvencije, 2006. godine, ubrzo nakon sticanja nezavisnosti od Državne zajednice Srbije i Crne Gore, koja je na snazi i u trenutku pisanja ove knjige.

U Srbiji, pitanje autorskih prava zakonski je regulisano Zakonom o autorskom i srodnim pravima (Zakon o autorskom i srodnim pravima, 2012). Ključni pojmovi autorskog prava – autorsko delo i autor definisani su i ovim zakonom:

- „Autorsko delo je originalna duhovna tvorevina autora, izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njegove sadržine“. Zakon dalje eksplicitno nabraja i vrste dela koja se naročito smatraju autorskim delima, kao i to da se autorskim delima smatraju i nezavršena autorska dela, ako ispunjavaju uslove iz definicije, kao i zbirke i prerade autorskih dela.
- „Autor je fizičko lice koje je stvorilo autorsko delo“. Zakon dalje kaže da se autorom smatra lice „čije su ime, pseudonim ili znak naznačeni na primercima dela ili navedeni prilikom objavljivanja dela, dok se ne dokaže drugačije“, kao i da je autor dela nosilac autorskog prava

U ovako definisanim pojmovima autorskog dela i autora, važno je uočiti nekoliko ključnih elemenata:

- **Autorsko delo je originalna tvorevina** – da bi neko delo imalo status autorskog dela ono mora biti novo, različito od već postojećih dela. Višestruke kopije jednog istog autorskog dela, dakle dela koja su identična već postojećem autorskom delu, ne smatraju se posebnim autorskim delima, već primercima istog autorskog dela. To ipak ne znači da svi delovi autorskog dela moraju da budu potpuno originalni i različiti od svega do sada postojećeg da bi se nešto smatralo autorskim delom. Ono što zakon zahteva je da delo ima originalne elemente koji ispunjavaju gorenavedenu definiciju, da bi se celo delo moglo smatrati autorskim delom. Zakon eksplicitno navodi da se autorskim delom smatraju i prerade već postojećih autorskih dela, ako sadrže originalne elemente, kao i zbirke i baze podataka kao celine, ali ne ograničavajući autorska prava autora dela koja su sastavni delovi zbirke. Tvorevine koje nisu originalne, u smislu da su prvi put izražene u datom autorskom delu, takođe nisu zaštićene autorskim pravima, čak iako nikо konkretно ne polaže autorstvo na ta dela. Tako na primer, pojedinačne reči ili rečenice ili genetski kod postojećih biljaka ili životinja ne smatraju se autorskim delima (mada ne postoji konsenzus oko toga da li se genetski kodovi genetski modifikovanih organizama mogu smatrati autorskim delima).
- Da bi nešto bilo autorsko delo, ono mora biti **izraženo u određenoj formi**. Zamisli, opšte ideje, sadržaji naših misli i sve druge stvari koje nisu

izražene u nekoj objektivnoj formi nemaju status autorskih dela. Takođe, autorskim delom se smatra samo određena forma kojom su ideje i zamisli izražene, ali ne i same zamisli i ideje. Tako zakon eksplicitno kaže da autorskopravnom zaštitom nisu obuhvaćene opšte ideje, postupci, metode rada, matematički koncepti, načela, principi ili uputstva.

- Zakonski status autorskog dela **ne zavisi od bilo čije procene njegove vrednosti** – autorsko delo je autorsko delo bez obzira na „umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njegove sadržine“. To znači i da se autorska prava osobi ne mogu uskratiti na osnovu bilo čije procene da je delo bezvredno ili da ima loše karakteristike. Loša i bezvredna autorska dela podjednako su zaštićena autorskim pravima, kao i ona koja smatramo dobrim i vrednim. Vrednost, namena, veličina i ostale karakteristike nisu osnova po kome se autorska dela mogu diskriminisati u pogledu zakonskog statusa i prava koja njihovim autorima pripadaju.
- **Autor je fizičko lice.** Ovim zakon propisuje da je autor, odnosno tvorac autorskog dela uvek realna osoba. Tvorac autorskog dela ne može biti organizacija u kojoj pravi tvorac možda radi ili sa kojom ima ugovor, već je to uvek konkretna osoba koja je to delo napravila. Autorstvo se ne može pripisati kolektivu već konkretnim osobama.

Autor je lice „čije su **ime, pseudonim ili znak naznačeni na primercima dela** ili navedeni prilikom objavljuvanja dela, dok se ne dokaže drugačije“. Drugim rečima, autor je onaj za koga je na delu obeleženo da je autor. Autor nije dužan da dokazuje da je on autor dela, već je teret dokazivanja na onom ko autorstvo osporava. Iz ovog sledi između ostalog i to da eventualni prekršioci autorskih prava nekog lica, ne mogu braniti svoje kršenje tih prava tvrdeći npr. da nema dokaza da je lice koje je obeleženo na delu zaista autor. Ako neko smatra da osoba koja je naznačena kao autor nije zaista autor, onda je taj koji to smatra dužan i da pribavi dokaze o tome. Pored toga, sudska praksa u Srbiji smatra da, pošto je autor dela nosilac autorskog prava, jedini ko ima pravo da traži da se licu koje je naznačeno na delu ne prizna autorstvo je lice koje smatra za sebe da je autor. Drugim rečima, dozvoljeno je da lice koje smatra da je autor dela, traži zaštitu svojih autorskih prava i, u okviru toga, da se licu koje je naznačeno kao autor dela uskrati autorstvo, ali nije dozvoljeno da autorstvo osporava lice koje za sebe ne tvrdi da je ono samo autor dela. Na primer, na sajtu Apelacionog suda u Kragujevcu - <http://www.kg.ap.sud.rs/subjekt-autorskog-prava.html>⁵ može se naći stranica na kojoj je upravo ova problematika razmatrana i izvod iz presude kojom je tužba jedne opštine u Srbiji kojom je osporavano autorstvo grupi lica odbačena zbog toga što opština, nije fizičko lice pa samim tim ne može biti autor (niti tvrdi da je autor) spornog dela, pa opština kao tužilac „nije aktivno legitimisan da zahteva, niti za to ima pravni interes da se utvrди da je neko treće fizičko lice ili više njih autor, odnosno da su koautori autorskog dela o kome je reč, a ne tuženi.“.

⁵ Autor se zahvaljuje Katarini Suvajdžić, studentu doktorskih studija na Filozofskom fakultetu u Nišu, za ukazivanje na ovaj detalj praktične primene autorskog prava.

Jedno autorsko delo može imati više autora, koji se onda nazivaju koautori-ma. Prema ovom zakonu, koautori su zajednički nosioci autorskog prava ili mogu ugovorom dogovoriti svoje međusobne odnose u pogledu korišćenja prava koja im pripadaju kao autorima.

2.2. Sadržina autorskog prava

Autorska prava dele se u dve grupe – **moralna i imovinska** prava autora.

Moralna prava autora imaju za cilj da obezbede da autor dela bude trajno identifikovan kao autor i da autoru obezbede konačnu kontrolu nad objavljinjem i distribucijom njegovog dela. Moralna prava pripadaju autoru i on ih ne može ugovorom preneti na druga lica, iako se vršenje nekih od ovlašćenja koja se tiču moralnih prava može naslediti. Isto tako, zaštitu nekih od moralnih prava mogu vršiti, pored naslednika, i različita udruženja autora i institucije iz oblasti kulture, nauke i umetnosti

U moralna prava autora spadaju:

Pravo prvog objavljinja – autor ima isključivo pravo da odluči kada će i kako njegovo delo postati dostupno javnosti, a do tada „samo autor ima isključivo pravo da javno daje obaveštenja o sadržini dela ili da opisuje svoje delo“ (Zakon o autorskom i srodnim pravima, 2012).

Pravo na priznanje autorstva ili pravo paterniteta i pravo na naznačenje imena – autor ima pravo da bude priznat kao autor dela (pravo paterniteta) i označen kao autor na primerku dela (pravo na naznačenje imena). Svako ko javno koristi autorsko delo dužan je da na odgovarajući način na svakom primerku dela na odgovarajući način naznači autora dela, osim kada je to tehnički nemoguće ili necelishodno.

Pravo na zaštitu integriteta dela, pravo na suprotstavljanje nedostojnom iskorišćavanju autorskog dela, pravo na poštovanje ugleda autora – autor ima isključivo pravo da se suprotstavi svakom deformisanju, sakaćenju ili izmeni dela, kao i svakom korišćenju dela koje ugrožava njegovu čast ili ugled. Zakon koji važi u Republici Srbiji ovo pravo prepoznaje kroz pravo na zaštitu integriteta koje obuhvata pravo autora da štiti integritet svog dela, kroz: 1) suprotstavljanje izmenama od strane neovlašćenih lica, 2) suprotstavljanje javnom saopštavanju dela u izmenjenoj ili nepotpunoj formi, 3) davanje dozvole za preradu svog dela. Ovaj zakon prepoznaće i pravo na suprotstavljanje nedostojnom iskorišćavanju dela koje daje autoru isključivo pravo da se suprotstavlja iskorišćavanju dela na način koji ugrožava ili može ugroziti čast i ugled autora.

Pravo pokajanja – autor ima pravo da opozove pravo korišćenja dela i da spreči njegovo dalje korišćenje uz nadoknadu štete vlasniku prava, ako bi dalje korišćenje štetilo njegovoj časti ili ugledu. Ovo je pravo koje Zakon o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije ne svrstava eksplicitno u moralna prava autora, ali ga prepoznaće u delu koji se tiče autorskog ugovora. Neka druga zakonodavstva, kao npr. hrvatski Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima ovo pravo eksplicitno svrstava u moralna prava autora. Razlike između nacionalnih zakona postoje i u pogledu trajanja ovog prava – dok zakon koji reguliše ovu oblast u Bosni i Hercegovini

propisuje da se ovo pravo ne može nasleđivati, srpski i hrvatski zakoni dozvoljavaju da pravo pokajanja koriste i naslednici autora.

Imovinska prava autora imaju za cilj da omoguće autoru da ostvari zaradu od korišćenja, odnosno od omogućavanja drugima da koriste njegovo autorsko delo. Imovinska prava autor može preneti na druga lica ugovorom, a ona su i predmet nasleđivanja.

U imovinska prava spadaju:

Pravo reprodukcije/umnožavanja – autor ima isključivo pravo da drugom dozvoli ili zabrani beleženje i umnožavanje svog dela u celosti ili delimično, bilo kojim sredstvima, u bilo kom obliku, na bilo koji način (Zakon o autorskom i srodnim pravima, 2012).

Pravo stavljanja primeraka dela u promet i pravo davanja primeraka dela u zakup – autor ima isključivo pravo da drugome dozvoli ili zabrani stavljanje u promet originala ili kopija svog dela. Pod prometom se podrazumeva bilo koji način promene svojine – prodaja, poklanjanje i drugo. Autor takođe ima isključivo pravo da drugome dozvoli ili zabrani davanje originala ili kopija svog dela u zakup. Pod davanjem u zakup se podrazumeva davanje drugom licu primeraka dela na korišćenje na ograničeno vreme u svrhu ostvarivanja imovinske koristi.

Prava predstavljanja dela javnosti – sastoje se od niza pojedinačnih prava koja uključuju različite oblike predstavljanja dela javnosti. Autor ima isključivo pravo da drugome dozvoli ili zabrani svaku od aktivnosti predviđenih ovim pravima. Ovde spadaju:

- a. pravo javnog izvođenja – pravo javnog saopštavanja nescenskog dela (npr. izvođenje uživo na priredbi ili koncertu, recitovanjem ili sviranjem i pevanjem);
- b. pravo predstavljanja - pravo javnog prikazivanja scenskih dela (npr. scenska izvedba dramskog dela u pozorištu);
- c. pravo prenošenja izvođenja ili predstavljanja (npr. kada se muzičko delo koje se javno izvodi uživo u koncertnoj dvorani, istovremeno saopštava javnosti izvan prostora te dvorane pomoću zvučnika ili na ekranu);
- d. pravo emitovanja – javnog saopštavanja dela žičnim ili bežičnim prenosom radijskih ili televizijskih signala namenjenih za javni prijem;
- e. pravo reemitovanja – odnosi se na situaciju kada se delo koje je primarno emitovala jedna organizacija za radiodifuziju istovremeno u celosti i u neizmijenjenom obliku reemmituje od strane druge organizacije za radiodifuziju);
- f. pravo na javno saopštavanje, uključujući interaktivno činjenje dela dostupnim javnosti (npr. postavljanjem nekog programa na internet sajt tako da bude dostupan javnosti);
- g. pravo javnog saopštavanja dela koje se emituje – odnosi se na slučajeve javnog saopštavanja emitovanog dela kao što su oni kada se u ugostiteljskom objektu javno pušta muzika s radija ili televizije bez naplate ulaznica;
- h. pravo javnog saopštavanja dela sa nosača zvuka ili slike (npr. puštanje muzike na javnim mestima uz pomoć tehničkih uređaja);

- i. pravo prerade – autor ima isključivo pravo da drugom dozvoli ili zabrani prilagođavanje, prevođenje, aranžiranje, muzičku obradu ili bilo koju drugu vrstu prepravke autorskog dela.

2.3. Ograničenja autorskih prava

Pored prava koja zakonski sistem daje autorima, on postavlja i neka ograničenja. Kao što je na početku navedeno, autorskim pravom zaštićena su dela koja su izražena u određenoj formi, dakle koja su fiksirana. Zaštita se odnosi samo na tu formu, odnosno taj konkretni izraz dela.

Autorskom pravnom zaštitom nisu obuhvaćene opšte ideje, postupci, metode rada ili matematički koncepti kao takvi, čak i kada je zaštićeno konkretno delo koje je izraz te ideje, postupka, metode ili koncepta, čak i kada je poznato lice koje je prvo došlo do te ideje, postupka, metode ili koncepta. Takođe, autorskom pravnom zaštitom nisu zaštićeni ni principi i uputstva koji su sadržani u autorskom delu.

Ovakva ograničenja autorskih prava, između ostalog, predviđena su i Bernskom konvencijom koja u članovima 10 i 10bis izričito zahteva od zemalja članica da svojom regulativom dozvole navođenje citata iz autorskih dela, kao i njihovu upotrebu za svrhe učenja, obaveštavanja javnosti, kao i druge svrhe koje ne ugrožavaju prava autora, ali uz obavezu navođenja autora i izvora (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, 1971; Bernska konvencija o zaštiti književnih i umetničkih dela, 1971).

Za određene vrste dela, eksplisitno je zakonom predviđeno da se ne smatraju autorskim delom. U ovu kategoriju spadaju:

- zakoni, podzakonski akti i drugi propisi;
- službeni materijali državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju;
- službeni prevodi propisa i službenih materijala državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju;
- podnesci i drugi akti u upravnom ili sudskom postupku.

Iako je jasno da i ove četiri vrste gore navedenih dela svakako mogu ispunjavati uslove da se smatraju autorskim delima, proširenje autorsko pravne zaštite na ove vrste dela stvorilo bi potencijal za društvenu štetu koja daleko nadmašuje korist koju bi autori od nje mogli da ostvare. Na primer, zamislite kada bi zakoni bili smatrani za autorska dela, te onda pisci zakona mogli tražiti novčanu nadoknadu od svakog ko želi da se upozna sa sadržajem zakona, čak i ako se taj zakon primenjuje na osobu. Ili kada bi autor zakona ljudima koji mu se ne sviđaju uskratio pravo da se upoznaju sa zakonskim odredbama iako se taj zakon na njih primenjuje. Ili kada bi sudska presuda bila autorsko delo, pa omogućila sudiji da po svom nahođenju ne dozvoli okrivljenom, na kog se presuda odnosi, da se upozna sa presudom, iako se presuda na njega primenjuje. Šteta po društveni interes koja bi tako mogla da nastane bi bila ogromna, te zbog toga ove kategorije dela nisu zaštićene sistemom zaštite autorskih prava.

Pored toga, zakonski propisi poznaju i situacije kada su prava autora na autorskim delima ograničena, odnosno kada se objavljeno autorsko delo može koristiti bez autorovog odobrenja i plaćanja naknade. Ipak, i u takvim slučajevima korišćenja dela moraju se navesti ime autora dela i izvor iz kog je delo preuzeto sa svim potrebnim podacima o njemu. Pored toga, obim ograničenja ne sme biti u suprotnosti sa normalnim iskorišćavanjem dela, niti sme nerazumno vredati legitimne interese autora.

Zakon o autorskem i srodnim pravima Republike Srbije (Zakon o autorskem i srodnim pravima, 2012) izričito dopušta korišćenje autorskog dela bez autorovog odobrenja u sledećim situacijama:

- sproveđenje sudskog postupka ili postupaka pred drugim državnim organima, kao i u svrhu obezbeđenja javne sigurnosti;
- izveštavanje javnosti putem medija o tekućim događajima, ali u obimu koji odgovara svrsi i načinu obaveštavanja o tom događaju;
- kada je to potrebno za nekomercijalne svrhe nastavi;
- od strane javnih biblioteka, obrazovnih ustanova, muzeja i arhiva, ali „samo za sopstvene arhivske potrebe, ako se delo umnožava iz sopstvenog primerka i ako takvim umnožavanjem ove institucije nemaju nameru da ostvare neposrednu ili posrednu imovinsku korist.“ (Zakon o autorskem i srodnim pravima, 2012);
- kada fizičko lice vrši umnožavanje sa lične nekomercijalne potrebe, bez prava da ovakve primerke stavlja u promet ili javno saopštava. Određene vrste autorskih dela i načina kopiranja isključena su iz ovog ograničenja;
- kada je zarad normalnog korišćenja računarskog programa, do kog je lice došlo na zakonit način, potrebno vršiti kopiranje – poput instalacije na računar, puštanja u rad, oktljanjanja grešaka i postizanja interoperabilnosti sa drugim programima. Dozovljeno je napraviti jedan rezervni primerak programa na trajnom fizičkom mediju;
- kada je umnožavanje slučajno, prolazno, kada je bitni deo tehnološkog procesa, kada služi prenosu podataka, kao i kada nema poseban ekonomski značaj (na primer kada se autorsko delo šalje elektronskom poštom, pa se privremene kopije tog dela prave na nizu računara na putu do odredišta);
- kada to radi organizacija za radiodifuziju koja ima dozvolu za emitovanje u okviru onoga što je neophodno za proces emitovanja;
- dvodimenzionalno umnožavanje (npr. slikanje, fotografisanje) javno izloženih trodimenzionalnih dela (zgrada, skulptura i slično) i promet takvih kopija;
- za potrebe izrade kataloga javnih izložbi ili prodaja;
- za potrebe demonstracije rada uredaja za snimanje;
- za potrebe osoba sa invaliditetom, ako je to potrebno da bi se delo prevelo u oblik u kome osoba sa određenom vrstom invaliditeta može da ga upotrebljava (na primer, prevođenje dela štampanog standardnim pismom na Brajovu azbuku);

- dozvoljena je prerada ako se radi o parodiji ili karikaturi, preradi za lične potrebe koja nije dostupna javnosti, preradi u vezi sa dozvoljenim korišćenjem dela, koja je prouzrokovana samom prirodom ili načinom tog korišćenja;
- ovlašćeni korisnik baze podataka može da je umnožava radi pristupa i korišćenja njenog sadržaja;
- kada je delo nebitan sastojak u odnosu na glavno delo ili stvar sa kojom se zajedno koristi, njegova upotreba je slobodna prilikom korišćenja glavnog dela.

Još jedno važno ograničenje autorskih prava tiče se njegovog trajanja. Imovinska prava autora prestaju 70 godina nakon njegove smrti, prema važećem zakonu u Republici Srbiji. U slučaju da je delo stvorilo više koautora, imovinska prava prestaju 70 godina nakon smrti poslednjeg koautora, a ako je autor nepoznat ili je u pitanju kolektivno delo, imovinska prava prestaju 70 godina od dana objavljivanja.

Za razliku od imovinskih, trajanje moralnih prava autora je efektivno neograničeno, s tim da se po isteku imovinskih prava autora, o zaštiti moralnih prava staraju udruženja autora, kao i institucije iz oblasti kulture, nauke i umetnosti (Zakon o autorskom i srodnim pravima, 2012).

2.4. Povrede autorskih prava

O povredama autorskih prava govorimo pre svega onda kada neko na neki način prekrši ili propusti da ispoštuje neko od autorskih prava koje je definisano Zakonom koji reguliše autorska prava, ugovorom ili nekim drugim pravnim aktom kojim su prava autora regulisana. Suštinu svih vrsta povreda autorskih prava čini nedozvoljeno korišćenje autorskog dela ili nedozvoljen način korišćenja ili predstavljanja autorskog dela, ali konkretnih oblika povrede autorskih prava ima mnogo. Priroda nekih od oblika kršenja je pri tom takva da oni nisu ili čak ni ne mogu biti sankcionisani relevantnim zakonima i pravnim normama.

Povrede autorskih prava imaju neke specifičnosti u odnosu na druge vrste povrede prava, jer se najčešće šteta sastoji ili u narušavanju ekskluzivne kontrole koju autor ima nad korišćenjem autorskog dela ili u dovođenju drugih lica u zabludu u pogledu karakteristika određenog dela. One po pravilu ne uključuju fizičko oduzimanje dela od autora, u smislu da ga nakon oduzimanja autor više ne poseduje. Ova karakteristika povrede autorskih prava suštinski razlikuje od situacije krađe, gde vlasnik ukradene stvari nakon krađe gubi kontrolu nad njom. Povrede autorskih prava mogu se desiti i tako da autor ne zna za njih, a i tako da ni na koji način ne utiču na bilo koji aspekt života autora, niti na njegovu eksploataciju autorskog dela. Postoje i situacije kada povrede autorskih prava mogu rezultirati neto korišću za autora (npr. tako što povećavaju njegovu pozнатост na tržištima gde se njegova autorska dela ne distribuiraju, dovodeći do toga da tržište već bude dobro upoznato sa delima autora onda kada on odluči da distribuira dela na tom tržištu). Pored toga, do povrede autorskih

prava može doći i nenamerno, npr. kada jedna osoba nezavisno osmisli identično ili vrlo slično otelotvorene iste ideje, bez da je upoznata da isto takvo otelotvorene te ideje već postoji.

Tri najpoznatije i zakonski sankcionisane kategorije povreda autorskih prava su plagijat, falsifikat i piraterija.

Plagijat – predstavlja prisvajanje ili kopiranje tuđeg autorskog dela u celini ili delimično i njegovo predstavljanje kao vlastito delo ili uključivanje u vlastito delo bez navođenja imena njegovog autora odnosno navođenja da se radi o tuđem autorskom delu.

Verovatno najpoznatija forma plagijata je ona u kojoj jedna osoba namerno, sa predumišljajem, preuzima tuđe autorsko delo i u blago izmenjenom ili neizmenjenom obliku počinje da ga predstavlja kao svoje. Kada dođe do ovako nečega, prava autora su očigledno povređena – osoba koja nije autor predstavlja delo kao svoje i od njega ostvaruje korist. Nekada plagijator može tim putem direktno umanjivati korist pravog autora, uzimajući zaradu koja bi inače pripala izvornom autoru. Međutim, ova jasna i očigledna forma plagijata je nešto što se ne sреće preterano često.

Mnogo češći, a trenutno veoma kontroverzan fenomen je onaj u kome se u delu jednog autora mogu prepoznati delovi koji su identični ili slični delu drugog autora, a da nije jasno kako je do te sličnosti došlo. Nekada se zaista radi o tome da je osoba preuzela delove tuđeg autorskog dela sa namerom da ih prikaže kao svoje, ali nekada se radi i samo o tome da autor koji je preuzimao nije dovoljno upoznat sa standardima citiranja odnosno obeležavanja delova preuzetih iz dela drugih autora. Pojedini autori u ovu kategoriju povreda autorskog prava uvrštavaju i situaciju u kojoj onaj ko preuzima uredno obeležava izvor iz kog preuzima, ali su preuzeti delovi „preveliki“. Kako ne postoji konsenzus niti opšteprihvaćeni standardi šta je tačno i kako dozvoljeno, a šta nije kada je u pitanju preuzimanje delova drugih autora, ovački slučajevi lako postaju predmet kontroverze, gde jedna strana odlučno tvrdi da je u pitanju plagijat, dok druga to negira.

Plagijati nanose štetu izvornom autoru, jer javnost, ne znajući ko je pravi autor nekog dela, može zasluge za stvaranje dela pripisati plagijatoru i onda, posledično, uskratiti izvornom autoru korist koju bi imao od korišćenja svog dela. Takođe, plagijati nanose štetu i društvu, jer dovode do toga da se priznanja i koristi od autorstva priznaju ljudima koji dela nisu stvorili i koji takva dela verovatno ni ne umeju da stvore. Na taj način materijalne i druge nagrade odlaze na stimulisanje ljudi koji ih neće niti mogu iskoristiti za stvaranje vrednosti za društvo u vidu novih autorskih dela, dok oni koji nove vrednosti u vidu autorskih dela mogu zaista da stvore ostaju uskraćeni.

Falsifikat – predstavlja pravljenje i predstavljanje dela tako da ono dovede druga lica u zabludu da se radi o nekom drugom delu ili da delo poseduje neka svojstva koja ne poseduje.

Verovatno najpoznatiji primeri falsifikata su oni u kojima proizvođači određenih predmeta na njih stavljaju oznake poznatih brendova odnosno poznatih autora, sa ciljem da dovedu ljude u zabludu da se zaista radi o primercima poznatih brendova odnosno poznatih autora. Falsifikator na takav način onda ostvaruje dodatnu zaradu,

jer kupci, uvereni da se radi o predmetu ili delu iz poznatog i cenjenog izvora kupuju proizvode falsifikatora, koje inače ne bi kupili kada bi znali ko ih je zaista napravio. Međutim, u nauci, pa i kada su u pitanju psihološki testovi, tipičan oblik falsifikata ogleda se u falsifikovanju rezultata istraživanja. Falsifikatori mogu neistinito predstaviti neke aspekte istraživanja koje su sproveli, mogu neistinito prikazivati ili neistinito tumačiti rezultate istraživanja, a neretko se dešava i da je sam podatak da je istraživanje rađeno falsifikat. Falsifikator tvrdi da je sproveo istraživanje, a zapravo nikakvog istraživanja nije bilo, već su podaci koje prikazuje izmišljeni. Na primer, poznat je slučaj nekada čuvenog holandskog socijalnog psihologa Diedrika Stapela, koji je postao poznat po nizu interesantnih rezultata istraživanja koje je navodno sproveo i objavio (preko 30) u periodu između 2004. i 2011. godine, a za koja se kasnije ispostavilo da su izmišljena (<http://www.apa.org/science/about/psa/2011/12/diederik-stapel.aspx>).

Falsifikati u kojima se tuđa dela predstavljaju kao da su napravljena od strane autora, nanose štetu autoru, jer ljudi mogu kupovati primerke falsifikata umesto primeraka koje je zaista stvorio autor, uskraćujući tako autora za zaradu od prodaje autorskog dela. Ako su falsifikati još i lošeg kvaliteta, odnosno nemaju deklarisane i očekivane karakteristike, oni tako dodatno mogu narušiti i reputaciju autora izvornog dela, pogotovo ako korisnici ne mogu uočiti da se radi o falsifikatima. Loši, nekvalitetni primerci dela koje falsifikator plasira na tržište, a koja kupci pripisuju autoru mogu napraviti lošu sliku o autoru, koja se onda negativno odražava i na korišćenje drugih dela samog autora. Kada falsifikovanje sprovodi sam autor, tako što neistinito prikazuje da njegovo delo ima neke karakteristike koje nema, štetu trpe korisnici takvog dela, jer ostaju uskraćeni za očekivane efekte korišćenja takvog dela. Lekovi koji ne leče bolest za koju su namenjeni, odobreni na osnovu falsifikovanih rezultata, psihološki testovi koji ne mere ono što bi trebalo da mere, potkrepljeni rezultatima falsifikovanih istraživanja, računarski softver koji ne obavlja funkciju koju je deklarirano da obavlja u promotivnom materijalu primeri su ovakvih falsifikata.

U oblasti psihološkog testiranja sreće se pojava da malo poznati autori testove koje prave nazivaju imenima svetski poznatih i široko korišćenih testova dovodeći javnost i korisnike u zabludi da se radi o varijantama tih svetski poznatih testova, a ne o testovima koji, osim možda po temi, nemaju veze ni sa tim poznatim testovima ni sa njihovim autorima. Međutim, treba imati u vidu da razlog ove pojave nekad nije želja da se javnost dovede u zabludu i ostvari materijalna korist na račun autora originalnog testa, već vrlo često oduševljenje autora drugog testa (onog nazvanog imenom poznatijeg) tim poznatim testom i teorijom na kojoj je zasnovan. Ovo se pogotovo često dešavalo ranijih decenija, pogotovo u situacijama kada originalni test iz ovih ili onih razloga nije bio dostupan u zemlji u kojoj rade autori tog novog testa, a sami autori tog novog testa nisu dovoljno upoznati sa problematikom autorskih prava.

Piraterija – predstavlja korišćenje autorskog dela bez dozvole autora ili nosioca prava ili bez drugog pravnog osnova. Po mnogo čemu najbenigniji oblik kršenja autorskog prava, piraterija predstavlja samo neovlašćeno korišćenje autorskog dela. U okviru ove vrste povrede nema ni prisvajanja autorskog dela, niti pripisivanja au-

torskom delu svojstava koje nema, niti bilo kakvih drugih izmena ili štetnih efekata po autorsko delo – autorsko delo se koristi onakvo kakvo je, korisnici nisu dovedeni u zabludu u pogledu autorstva nad delom, oznake o autorstvu ostaju na delu. Međutim, kako su autor, odnosno lice na koje je on imovinska prava preneo jedini ovlašćeni da drugima dozvole korišćenje autorskog dela, svako ko autorsko delo koristi bez njihove dozvole, ali i bez bilo kakvog drugog pravnog osnova čini povredu autorskih prava ove vrste.

Piraterijom se nanosi šteta autoru, jer on ostaje uskraćen za nadoknadu koju bi potencijalno dobio za korišćenje autorskog dela.

Pored ove tri vrste povrede autorskih prava, postoje još neka ponašanja koja su u neskladu sa slovom i duhom pravnih normi koje regulišu autorska prava ili koja su društveno štetna, a koja su prisutna u praksi, i norme ih ne sankcionisu ili su takve da ih trenutni način primene pravnih normi ne može uopšte sancionisati:

Nezasluženo autorstvo – predstavlja situaciju u kojoj se kao autor rada, pored autora ili koautora koji su delo stvorili, kao koautor navodi i osoba (ili više njih) koja u stvaranju dela nije učestvovala. Javnost je dovedena u zabludu da je osoba koja nije učestovala u stvaranju dela zapravo autor. Ovakve situacije se javljaju ili kao rezultat dogovora između pravog autora i lica kome se daje nezasluženo autorstvo ili kao rezultat svojevrsne primude do koje dolazi zloupotrebom moći koju lice koje se nezasluženo predstavlja kao autor ima nad pravim autorom. Tipičan primer nezasluženog autorstva je onaj gde se dva naučnika dogovaraju da jedan drugog dopisuju na naučne radove. Iako je svaki od njih radio samo na svom radu, te je tako svaki od njih autor samo jednog rada, dogовором о узјамном дописивању, svako од njih postaje koautor oba rada. U sistemu u kome se uspešnost rada ocenjuje brojanjem radova u kojima se osoba nalazi na listi autora, kakav je npr. trenutni univerzitetski sistem u Srbiji, ovakav aranžman im donosi jasnu korist, duplirajući broj radova svakog od njih. Druga tipična situacija u kojoj dolazi do nezasluženog autorstva je ona u kojoj je pravi autor u zavisnoj poziciji u odnosu na lice koje nezasluženo preuzima autorstvo, te onda ono zloupotrebom moći prisiljava pravog autora da ga prihvati kao koautora. Na primer, direktor naučne organizacije može uspostaviti „nepisano pravilo“ da se on mora smatrati koautrom svih radova i dela zaposlenih u organizaciji. Isto tako postoje slučajevi gde profesor na fakultetu ili upravnik laboratorije uspostavljuju „nepisano pravilo“ da su oni koautori svih radova i dela njihovih studenta ili onih koja nastanu korišćenjem njihove laboratorije. Nekada ovakva lica ova pravila sprovode, tako što primenjuju sankcije nad onima koji to ne poštuju (npr. davanjem otkaza, neprodužavanjem ugovora, šikaniranjem, davanjem loših ocena studentima i njihovim radovima i slično), a nekada direktnim korišćenjem moći da pridodaju sebi autorstvo - na primer, ugovornim dogovaranjem prava autorstva nad rezultatima ostvarenim u okviru istraživačkog projekta, ili korišćenjem pozicije da se direktno i bez konsultovanja pravog autora dopisu na primerak autorskog dela. Varijanta ove situacije je i ona gde pravi autor iz straha od zloupotrebe moći od strane drugog lica na njegovu štetu, ili u nadi da će se tako dodvoriti ovom licu i dospeti

„u njegovu milost“, to lice ili čak nekog bliskog sa tim licem samoinicijativno dopisuje kao koautora svog autorskog dela.

Verovatno najbenignija varijanta nezasluženog autorstva je ona u kojoj manje afirmisani autor, dogovara sa afirmisanim autorom da ga proglaši za koautora svog dela u nadi da će se, zahvaljujući imenu afirmisanog autora, ono bolje prodavati, postati poznatije i doprineti afirmaciji manje afirmisanog autora.

Nezasluženo autorstvo predstavlja važnu temu u savremenoj diskusiji o autorskim pravima. Kako mnoge društveno važne institucije i organizacije, posebno iz oblasti nauke, autorska dela koja osoba ima koriste kao pokazatelj kompetencije za razne važne poslove i društvene pozicije, postojanje nezasluženog autorstva dovodi do toga da suštinski nestručne osobe „na papiru“ izgledaju kao veoma kompetentne, te stoga uspevaju da dodu na važne pozicije koje zahtevaju stručnost koju one realno ne poseduju, budući da nisu stvarno autori dela na kojima su potpisani. Takve osobe onda svojim nestručnim radom na tim pozicijama nanose štetu organizacijama i institucijama u kojima rade, a neretko koriste i poziciju na koju su došli da prisile one koji su zbog njihove pozicije u zavisnom položaju da ih prikazuju kao koautore svojih autorskih dela, čime „na papiru“ stiču još više kvalifikacije, nastavljajući takav ciklus. Kako raste pozicija na kojoj se nalaze, s njom raste i broj pravih autora koji se u odnosu na njih nalaze u zavisnoj poziciji. Budući da ovakve osobe „autorstva“ stiču „dopisujući se“ na tuđa autorska dela, a ne stvarno ih stvarajući, ako uspeju da dospeju na dovoljno visoku poziciju, na kojoj je dovoljno veliki broj pravih autora u zavisnom položaju u odnosu na njih, može im poći za rukom da na ovaj način steknu autorski opus koji daleko nadmašuje i najproduktivnije prave autore. Ovakva praksa onda veoma demotivišće deluje na prave autore, stvarajući lošu klimu u organizaciji odnosno institucijama u kojima ovakve osobe deluju. Ljudi počinju da veruju da se istinski rad na stvaranju autorskih dela ne isplati i broj autorskih dela koja stvaraju opada, a dolazi i do različitih drugih negativnih trendova u organizaciji u kojoj se ovako nešto dešava.

Dodatna karakteristika situacije u vezi sa nezasluženim autorstvom je i gore pomenuta praksa da osporavanje nečijeg autorstva nad radom mogu pred sudom tražiti samo lica koja sama smatraju da su autori. To znači da treće lice, koje nije autor rada, ne može sudski osporavati autorstvo licu koje je potpisano na autorskom delu. Ipak, poslednjih godina svest o značaju nezasluženog autorstva kao problema raste i organizacije koje se u svom radu bave autorskim delima uvode različite prakse koje imaju za cilj da identifikuju i smanje učestalost pojavljivanja nezasluženih autora. Npr. neki univerziteti prilikom izbora u zvanja nastavnika zahtevaju da osoba mora imati određeni broj naučnih radova (autorskih dela) u kojima je prvi autor. Naučni časopisi zahtevaju da se uz tekst rada dostavi i objašnjenje kako je tačno koji od autora doprineo nastanku rada. Nastavnici na fakultetima mogu tražiti od studenata da svako od koautora seminar skog rada napiše tačno za koji je deo on bio odgovaran. Organizacije, strukovna udruženja i druga tela u etičke kodekse i druge normativne akte uvode eksplisitne zabrane da bilo ko bude proglašen koautorom samo na osnovu pozicije koju zauzima. Takođe, pojavljuju se akti koji definišu precizno kakvi doprinosi jesu osnov za koautorstvo, a šta nije osnov da neko bude proglašen za koautora. Iako još uvek vrlo daleko od savršenog, ovakve prakse ipak otežavaju licima koja u stvaranju autorskog dela nisu učestvovala da budu proglašena za koautore.

Kako važeće zakonske odredbe, eksplicitno navode da se moralna prava autora ne mogu prenosi ugovorom, nezasluženo autorstvo predstavlja kršenje i zakonskih odredbi.

Ghostwriting ili pisanje za druge – predstavlja formu nezasluženog autorstva u kome pravi autor stvara delo za druge koji se onda na dalje predstavljaju kao autori. Iako je delo stvorio, pravi autor ostaje nepoznat, a ljudi koji se javnosti predstavljaju kao autori zapravo uopšte nisu učestvovali u stvaranju dela. Budući da važeće pravne norme zabranjuju prenos moralnih prava ugovorom odnosno dogovor o prenosu moralnih prava, i ghostwriting, kao i nezasluženo autorstvo u suprotnosti su sa ovim propisima.

Sam naziv ghostwriting ukazuje na pisani karakter autorskog dela koje nastaje na ovakav način, međutim fenomen ghostwriting-a sreće se sa svim oblicima autorskih dela. Tipični primeri uključuju situacije u kojima nepoznati odnosno neafirmisani autori stvaraju autorska dela (muzička, tekstualna, grafička dela, parfeme, softver, različite druge vrste dela) za račun osoba koje su mnogo poznatije javnosti. Te osobe onda računaju da će se primerci autorskog dela za koje javnost smatra da je njegov autor poznata osoba mnogo bolje prodavati, što se često i dešava. U ovakvima situacijama ghostwriter radi za nadoknadu, a nekad i deli zaradu sa licem koje je navedeno kao tvorac datog autorskog dela. Poznati su i slučajevi u kojima izdavači angažuju ghostwritera da stvore autorsko delo, a onda angažuju druga, poznata lica da pristanu da budu javnosti predstavljeni kao autori tog dela. Na ovaj način izdavači obezbeđuju veći obim izdavanja dela visokotraženih autora, povećavajući tako svoj profit.

Ghostwriting nekada može da bude način izbegavanja cenzure. U društвima u kojima je određenim autorima zabranjeno da publikuju radeve jer na primer nisu „u milosti“ vlastima ili moćnim ljudima, oni mogu probati da to izbegnu tako što nalaze druge ljude koji će se potpisati kao autori njihovih dela. Čuveni primer ove vrste ghostwriting-a je slučaj filma „Most na reci Kvaj“ čiji scenario su pisali Carl Foreman (Karl Forman) i Michael Wilson (Majkl Vilson) (“Michael Wilson (writer), Wikipedia,” 2018). Kako su oni u tom vreme bili na holivudskoj „crnoj listi“ zbog navodnih komunističkih stavova (u vreme tzv. Makartijeve ere), oni su se dogovorili da autorstvo nad scenarijima za ovaj film koje su pisali preuzme Pierre Boulle (Pjer Bul), pisac istoimenog romana, koji u to vreme nije bio na crnoj listi.

Društveno mnogo štetniji je fenomen ghostwriting-a koji se dešava kada anonimni autori stvaraju dela čije autorstvo preuzimaju druga lica, koja onda to delo koriste da bi se na osnovu njega predstavili kao da imaju kvalifikacije koje nemaju i tako doveli druge ljude u zabludu. Tipični primeri su takozvane „fabrike radeva“ („paper mills“), odnosno pojedinci ili organizovane grupe koje nude studentima fakulteta da za njih napišu seminarske, diplomske, master ili čak doktorske radeve, koje će oni onda predati fakultetu kao svoje i na osnovu njih položiti ispite ili steći stručne i naučne kvalifikacije koje stvarno ne zaslužuju. U ovu kategoriju spadaju i slučajevi gde nestručna lica, koja su nekako dobila posao naučnika, angažuju druge da pišu naučne radeve koje oni onda predstavljaju kao svoje, bilo da tim anonimnim autorima za pisanje plaćaju ili da ih na pisanje radeva za njih prisiljavaju zloupotre-

bom moći koju imaju nad njima kao njihovi pretpostavljeni u organizaciji, profesori ili kao osobe od kojih su pravi autori zavisni na neki drugi način.

U literaturi se mogu naći i primeri tvrdnji o slučajevima ghostwritting-a udruženog sa falsifikatom gde kompanije, proizvođači određenih farmaceutskih ili medicinskih proizvoda, angažuju anonimne autore da napišu radeve na osnovu izmišljenih istraživanja ili uz prepravljanje rezultata tako da govore u korist proizvoda kompanije, a onda plaćaju poznatim naučnicima ili ljudima od autoriteta u oblasti, da pristanu da taj rad bude predstavljen i objavljen kao njihov.

Skrivanje autorskog dela od javnosti – dešava se kada pojedinac ili organizacija kupuju imovinska prava nad određenim autorskim delom sa ciljem da spreče njegovo pojavljivanje u javnosti. Oni ovo mogu činiti sa ciljem da spreče da autorsko delo, za koje su autorska prava otkupili, ugrozi neki njihov drugi posao ili zaradu od drugih aktivnosti za koje smatraju da bi autorsko delo predstavljalo konkurenčiju, npr. kada je priroda autorskog dela takva da bi učinilo suvišnim ili nepotrebним druge proizvode ili usluge koje otkupljivač koristi. Nekada pojedinci i organizacije mogu namereno stvarati pojedina dela koja uopšte ne nameravaju da koriste, kako bi mogli autorsku zaštitu za to delo koristiti da bi pomoću tužbi za povredu autorskih prava zarađivali od drugih, koji ne znajući za njihovo autorsko pravo, naprave slična dela.

Sa ovim fenomenom povezan je i pojam „**sedjenja na patentu**“ („patent squatting“), koji predstavlja pojavu da pojedinac ili organizacija registruju patente na svoje ime ili registruju određena autorska dela kako bi ih zaštitili, ali onda te patente ili autorska dela ne koriste, već čekaju da neko drugi osmisli ili napravi nešto slično, kako bi mogli da ga tuže i da onda preko kompenzacije zarade novac. Poznata je i praksa organizacija koje autorska dela u njihovom vlasništvu postavljaju na internet, gde korisnici mogu lako da im pristupe, verujući da su besplatni, nakon čega organizacija podnosi tužbe i zahteva novac od korisnika optužujući ih da su neovlašćeno koristili njihovo delo i tako povredili njihova autorska prava. Ovakvi pojedinci i organizacije tipično pokušavaju da registruju ili zaštite autorska dela koja namerno definišu tako da budu što opštija, kako bi povećali šanse da u budućnosti neko stvorи nešto slično, kako bi onda mogli da ga optuže za povredu prava. U žargonu, ovakvi pojedinci ili organizacije nazivaju se „**patentni trolovi**“.

Skrivanjem autorskog dela od javnosti nanosi se šteta, kako autoru, koji ostaje uskraćen za priznanje koje bi dobio kada bi se njegovo delo koristilo, tako i društvu, onda kada su sakrivena autorska dela nešto što je od jasne društvene koristi, poput efikasnijih ili jeftinijih lekova za postojeće bolesti, efikasnijih ili boljih uređaja za određene namene i slično. Pored toga, kada se autorska dela drže sa isključivim ciljem da se od autora sličnih dela iznuđuje novac, takvo ponašanje može da ozbiljno ugrozi napredak nauke i tehnologije povećavajući troškove i stvarajući nesigurnost autorima novih autorskih dela. Autori zbog toga više nisu sigurni da li će ih stvaranje novih autorskih dela možda uvući u nevolju da moraju da odgovaraju za povredu nečijih autorskih prava, pojavljuju se troškovi povezani sa plaćanjem i stalnim pretraživanjem registara autorskih dela (registri patenata, zaštićenih znakova, repozitorijuma i slično), pojavljuju se troškovi osiguranja od nenamerne povrede autorskih prava koje počinju da nude osiguravajuće kuće koje su prepoznale ovo kao izvor ri-

zika itd. Korišćenje ovakvih taktika za iznuđivanje novca od naivnih, neobaveštenih korisnika, smanjuje generalno poverenje javnosti u male, nepoznate izdavače, kao i spremnost da se koriste autorska dela koja oni izdaju, čime se otežava pojavljivanje novih igrača na tržištu autorskih dela, a tako i smanjuje dinamičnost i razvoj tržišta na kome do takvih pojava dolazi.

Zakon o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije, u jednom od članova koji se bave autorskim ugovorom, prepoznaje mogućnost da kupac imovinskih prava nad autorskim delom ta prava ne ostvaruje ili ih ostvaruje u nedovoljnom obimu i tada daje pravo autoru da preneta imovinska prava povuče. Zakon ne definiše da li autor to pravo ostvaruje plaćajući kupcu autorskih prava nadoknadu ili to radi besplatno ili na neki drugi način (Zakon o autorskom i srodnim pravima, 2012).

Auto-plagijat – predstavlja situaciju kada autor izdaje novo autorsko delo koje je identično kao neko već objavljeno autorsko delo ili je veoma slično već objavljenom autorskom delu istog autora.

Auto-plagijat predstavlja verovatno nakontroverzni pojam u domenu autorskih prava. S jedne strane, autor poseduje prava nad svojim delima i ima puno pravo da ih umnožava, menja, predstavlja i objavljuje. S druge strane, postoje brojne situacije kada korisnici autorskog dela očekuju od autora novo, originalno autorsko delo, različito od onog koje je već objavljeno, te će smatrati da su obmanuti ako im delo koje je identično starom, već objavljenom delu, bude predstavljeno ili čak prodato kao novo delo. Ako su imovinska prava na autorsko delo već prodata nekom trećem licu, a onda autor napravi novo autorsko delo koje je identično ili skoro identično starom, može nastati situacija u kojoj su kupci imovinskih prava na oba dela oštećeni jer ne poseduju dva različita autorska dela, iako su autoru platili autorska prava za dva različita dela. Na ovaj način mogu biti oštećeni i krajnji korisnici koji kupuju primerak novog dela autora očekujući da se zaista radi o novom delu, da bi nakon kupovine shvatili da se radi o duplikatu starog dela, čiji primerak možda već poseđuju, a koji je samo obeležen kao novo delo.

Još jedan društveno štetan primer autoplajgijata je onaj u kome ljudi koji rade u oblastima gde se kompetencije ili kvalitet rada evaluiraju na osnovu broja autorskih dela koja su stvorili objavljaju ili prijavljuju više puta isto autorsko delo, samo možda pod drugim nazivima ili prevedeno na druge jezike, neistinito predstavljajući to kao različita autorska dela. Takvi primjeri se mogu sresti u oblasti nauke, istraživanja i razvoja, gde naučnici u želji da prikažu da su stvorili više autorskih dela nego što zaista jesu, iste radove objavljaju više puta, u različitim naučnim publikacijama ili pod različitim naslovima.

Drugu krajnost priče o auto-plagijatu predstavljaju brojne situacije u kojima postoji legitimna potreba za ponavljanjem delova već objavljenih autorskih dela ili za ponovnim izdavanjem neznatno izmenjenih autorskih dela. Na primer, moguće je da naučnika koji je postao čuven po nekom otkriću pozovu na više naučnih skupova sa zahtevom da predstavi to svoje otkriće u vidu predavanja. A onda ga organizatori svake od tih konferencijskih zamola i da napiše tekst tog predavanja za njihov konferencijski zbornik. Ako na takve pozive pristane, onda će tehnički ovaj naučnik činiti autoplajgijat, jer rezultati tog istraživanja već su objavljeni u časopisu u kom ih je

prvi put predstavio. Naravno, predavanje će se donekle razlikovati od izvornog rada u časopisu, ali predstavljeni rezultati će suštinski biti isti. I to nakon prve konferencije. Već na sledećem skupu na kom će predstavljati rezultate, autor će biti u dilemi da li da traži novi način da održi isto predavanje ili da prosto iskoristi staro. Isto tako, biće i u dilemi da li da prosto i u zborniku sa ove druge konferencije objavi isti tekst, možda uz naznaku da je isti ili sličan tekst već objavio ili da dozvoli preštampanje rada koji je već objavljen ili da svaki put smišlja novi kreativni način kako da na različit način predstavi stare rezultate. Ili da onima koji su ga pozvali da predstavi rezultate uskrati tekst za zbornik obrazlažući da je rezultate već objavio, čime bi zapravo štetio diseminaciji svojih rezultata važnih za nauku, a time i razvoju nauke. Sa povećanjem broja predstavljanja svojih rezultata situacija postaje sve apsurdnija. Smišljati potpuno nove načine predstavljanja istih rezultata postaje besmisleno, a nakon nekog vremena i nemoguće, dok zapravo originalnost u ovom slučaju od njega niko ni ne traži, već oni koji ga pozivaju žele da čuju od njega upravo iste one već ranije objavljene rezultate.

Još jedna kontroverzna situacija sa autoplajgijatom nastaje onda kada se za autoplajgijat smatra ne samo ponovno objavljivanje identičnog autorskog dela, već i samo to da se u novom delu ponavljaju elementi već objavljenog ili već objavljenih dela istog autora. Ovu situaciju postaje još komplikovanija, ako se za procenu toga da li se radi o autoplajgijatu ili ne koriste softverski alati koji daju podatke o stepenu preklapanja (na primer servis iThenticate), a sud se donosi samo na osnovu процента identičnih elemenata u dva autorska dela. Kako ne postoji konsenzus o tome koliki procenat preklapanja između dva autorska dela je prihvatljiv, a koliki ne, niti je uopšte pitanje originalnosti rada moguće svesti na puko računanje količine identičnih elemenata, ljudi koji na ovakav način procenjuju originalnost autorskog dela tipično koriste kao granicu neke arbitrarne procente slaganja, koje ne mogu validno da opravdaju.

Ovakva praksa naročito se javlja u oblasti naučnih publikacija, gde urednici nekih publikacija koriste softverske alate da ustanove sličnost radova koji su im podneseni za objavljivanje sa već postojećim radovima. Ipak, osim u pojedinim slučajevima ekstremnog poklapanja, puno urednika će javno negirati da na ovakav način donosi odluke o tome da li rad prihvati za objavljivanje ili ne, a može se desiti i da će odbacivanje rada na osnovu ovakvih kriterijuma pravdati drugim ili nejasnim argumentima. Međutim, u neformalnim komunikacijama može se čuti da ovakva praksa ipak postoji, kao i konkretni procenti slaganja sa ranijim radovima koji se koriste kao granica za odlučivanje da li rad razmatrati ili ga odbaciti kao autoplajgijat. Nevolja sa ovakvim pristupom je u tome što naučni radovi nisu romani, niti recitacije, pa da se od njih zahteva da u svim svojim delovima budu potpuno originalni. Standardna struktura naučnog rada – SIMRAD, propisuje delove od kojih naučni rad treba da se sastoji i šta u kom delu treba da piše. Iz ovih standarda proističe i da se originalni deo rada, ono što predstavlja njegov naučni doprinos, pre svega predstavi u delovima koji se zovu rezultati i diskusija, dok se u uvodnom delu predstavlja teorijska osnova rada i dosadašnja istraživanja, a u metodološkom delu se opisuju primenjene metode. Od autora se traži da u svakom radu koji se bavi određenom

temom predstavi teorijsku osnovu i dosadašnja istraživanja, a to su stvari koje se uglavnom zanemarljivo menjaju od rada do rada. Kada je metodološki deo u pitanju, tu se od autora traži da opiše variable, korišćene instrumente i statističke procedure, takođe stvari koje nema nekog posebnog smisla opisivati na različit način u svakom radu. Zapravo, svrha naučnih radova se najbolje ostvaruje ako se identični elementi opisuju na standardan, identičan način, a u nizu različitih situacija koriste standardne naučne metode, čime se obezbeđuje uporedivost rezultata. Međutim, ideja sprečavanja autoplajijata i njegovog kvantitativnog definisanja u direktnoj je koliziji sa ovim ciljevima, jer će naučnici koji se dosledno bave proučavanjem jednog fenomena, sistematski varirajući uslove u kojima ispituju isti fenomen ili koji koriste istu standardnu metodologiju za sistematsko ispitivanje niza različitih fenomena, ovakvim postupanjem doći u situaciju da budu optuženi za autoplajiranje, a njihovi radovi kvalifikovani kao nedovoljno originalni. Pred ovakve naučnike biće postavljeni zahtevi da svoje radove učine „originalnijim“ menjajući nešto u pristupu ili metodu, čime će sistematsko variranje uslova i standardizovanost metodologije, dve osnovne karakteristike dobrog naučnog pristupa često biti dovedene u pitanje. Paradoksalno, postupanje koje ima za cilj unapređenje nauke na ovaj način može postati smetnja razvoju nauke.

Polaganje prava na autorstvo nad neznatnim delovima ili delovima sporne originalnosti – predstavlja situaciju gde autor celine polaže autorsko pravo nad sitnim delovima te celine, delovima čija je originalnost sporna, optužujući autore koji iste ili slične delove imaju u svojim autorskim delima za plagijat. Iako važeće pravne norme predviđaju da je autor vlasnik ne samo autorskog dela u celini, nego i svih njegovih pojedinačnih delova, one takođe propisuju da ti delovi moraju predstavljati originalnu duhovnu tvorevinu autora, izraženu u određenoj formi da bi uživali pravnu zaštitu. Problem nastaje u tome što često nema nesporognog i potpuno objektivnog načina da se utvrdi da li deo autorskog dela ispunjava ove uslove ili ne. Kada ovakav tip spora dođe do suda, optužena strana se može braniti navođenjem primera drugih dela koja sadrže iste ili slične elemente, a ranije su nastala u odnosu na delo za koje je optužen da je plagirao. Međutim sudski procesi su naporni i skupi, a većina ovakvih slučajeva ni ne završi na sudu, već se optužbe koriste za narušavanje reputacije autora koji je optužen za plagijat na osnovu identičnih delova.

Za psihologe možda najrelevantniji primer ovog fenomena tiče se autorskih prava nad ajtemima u psihološkim testovima. Iako je nespororno da psihološki test u celini predstavlja autorsko delo koje kao takvo uživa autorsko pravnu zaštitu, da li se ta zaštita odnosi i na pojedinačne stavke? Iako neki testovi mogu imati vrlo kompleksne stavke, koje predstavljaju jedinstvena grafička rešenja (npr. Roršahove mrlje), većina testova, pogotovo verbalnih, ne ispunjava te uslove. Ajtemi poput „Zadovoljan sam svojim životom“ ili „Sebe vidim kao osobu koja je puna energije“ ili „Volim kada sam okružen ljudima.“, kao i drugi slični, teško da se mogu tretirati kao originalna autorska dela. Poseban praktičan problem bi nastao kada bi bilo moguće zaštititi pojedinačne rečenice ili čak i reči, te zabraniti ljudima da ih koriste bez dozvole autora. S druge strane, autori testova koji sadrže ovakve ajteme i koji smatraju njih „svojim“ na ovo mogu reći da su oni ti koji su proverili psihometrijske

karakteristike ajtema predstavljenih ovim rečenicama, te ustanovili da se one mogu koristiti kao indikatori određenih psiholoških osobina i da zato oni imaju autorsko pravo nad ovim rečenicama kada se one koriste kao ajtemi u psihološkim testovima. Odgovor na ovu argumentaciju mogao bi da bude da podaci o psihometrijskim karakteristikama predstavljaju opštu ideju, a opšte ideje nisu zaštićene autorskim pravima, te da drugi autori koji te rečenice koriste u svojim testovima, rade samostalne provere njihovih psihometrijskih karakteristika.

I pored svega ovog, neretko se mogu čuti, pogotovo na naučnim skupovima i komunikacijama između psihologa koji se bave psihološkim testovima izjave kojima autori testova polažu prava na pojedinačne rečenice – ajteme sadržane u testovima i optužbe protiv drugih autora da su ove rečenice-ajteme „ukrali“ odnosno plagirali.

Zašto dolazi do kršenja autorskih prava? Kada je u pitanju motivacija s kojom ljudi krše prava autora i ona je veoma raznolika. Samo jedan, verovatno manji, deo situacija povrede autorskih prava nastaje kao posledica namerne želje kršioca da pribavi sebi materijalnu korist na štetu autora. Druge situacije kršenja autorskih prava mogu biti posledica sasvim drugaćijih motiva poput:

- **Nedostupnost autorskog dela** – ako se primerci autorskog dela iz bilo kog razloga ne prodaju na određenoj teritoriji, stanovnici te teritorije mogu pristupiti neovlašćenom umnožavanju dela da bi mogli da ga koriste. Tipičan primer su knjige koje su rasprodane, filmovi koji se više ne prikazuju ili različite vrste autorskih dela koja se, odlukom autora, prodaju samo na određenim ograničenim teritorijama. U ovu kategoriju spadaju i situacije gde su, usled ekonomskih sankcija, određena autorska dela nedostupna u zemlji protiv koje se sankcije primenjuju. Kršenja autorskih prava u tim situacijama mogu predstavljati napore stanovnika da očuvaju obrazovne, naučne, tehnološke i stručne kapacitete zemlje izložene sankcijama, te spreče ili umanje tehnološko zaostajanje ili propadanje. Takav je na primer bio slučaj sa Srbijom, odnosno Saveznom Republikom Jugoslavijom, tokom ratova 1990ih godina.

- **Izbegavanje cenzure** – legalno posedovanje određenih vrsta autorskih dela u određenim državama može biti zabranjeno, a kupovina primerka kroz zvanične kanale bi izložila lice koje je primerak dela kupilo sankcijama od strane vlasti. U tom slučaju ljudi mogu pribetić neovlašćenom kopiranju dela, kako bi se od ovakvih sankcija zaštitali. Na primer, kada vlasti neke zemlje zabrane neki film, ljudima preostaje jedino ilegalno kopiranje kao način da do njega dođu. Jedan od takvih slučajeva je situacija u Severnoj Koreji, gde uprkos zabranama i strogim sankcijama, ljudi krijumčare, kopiraju i tajno gledaju strane filmove muziku i druge sadržaje (Lankov, 2009).

- **Očuvanje anonimnosti** – nekada ljudi žele da sakriju od javnosti činjenicu da su korisnici određenih autorskih dela, a zvanični proces kupovine autorskih dela često uključuje ostavljanje ličnih podataka (npr. preko sistema plaćanja koje uključuje transfer novca sa računa kupca).

- **Previsoka cena** – ljudi koji imaju potrebu za korišćenjem autorskog dela, ali nemaju novca da ga plate, mogu pristupiti neovlašćenom umnožavanju i korišćenju autorskog dela. Predmet je diskusije da li ovakav vid kršenja autorskih prava

predstavlja štetu ili korist za autora dela koje se iz ovih razlog neovlašćeno koristi. S jedne strane, autorovo delo se koristi, a on za to ne dobija nadoknadu. Ali s druge strane, ljudi koji na ovaj način koriste autorovo delo, ne bi ni postali kupci kada bi im mogućnost neovlašćenog umnožavanja bila uskraćena, jer cenu korišćenja dela jednostavno ne mogu da priuše. Tako autor nije uskraćen za zaradu. Takođe, kada bi im ovakvo korišćenje dela bilo uskraćeno vrlo je verovatno da bi prešli na korišćenje drugog sličnog dela koje je jeftinije ili da ne bi koristili tu vrstu autorskog dela uopšte. Neovlašćeno koristeći delo autora, oni se upoznaju sa tim delom i sa autorom, čime se autorova reputacija učvršćuje. Dodatno, ti ljudi neće preći na korišćenje jeftinijih konkurenckih dela, pogotovo ako su ona slabijeg kvaliteta. A ako se materijalno stanje ovih ljudi u nekom momentu popravi, vrlo je verovatno da će oni postati regularni korisnici dela autora, sa kojima su sada već dobro upoznati. Na ovakav način, zahvaljujući neovlašćenom korišćenju dela, autor je i nehotice pridobio buduće tržište i zaštitio svoju tržišnu poziciju od konkurenata. Na primer, shvatanje o ovom aspektu neovlašćenog korišćenja jedan je od glavnih razloga zašto mnogo softverskih kompanija nudi besplatno ili, u odnosu na regularnu cenu, višestruko jeftinije, pravo korišćenja njihovog softvera za učenike, studente ili obrazovne institucije. Dok učenici i studenti nemaju novca za kupovinu skupog softvera dok su u toj fazi svog života, ako se sa ovim softverom upoznaju i na njega naviknu kao daci i studenti, vrlo je verovatno da će ga kupovati i nastaviti da ga koriste kada jednog dana postanu stručnjaci, koji zarađuju dovoljno novca da takav softver mogu da priuše. Slična je situacija i sa psihološkim testovima, gde autori po pravilu dozvoljavaju njihovo besplatno korišćenje studentima psihologije za potrebe nastave, kao i istraživačima, njihovim nastavnicima, za potrebe istraživanja.

- **Karakterike autorskog dela ometaju korišćenje** – nekada autori, u namjeri da zaštite svoja dela od neovlašćenog korišćenja, u njih uključuju sisteme za zaštitu koji su nezgrapni i ometaju korišćenje autorskog dela od strane krajnjih kupaca. Na primer, autor nekog kompjuterskog programa može u njega uključiti zahtev da se stalno bude na internetu ili, u nekim ranijim vremenima, da originalni disk sa programom bude stalno u čitaču. Ili može postavljati neke posebne uslove koji te tiču korišćenja, ili toga gde sve može biti instaliran softver i slično. Isto tako, distributeri psiholoških testova mogu insistirati da korisnici testova moraju koristiti isključivo listove za odgovore koje kupuju od dobavljača, koje onda moraju redovno poručivati, čekati više dana da stignu. Ili mogu postavljati nerazumne uslove korisnicima – poput obaveze čuvanja arhive testova, pravo distributera da vrši pretres prostorija kupca, pravo distributera da izriče ugovorne kazne i slično. U ovakvim situacijama ljudi mogu odlučiti da ovakve sisteme zaštite samostalno uklone ili da pribegnu neovlašćenom kopiranju i korišćenju autorskog dela da bi celu situaciju u startu izbegli.

- **Neprihvatanje zaštite autorskih prava kao takve** – neki ljudi veruju da svi autorski sadržaji treba da budu slobodni i besplatni, da informacije treba da budu slobodne. Smatraju da kopiranjem autorskog dela autor ne gubi ništa, jer njemu ostaje njegov primerak, te da je neprihvatljivo da autori imaju moć da drugima uskraćuju pristup njihovim delima. Ovi ljudi mogu onda pristupiti neovlašćenom kopiranju, umnožavanju ili distribuciji dela drugih autora. Važno je istaći da priličan broj ljudi

na svetu prihvata ideju da „informacije treba da budu slobodne“ (Beyer, 2014), da je postojeći sistem zaštite autorskih prava neadekvatan, te da proizvodi različite loše društvene posledice, dajući prevelika prava distributerima, odnosno nosiocima imovinskih prava, predstavlja osnov za cenzuru i represiju, a uskraćuje pristup važnim autorskim delima siromašnima i različitim kategorijama ugroženih društvenih grupa. Neke od pristalica ove ideje pozivaju i na ukidanje sistema zaštite autorskih prava u celini (Beyer, 2014). Iako ova ideja na prvi pogled deluje plemenito i društveno korisno, može se argumentovati da bi ukidanjem autorskih prava, posao stvaranja autorskih dela postao isključiva „zabava za bogate“, odnosno ljudi koji mogu da posvete vreme stvaranju autorskih dela od kojih neće ostvariti zaradu, dok sredstva potrebna za život obezbeđuju iz drugih izvora. Na ovaj način bi se i suštinski smanjio broj ljudi koji se mogu posvetiti kreativnom poslu stvaranja originalnih dela, a istovremeno bi bio uklonjen glavni način na koji društvo nagrađuje kreativne pojedince, tvorce novih sadržaja i inovacija.

Ideja o pravu na slobodan i neograničen pristup informacijama, do sada je oteštavljena u formi političkih stranaka – poput švedske Piratske partije, internet portala i organizacija koje su posvećene deljenju zaštićenih sadržaja poput WikiLeaks-a i Pirate Bay-a, ali i organizacijama posvećenim proizvodnji besplatnih i slobodnih sadržaja poput Wikipedia-e.

2.5. Autorska prava i psihološki testovi

Po svojoj prirodi, psihološki testovi su autorska dela. To znači da se na njih odnose sve pravne regulative koje se odnose i na sva ostala autorska dela. Shodno tome, autor psihološkog testa ima isključivo pravo da drugome dozvoli ili ne dozvoli korišćenje psihološkog testa koji je napravio. Takođe ima puno pravo i da definiše uslove pod kojima odobrava korišćenje. Ti uslovi ne moraju biti jednaki za sve situacije. Autor testa može propisati različite uslove korišćenja za različite situacije ili za različite namene.

Uslove pod kojim autor testa (ili lice na koje je on preneo imovinska prava) dozvoljavaju određenom koriniku korišćenje testa tipično se definišu u dokumentu koji se zove **dozvola za korišćenje ili licenca**. Licenca ili dozvola za korišćenje predstavlja dokument u kome autor ili nosilac autorskih prava saopštava koje načine upotrebe svog autorskog dela dozvoljava, odnosno za koje namene, ko može koristiti delo, u ovom slučaju psihološki test i pod kojih uslovima. Licenca se obično dobija uz primerak autorskog dela, psihološkog testa u ovom slučaju. Licencu obično izdaje autor, a ako je on preneo imovinska prava ili pravo distribucije na drugo lice, onda te licence može izdavati i to lice ili ih izdaje isključivo to lice, zavisno od ugovora kakav ima sa autorom. Licenca može imati različite oblike. Može biti u obliku formalnog pravnog dokumenta koji ide uz proizvod, može biti veoma duga, sa detaljno razrađenim različitim detaljima upotrebe, međusobnih prava i obaveza i slično, ali može biti i neformalna i veoma kratka, kao na primer u obliku običnog emaila kojim autor saopštava da dozvoljava tražiocu dozvole da koristi njegovo autorsko delo na

način na koji je zatražio. Nekada licenca može biti i javno objavljena, na primer na veb sajtu, a od korisnika se onda očekuje da tu licencu pročitaju pre nego što pristupe korišćenju autorskog dela, te da njene uslove poštuju.

Kada su u pitanju psihološki testovi, tipično se dešava da autori popularnijih testova za distribuciju testa angažuju izdavačku kuću ili drugu organizaciju koja se profesionalno bavi distribucijom psiholoških testova. Oni sa ovom organizacijom sklapaju ugovor, nakon čega distribucija testa, davanje dozvola za korišćenje, definisanje uslova korišćenja i ostale povezane stvari prelaze u nadležnost ove organizacije. Nekada i pravo na preradu testa, odnosno njegovu adaptaciju na druge jezike i za druge kulture pređe u nadležnost organizacije sa kojom je autor sklopio ovakav ugovor. Međutim, ovo nije slučaj sa svim psihološkim testovima. Opisanim puetm obično idu popularni psihološki testovi čiji su autori zainteresovani za njihovu komercijalnu eksploraciju. Sa većinom psiholoških testova to nije slučaj, već su sva prava u rukama autora, te su autori ti koji neposredno odlučuju o pravima drugih na korišćenje njihovih testova.

Iako licence za psihološke testove mogu biti bilo kog oblika i sadržati bilo kakve, vrlo raznolike odredbe, u praksi se najčešće sreću tri tipična oblika stavljanja psiholoških testova u promet odnosno tipa licenci koje ih prate. Psihološki testovi mogu biti:

- 1) besplatni za korišćenje nezavisno od uslova i svrhe korišćenja;
- 2) besplatni za korišćenje u određene svrhe, ali sa naplatom korišćenja u neke druge svrhe;
- 3) testovi kod kojih se svako korišćenje naplaćuje.

Psihološki testovi koji su besplatni za korišćenje su oni čiji autori svima koji zatraže dozvolu za korišćenje dozvoljavaju da ove testove koriste besplatno. Nekada autori ovakvih testova mogu sastaviti formalni tekst licence u kome specifikuju da je test besplatan za korišćenje i taj tekst javno objaviti na svom veb sajtu ili je uključiti u prateći materijal svog testa, a nekada test ne prati nikakva licenca, ali autori daju dozvolu za korišćenje testa svima koji im se obrate i zatraže dozvolu da koriste test. Nekada autori koji dozvoljavaju besplatno korišćenje svog testa mogu tražiti da se korisnici testa registruju na njihovom sajtu ili da im dostave mail u kome ih obaveštavaju o svojoj nameri da koriste test. Pojedini autori ovakvih testova imaju i veb sajt na kome se nalaze različite jezičke verzije testa, kao i objavljeni rezultati istraživanja u kojima je test korišćen, odnosno rezime ili primerci naučnih publikacija u kojima je korišćen njihov test. Treba imati u vidu da autori koji dozvoljavaju besplatno korišćenje testova mogu to dozvoljavati iz želje da njihov test dobije što širi mogući krug korisnika, te da bude korišćen u što većem broju studija. Pored toga što na ovakav način često mogu saznati više o valjanosti i funkcionalnosti svog testa u različitim populacijama nego što bi to mogli kada bi sami morali sve provere da rade, veliki broj korisnika psihološkog testa dovodi do toga da on postane široko poznat. Na ovaj način se povećava naučna reputacija autora testa, između ostalog i povećavajući broj citata koje publikacije ovog autora posvećene test imaju (broj puta kada je rad autora testa naveden kao referenca u radovima koje objave korisnici),

a to, indirektnim putem, često može autoru testa doneti veću korist od one koju bi mogao da ostvari prodajući prava na korišćenje testa.

Valja imati u vidu da postoje i autori testova koji ne traže da korisnici njihovih testova pravo korišćenja plate novcem, ali traže da im se za dozvolu za korišćenje testa korisnici oduže na neki drugi način. Nekada mogu tražiti da im korisnik pošalje podatke koje prikupi korišćenjem testa radi uključivanja tih podataka u uzorak za standardizaciju, a nekada mogu tražiti da korisnik za njihove potrebe ispita neke dodatne ispitanike prema njihovim potrebama. U ovakvim slučajevima treba biti vrlo oprezan i dobro razmisliti pre prihvatanja. Ako je korisniku test potreban zarad sprovođenja istraživanja, a autor testa traži da mu korisnik pošalje uzorak sa namerom da i on obradi podatke i objavi rezultate dobijene zadavanjem testa, korisnik i autor se mogu naći u konfliktu oko prava publikovanja rezultata istraživanja u kome je korišćen test, kao i oko prava vlasništva nad bazom podataka. Zato je važno, u slučaju da korisnik prihvati ovaj aranžman, da sa autorom jasno u startu dogovori kako će se pravo korišćenja podataka dobijenih primenom testa podeliti između autora testa i korisnika testa. Ako autor testa traži od korisnika da za račun autora testa ispita određene ispitanike testom, moguće je da na kraju ispadne da cena prikupljanja tih podataka, u vremenu, trudu, a i novcu daleko nadmaši vrednost korišćenja tog testa. Konačno, ako korisnik namerava da test koristi u praksi, te njime prikuplja lične podatke ispitanika, mora da ima u vidu da se ispitanici moraju eksplicitno složiti sa time da njihovi lični podaci budu prosleđeni autoru testa. Alternativno, korisnik mora povesti računa da bazu podataka sa odgovorima ispitanika anonimizuje, odnosno iz nje obriše sve podatke koji mogu omogućiti ustanavljanje identiteta ispitanika koji su na test odgovarali, pre nego što bazu pošalje autoru testa.

Psihološki testovi koji su besplatni za korišćenje u određene svrhe su oni kod kojih autori dozvoljavaju besplatno korišćenje za neke namene ili nekim kategorijama korisnika, dok naplaćuju korišćenje za druge namene ili drugim kategorijama korisnika. Najčešće autori dozvoljavaju besplatno korišćenje njihovih testova studentima u svrhe povezane sa realizacijom njihovih studijskih obaveza (npr. izrada seminarskih radova, projekta iz psihometrijskih predmeta i slično), kao i u naučne odnosno istraživačke svrhe, dok naplaćuju primenu u praksi ili u komercijalne svrhe (npr. za selekciju kandidata za posao, za psihodijganostiku i slično). Logika ovakve licence je da ako korisnik testa sam ne zarađuje od primene testa, nema osnova ni da autor od njega traži naplatu, ali da ako korisnik testa ostvaruje zarađu od primene testa, onda je fer da tu zarađu podeli i sa autorom testa. Pored toga, od omogućavanja slobodne i besplatne primene testa studentima i istraživačima, autor testa ostvaruje indirektnu korist odnosno investira u svoju buduću zarađu. Studenti će sada primenjivati test autora za izradu studentskih projekata i seminarskih rada, ali ti studenti će veoma brzo, već za nekoliko godina, studije završiti i početi da rade u praksi kao psiholozi. Budući da su test datog autora već upoznali tokom studija i izveštili se u radu s njim, veća je verovatnoća da će, ako se test pokazao kao dobar, nastaviti s njim da rade i u praksi kao psiholozi, jer ga već poznaju, nego da će preći na korišćenje nekog drugog nepoznatog testa. A onda će početi i da plaćaju autoru pravo na korišćenje testa, od čega će autor ostvarivati zarađu. Besplatnim

omogućavanjem studentima da koriste test, autor je izgradio jak brend koji mu, kasnije, kada studenti postanu diplomirani psiholozi i počnu da rade, donosi zaradu. Logika davanja dozvole za besplatno korišćenje testa u istraživačke svrhe je slična. Istraživači koji budu koristili test u svojim istraživanjima, te rezultate će objavljivati u naučnim publikacijama, čime će povećati poznatost testa u psihološkoj javnosti. Postojanje objavljenih istraživanja koja su proveravala funkcionisanje testa ili istraživanja u kojima je test korišćen, a koja nisu direktno sprovedena od autora ili s njim povezanih lica, povećava kredibilitet testa u javnosti, jer se ovakve procene vide kao objektivnije u odnosu na one koje daje sam autor. Korišćenje testa u istraživanjima može dovesti i do toga da se test pozicionira kao pravo rešenje za određene tipove problema, što opet doprinosi rastu reputacije i samog testa, ali i njegovog autora. Dobra reputacija testa steklena na ovaj način, kao i veći stepen upoznatosti psihološke javnosti sa testom, načinom na koji se on može primenjivati, kao i sa njegovim karakteristikama, može onda dovesti do većeg broja psihologa koji će poželeti da test koriste u praksi odnosno u svrhe za koje autor primenu naplaćuje, povećavajući tako i prihode autora. Dodatno, istraživači mogu samostalno izvršiti adaptaciju testa na druge jezike ili za druge populacije i tako urediti veliki deo posla koji je potreban da bi autor mogao da zarađuje i od korišćenja testa u tim populacijama. Drugim rečima, korišćenje testa od strane istraživača može umnogome doprineti popularizaciji testa, povećavajući tako i naučnu reputaciju autora, i njegovu zaradu od korišćenja testa, što dozvoljavajuće besplatnog korišćenja testa istraživačima čini rentabilnim, a nekada i vrlo profitabilnim za autora testa.

Rizik po autora postoji samo ako bi dodatna istraživanja pokazala da je test loš i da ne funkcioniše onako kako je deklarisano, što bi onda uništilo reputaciju testa. Ali reputacija lošeg testa bi ionako bila dosta brzo uništena, a negativni rezultati istraživanja sa kojima je autor upoznat daju autoru testa blagovremenu priliku i obilje podataka na osnovu kojih može da identifikuje razloge lošeg funkcionisanja testa. Iz njih može videti šta u testu ne funkcioniše, da li su to neki ajtemi, neke skale ili test u celini, u čemu se tačno sastoje odstupanja, da li se problemi javljaju na svim populacijama ili subpopulacijama ili samo na nekim i slično. Bez tih istraživanja, autoru bi se moglo desiti da kupci jednostavno prestanu da naručuju njegov test, a da on ni ne sazna zbog čega se to dešava, a još manje da zna kako to da popravi, jer podataka nema. Ovakvi podaci daju autoru priliku da test izmeni, popravi ili zameni za bolji blagovremeno, te da tako gubitak pretvoriti u priliku za buduću korist.

Testovi kod kojih se svako korišćenje naplaćuje su prvenstveno testovi za koje su autori prava prodali ili ustupili nekoj izdavačkoj kući ili organizaciji specijalizovanoj za distribuciju psiholoških testova. Ovo su obično testovi koji su veoma široko poznati i dobro etabrirani u praksi. Nekada autori ili nosioci autorskih prava mogu imati različite cene za različite kategorije korisnika, na primer, niže ili povoljnije za studente, a skuplje za komercijalnu primenu testa odnosno za primenu testa u psihološkoj praksi. Naplata može biti za pojedinačne primerke testa, za pravo na korišćenje online verzije testa (obično po ispitaniku), može biti u pitanju vremenska licenca (pravo da se test koristi određeni vremenski period neograničeni broj puta), a nekada se naplata može odnositi i na pravo neograničenog korišćenja date verzije

testa. Pojedini autori, odnosno nosioci autorskih prava, mogu prodavati ispitancima pravo na pravljenje kopija testa. U tom slučaju korisnik u svom zahtevu navodi koliko kopija planira da napravi, a nosilac autorskog prava ispostavlja cenu koju korisnik treba da plati za pravo da napravi toliki broj kopija. Cena može biti po kopiji ili za ceo paket.

Ovakvo postupanje se često sreće i kod starih, prevaziđenih testova na kojima izdavač onda primenjuje takozvanu strategiju „žetve“. Svesni da su korisnici testa uglavnom stariji psiholozi koji ih koriste iz navike, dok mlađi koriste druge, novije testove, te da tražnja za tim testom opada, paralelno sa smenom generacija psihologa, nosioci autorskih prava pokušavaju da iz ovih testova izvuku i poslednju paru pokušavajući da naplate sve u vezi testa što se može naplatiti. Ova strategija je posebno zastupljena kada se radi o testovima koji su nekada bili veoma popularni ali, zbog promena karakteristika populacije, više nemaju dobre psihometrijske karakteristike. Ili kada se radi o testovima koji su zasnovani na prevaziđenoj ili oborenoj teoriji ili pak testovima koji nikada nisu ni imali dobre psihometrijske karakteristike, ali su zbog slabijih psihometrijskih standarda i skromnije dostupne metodologije za proveru, u prošlim vremenima, prolazili kao prihvatljivi. Strategija naplate svakog korišćenja onda odvraća istraživače od toga da koriste test u istraživanjima (budući da je zastareo, a još se i plaća), u kojima bi njegove loše psihometrijske karakteristike izašle na videlo, a verovatno onda i pažnja javnosti bila skrenuta na njih, što bi ubrzalo kraj njegovog životnog veka i tako smanjilo preostalu zaradu koju izdavač može da ostvari od njega.

Kod testova kod kojih autori naplaćuju korišćenje treba biti oprezan i pažljivo pročitati licencu ili ugovor koji nosilac prava nudi. Iako katalozi i javne informacije ističu isključivo cenu u novcu koju treba platiti za korišćenje testa, u licence i prateće ugovore nosioci autorskih prava često znaju da upišu i različite zahteve i prava koja očekuju da im korisnik testova da. Oni te zahteve uglavnom pravdaju svojom željom da provere da li se njihov test zaista koristi onako kako su odobrili, ali zahtevi znaju da budu takvi da omogućavaju autoru odnosno nosioci imovinskih prava snažno zadiranje u privatnost korisnika, nameću korisniku obaveze, ometaju korišćenje testa ili daju nosiocu autorskih prava nesrazmerna prava u odnosu na korisnika. Na primer, autoru ovog teksta svojevremeno je jedan od izdavača testova u okviru ugovora o kupovini određenog broja primeraka testa predvideo i pravo nosioca autorskih prava da u bilo kom momentu vrši pretres prostorija korisnika, obavezu korisnika da vodi i održava arhivu korišćenih testova u kojima bi bili registrovani i čuvani svi iskorišćeni primerci testa, pravo nosioca autorskih prava da po svojoj proceni i nahodenju korisniku naplaćuje ugovornu kaznu u iznosu od 100 000 dinara, ako korisnik ne omogući neku od ovih stvari na način kojim bi nosilac autorskih prava bio zadovoljan. Ugovor je predviđao i odgovornost autora ovog teksta, a nesuđenog korisnika tog testa za eventualno ilegalno korišćenje testa od strane bilo kog zaposlenog u organizaciji kojoj korisnik pripada, iako nad njima korisnik nikakvu kontrolu nema. Prema informaciji, nosilac autorskih prava bi sabirao brojeve ispitnika testiranih njihovim testom u radovima koje objave svi zaposleni u organizaciji (iako je korisnik testa samo jedan član organizacije koji nema nikakvu kontrolu nad radom

drugih) i taj broj odbijao od broja prava korišćenja koje je kupio korisnik. Teorijski, bilo bi moguće da korisnik kupi test, plativši za njega supstantivnu cenu, a da onda, zbog toga što bi neko drugi u organizaciji, a nad čijim, radom korisnik nema nikakvu kontrolu, koristio ilegalne verzije, ne može da iskoristi ni jednu legalnu verziju testa. Ili da mu bude naplaćena ugovorna kazna od strane nosioca autorskih prava, zato što nosilac autorskih prava nije zadovoljan urednošću arhive testova. Ili ako ne bi omogućio dovoljno ažurno pretres prostorija korisnika nosiocu autorskih prava. Nema potrebe pomenuti da je ideja o davanju vrlo respektabilne svote novca da bi za uzvrat primalac tog novca stekao pravo da vam pretresa prostorije, za obavezu da radite dodatnu administraciju za račun hira primaoca novca, kao i za pravo da vam primaoc novca po svom nahodenju naplaćuje kazne bila za autora ovog teksta potpuno neprihvatljiva! Kao u filmu „Balkanski špijun“, gde glavni lik, nakon dugog maltretiranja svoje žrtve, shvativši da je pogrešio, izjavljuje „Đura će ti oprostiti što te je tukao!“. Nakon što mu je pisac ovog teksta ukazao na krajnju neprimerenost takvih uslova, predstavnik nosioca autorskih prava je pravdao svoje zahteve izjavama da su druge slične organizacije već prihvatile te uslove, ali je odbijao da sporne delove ukloni iz ugovora. Naravno, od ovog posla nije bilo ništa.

Kako dobiti dozvolu za korišćenje psihološkog testa? I studenti kojima je test potreban za realizaciju neke od obaveza u okviru studija, kao i istraživači koji žele da test koriste u svom istraživanju, legalno koriste test tek ako od autora odnosno nosioca autorskih prava za taj test dobiju dozvolu za korišćenje. Bilo da se radi o opštoj dozvoli za korišćenje testa ili dozvoli koja dopušta korišćenje u tačno određene svrhe, potrebno je da svrhe u koje student ili istraživač namerava da koristi test budu obuhvaćene dozvolom. Isto se odnosi i na obim korišćenja. Dozvola treba da bude ili takva da dozvoljava neograničeno korišćenje ili ako je korišćenje ograničeno (npr. za ograničeni broj ispitanika), količina predviđena dozvolom mora biti dovoljna da pokrije svrhe za koje student ili istraživač nameravaju da koriste test. Ovo se pre svega odnosi na broj ispitanika kojima se test sme zadati.

Kod testova kod kojih je javno objavljeno da su besplatni i slobodni za korišćenje stvar nabavljanja dozvole je laka - treba samo ostvariti uvid u datu licencu, konstatovati da su dozvolom za korišćenje obuhvaćeni i svrha i obim korišćenja koji je potreban i eventualno ispuniti uslove koji se traže (poput registracije ili obaveštanja autora o korišćenju) da bi se dozvola aktivirala. Obično je dobro snimiti kopiju licence bilo u vidu dokumenta ili kopiju ili snimak ekrana veb stranice na kome se vidi tekst licence, kao i podatak o tome kada joj je pristupljeno, nakon čega primena testa može da počne.

Ako je primerak testa javno dostupan ili je student ili istraživač došao do njega na neki način, ali test ne prati licenca, potrebno je istu zatražiti od autora odnosno nosioca autorskih prava. Isto treba uraditi i ako student i istraživač želi od autora testa da dobije i test i pravo na njegovo korišćenje. Uobičajen način da se to uradi sastoji se u tome da student ili istraživač koji želi da koristi test autoru odnosno nosiocu autorskih prava pošalje email poruku u kojoj će se:

- predstaviti – svojim imenom i prezimenom, ako je istraživač zaposlen, navesti organizaciju za koju radi, odnosno fakultet i studijski program koji

- studira, eventualno i ime profesora i naziv predmeta u okviru kog se sprovođi aktivnost za koju je potrebno koristiti test ako se radi o studentu.
- napisati tačno šta želi da radi sa testom – da li želi test samo da zadaje ili i da vrši izmene testa, da li želi da ga koristi samo u jednom istraživanju ili generalno u istraživanjima. U prvoj fazi je dobro ovaj deo poruke formulisati tako da uključi i sve druge slučajeve korišćenja koje student ili istraživač možda bude želeo da realizuje kasnije. Ako je namera da se test koristi u istraživačke svrhe, dobro je napisati autoru da želite da test koristite u svojim istraživanjima, bez specifikovanja broja ispitanika ili broja situacija primene. Ako se autor saglasi sa ovakvim zahtevom, znači da vam je odobrio neograničeno korišćenje testa u istraživanjima i da mu ne morate tražiti ponovo dozvolu, ako se kasnije ukaže potreba da ga koristite ponovo. Ako je vaša namera da test adaptirate na neki drugi jezik ili da ga nekako prerađujete, to treba takođe napisati. Važno je da iz ovog dela poruke bude nedvosmisleno jasno kako onaj ko traži dozvolu namerava da test koristi.
 - jasno zamoliti za dozvolu da test koristi na način koji je opisao u prethodnom delu poruke. Poruka mora da sadrži jasno pitanje, rečenicu koja se završava znakom upita „?“, a kojom se od autora traži da odobri korišćenje testa. Ukoliko autor ili nosilac autorskih prava na poruku odgovori kratkim tesktom slaganja, mora iz teksta poruke i odgovora autora testa da bude jasno da se autor saglasio sa korišćenjem testa na opisan način, a ne da je na primer, samo primio k znanju tekst poruke. Formulacije poput „Da li biste mi odobrili korišćenje testa xy na napred opisani način?“ je OK, jer predstavlja jasno pitanje. Formulacija poput „Voleo/la bih da koristim vaš test na napred opisani način“ nije OK, jer ne predstavlja jasno formulisano pitanje.
 - potražiti eventualno i druge stvari koje su potrebne za obavljanje posla za koji je potreban test, a koje bi autor mogao da ima, poput podataka o psihometrijskim karakteristikama testa na određenim uzorcima, publikacija u kojima su prikazane psihometrijske karakteristike testa, priručnika za test ili pravila za interpretiranje rezultata ili računanje skorova i drugo. Alternativno, student ili istraživač može zamoliti autora da ga uputi gde bi mogao da nabavi ove podatke, ako autor nije u mogućnosti da ih pošalje.

Ovu poruku treba poslati autoru testa, a ako test ima više autora, poslati je nekom od autora. Molbu za davanje dozvole za korišćenje ne treba slati ljudima koji su koristili test u nekom od svojih istraživanja ili pisali o njemu, ali nisu autori, niti bilo kojoj kategoriji ljudi koji nisu nosioci autorskih prava. Kada se radi o testovima koji su izvorno na nekom drugom jeziku, ali je vama potrebna i adaptacija na tačno određeni drugi jezik koji nije izvorni, dozvolu svakako treba tražiti od autora izvorne verzije, ali je zavisno od dogovora autora izvorne verzije i autora adaptacije, nekada potrebno dobiti i dozvolu od autora adaptacije. U ovakvim slučajevima svakako poruku prvo treba poslati autoru originalne verzije, a autoru adaptacije tek ako autor

originala navede da je to neophodno. U slučaju da je autor originala nedostupan ili da ne govori ni jedan od jezika kojim bi mogli da mu se obratite, može se prvo poslati poruka autoru adaptacije, koga bi pitali za savet o tome kako dobiti dozvolu autora originalne verzije, kao i da li mu je potrebno posebno pisati. Nekada autor adaptacije ima dogovor sa autorom izvorne verzije da može davati dozvole za korišćenje adaptacije, a nekada je autor adaptacije spremjan da zatraži u vaše ime saglasnost od autora izvorne verzije, ako je to potrebno.

Većina autora testova će, nakon što dobije ovakvu poruku, na nju odgovoriti pozitivno, izražavajući svoju saglasnost sa predloženim načinom korišćenja testa, odnosno dozvolice pošiljaocu poruke korišćenje testa na način koji je zatražio. Neko to može učiniti eksplicitno ponavljajući zahtev i navodeći da je saglasan s njim, dok će neki autori prosti napisati da se slažu. Autorima će po pravilu biti dragi da neko želi da koristi njihov test, a pogotovo će biti blagonakloni prema zahtevima koji stižu od studenata, pogotovo ako su izraženi lepo, jasno i pismeno napisanom email porukom. Međutim, nekada se može desiti da se poruka odbije sa javno dostupne email adrese autora ili da autor ne odgovori na poruku. Nekada je razlog tome što je autor promenio adresu i tada treba proveriti da li je adresa ispravna i potražiti novu. Ako autor ne odgovara na poruku, korektno je sačekati nekoliko dana, a onda poslati ponovo poruku. Ako ni to ne pomogne, možete poslati poruku nekom od ostalih autora testa, ako test ima više autora ili razmotriti neki drugačiji način da stupite u kontakt sa autorom. Jedna od opcija je i da poruku pošaljete sa druge email adrese, na nekom drugom serveru, jer je moguće da su vaše prethodne poruke završile u spamu, pa da ih autor nije video. U veliki većini slučajeva, ovo će pomoći i rešiće problem. Ali nekada se može desiti da autor i dalje ne odgovara, te da nemate načina da stupite u kontakt s njim. Nekada će to biti zbog toga što se autor više ne bavi istraživanjima ili nije više živ ili iz bilo kog razloga ne koristi više poštu ili ne želi da odgovori. U tim slučajevima, ako nema alternativnih načina da se dođe do nosioca autorskih prava, a nema ni naznaka da je test eventualno u javnom domenu ili slobodan i besplatan, opcija je prosti odabratи неки drugi sličan test za koji je moguće dobiti dozvolu.

Nekada će se desiti da autori odgovore, ali da umesto da daju dozvolu, zatraže plaćanje ili protivsluge ili ponude kompleksan ugovor koji reguliše prava i obaveze korisnika. Moj stav je da kada vam je test potreban za sprovođenje naučnog istraživanja ili kada ste student kome je test potreban u okviru studijskih obaveza, na plaćanje dozvole za korišćenje testa *ne treba pristati*. Za najveći broj psiholoških konstrukata, a pogotovo za one najpoznatije i najvažnije, postoji veliki broj alternativnih testova, od kojih su mnogi besplatni. Imajući to u vidu, nema nikakvog razloga da se za primenu testa koja nije komercijalna, a koja je i takva da čini test poznatijim stručnoj javnosti, plaća autorima. Prosto treba odabratи drugi test kojim se mogu izmeriti iste psihološke osobine. S druge strane, ako autor ne traži plaćanje, ali zatraži neku protivslugu od korisnika testa, odluku o prihvatanju ili neprihvatanju tih uslova treba doneti tek nakon njihovog pažljivog razmatranja. Ako autor testa traži da mu pošaljete tekstove odnosno radeve koje budete napisali na osnovu rezultata dobijenih primenom njegovog testa, nema razloga da tako nešto ne prihvate. Ako autor traži da mu pošaljete bazu podataka dobijenu primenom njegovog testa, tada

treba pažljivo razmotriti sadržaj te baze, te da li je način na koji će je autor testa koristiti u saglasju sa svrhom za koju vi želite da koristite te podatke (npr. ko ima pravo publikovanja rezultata iz te baze). Uslove treba svakako razmotriti, a pogotovo nije mudro prihvati bilo kakve uslove koji pred korisnika stavljaju moguću finansijsku odgovornost za način korišćenja testa ili odgovornost za način na koji druga lica koriste test, bilo da su povezana sa korisnikom ili ne. Obično nije pametno ni prihvati zahteve autora da se testom ispitaju tačno odredene kategorije ispitanika za potrebe autora testa, osim ako korisnik nije potpuno siguran da mu je tako nešto dovoljno lako izvodljivo.

Nakon dobijanja dozvole, tekst dozvole ili email poruku u kojoj autor daje dozvolu treba sačuvati kao dokaz posedovanja validne dozvole za korišćenje testa, odnosno dokaz da test legalno koristite.

Poglavlje 3.

Adaptacija testova

3.1. Istorija

Iako je i ranije bilo autora koji su razmatrali vezu kulture i psiholoških fenomena, istorija interesovanja psihologa za efekte kulture odnosno razlika između populacija na funkcionisanje psiholoških testova počinje negde u drugoj deceniji 20. veka u Americi. Putujući po Evropi, američki psiholog Goddard (Godard) saznao je za Bine-Simonovu skalu i organizovao njen prevođenje na engleski jezik. Kako je bio na poziciji direktora za istraživanja u instituciji koja se bavila decom sa kognitivnim poremećajima, brzo je među svojim kolegama popularisao testiranje inteligencije, što je dovelo do toga da Bine-Simonova skala počne da se koristi u različitim američkim institucijama (Boake, 2002).

Jedno od mesta gde je postojala izražena potreba za metodama za procenu inteligencije bilo je i ostrvo Elis. Smešteno u Njujorškoj luci, na ovom ostrvu je bio centar za prihvat imigranata, na kojima je tim lekara bio zadužen da proverava da li imigranti koji pristižu sa zahtevom da se nastane u SAD ispunjavaju uslove za tako nešto. A uslovi koje je definisao američki zakon o imigraciji iz 1882. godine nalagali su da u zemlju ne smeju biti primljeni „ludaci i idioti“ („lunatics and idiots“). Zakon iz 1907. godine zabranjivao je prijem „imbecila i slaboumnih“, a 1917. formulacija je razvijena u „osobe sa konstitucionalnom psihopatološkom inferiornošću“ (Kamin, 1974). U početku je ovo interpretirano kao zahtev za proveravanjem pismenosti imigranata, ali su se, sa popularizacijom nauke o „mentalnom testiranju“, vrlo brzo stvorila očekivanja da se testovi intelektualnih sposobnosti koriste za ove namene.

Ovde treba skrenuti pažnju na društveni i politički kontekst u kome se sve ovo dešava. Druga decenija 20. veka je vreme kada je svet podeljen između evropskih kolonijalnih sila koje suvereno vladaju svojim brojnim kolonijama u Africi, Aziji, Americi i Australiji. Britansko carstvo je na svom vrhuncu i obuhvata veliki deo sveta. SAD su nezavisne, kao i veći deo južne Amerike, ali su Kanada i Australija još uvek kolonije Velike Britanije. Par godina ranije, u Namibiji su nemačke kolonijalne vlasti sprovele genocid nad narodima Herero i Nama, izmislivši pri tom koncept logora smrti, užas koji će svega par decenija kasnije primeniti i nad narodima Evrope. U Kongu, Belgijske kolonijalne vlasti već decenijama sprovode politiku ubijanja dece domorodaca koji ne proizvedu i predaju količinu gume ili poljoprivrednih proizvoda koja im je naređena. Pokušaji da se o tim dešavanjima izvesti u Evropi, suočavaju se sa cenzurom vlasti. U Evropi se za to vreme odigravaju Balkanski ratovi,

Prvi svetski rat i Oktobarska revolucija, svi propraćeni onim što bi danas nazvali masivnim etničkim čišćenjima i zločinima nad civilnim stanovništvom.

Psihologijom i antropologijom, kao i drugim društvenim naukama dominiraju rasističke teorije, teorije koje govore o „rasama“ ljudi i hijerarhiji „rasa“. Psiholozi i drugi društveni naučnici prave mape i popisuju karakteristike pripadnika različitih rasa, a rasama objašnjavaju i postojeću društvenu hijerarhiju, navodeći kako više, kvalitetnije „rase“ vladaju društvom zbog svojih posebnih, visokih sposobnosti, dok „niže“, lošije, primitivne „rase“ zauzimaju dno društva ili čine neproductive članove društva, koje opisuju raznim imenicama koje danas smatramo pogrdnim. Neki od njih sa prezicom govore i o opasnosti od humanitarnih organizacija, koje ovim „primitivnim“ ljudima koji „sami ne bi mogli da prežive“ pomažu da „ostanu u životu, pa i da ostavljavaju potomstvo“. Psiholozi i antropolozi upozoravaju na opasnost od mešanja gorih „rasa“ sa superiornom višom „rasom“, kojoj po pravilu pisci sami pripadaju (npr. Grant, 1916), odnosno od „infiltracije nižih rasa“ u više. Psiholozi u svojim tekstovima govore o tome da su jedne „rase“ pametnije, a druge gluplje, da je to urođeno i predviđaju intelektualno propadanje „njihove“ superiorne rase, usled „infiltracije“ i mešanja sa „nižim rasama“. Pozivaju na preduzimanje odlučnih mera, „zasnovanih na nauci“ da se to spreči (npr. Brigham, 1923). U Evropi, višom rasom nazivaju takozvanu Nordijsku rasu, a najnižom Slovene, takozvane Alpske Slovene (Brigham, 1923; Grant, 1916). U Americi pak, standardnom rasom nazivaju „belce“, a najnižom „crnce“. „Crncima“ u naučnim tekstovima pripisuju puno loših osobina i govore o opasnosti od opadanja inteligencije amerikanaca usled upliva „crnačke krvi“ u populaciju (Brigham, 1923).

U novoosnovanu nauku o „mentalnom testiranju“ i njene instrumente – testove inteligencije i mentalnih sposobnosti, imaju ogromno poverenje, primenjujući ih sa potpunim uverenjem da mere „urođenu“ inteligenciju. Eugenika, „nauka“ o „unapređenju genetskog kvaliteta ljudske populacije“, koja je davala opravdanje za genocid nad „manje vrednim“ društvenim grupama, rasama i pojedincima, a koje će u drugoj polovini 20. veka dovesti i do kampanje prinudne sterilizacije u SAD i Kanadi, te oduzimanja dece australijskim domorodcima, je veoma cenjena disciplina unutar biologije. Ugledno udruženje eugeničara u SAD snažno podržava razvoj „mentalnog testiranja“ smatrajući „mentalne testove“ instrumentima koji će njihovo nauci pomoći u ostvarivanju ciljeva (Kamin, 1974). Psiholozi koji sa „mentalnim testovima“ rade žive u snažnom ubedenju u moći svojih testova i to da njihovi testovi mere urođene kognitivne sposobnosti, poput inteligencije koju smatraju za strogo naslednu osobinu. Ovo su stavovi koji su, kako istorija pokazuje, imali dominantan uticaj na političke odluke u zapadnoevropskim društvima i SAD, iako je, valja primetiti i u to vreme bilo i drugačijih stavova među naučnicima.

According to all evidence available, then, American intelligence is declining, and will proceed with an accelerating rate as the racial admixture becomes more and more extensive. The decline of American intelligence will be more rapid than the decline of the intelligence of European national groups, owing to the presence here of the negro. These are the plain, if somewhat ugly, facts that our study shows. The deterioration of American intelligence is not inevitable, however, if public action can be aroused to prevent it. There is no reason why legal steps should not be taken which would insure a continuously progressive upward evolution.

The steps that should be taken to preserve or increase our present intellectual capacity must of course be dictated by science and not by political expediency. Immigration should not only be restrictive but highly selective. And the revision of the immigration and naturalization laws will only afford a slight relief from our present difficulty. The really important steps are those looking toward the prevention of the continued propagation of defective strains in the present population. If all immigration were stopped now, the decline of American intelligence would still be inevitable. This is the problem which must be met, and our manner of meeting it will determine the future course of our national life.

Slika 3. Zaključak knjige „A Study of American Intelligence“ autora Carla Brigham-a (Karl Brigam), tadašnjeg šefa psihološkog odeljenja vojske SAD (chief of Division of Psychology, Office of the Surgeon General of the Army) iz 1923. godine (Brigham, 1923) u kom, na osnovu rezultata testiranja vojnika tadašnjim testovima inteligencije, upozorava na navodno ubrzano opadanje „američke inteligencije“ usled mešanja rasa, te poziva na preuzimanje koraka usmerenih ka „sprečavanju kontinuiranog širenja defektnih sojeva (ljudi, prim. prev) u trenutnoj populaciji. Ovakve preporuke tadašnjih naučnika primeniće par decenija kasnije nacistička Nemačka i njeni saveznici i sateliti u vidu logora smrti i politike ubijanja pripadnika „nižih“ i nepoželjnih „rasa“, naroda i pojedinaca.

U to vreme SAD zapljuškuje i talas takozvane „nove imigracije“. Umesto imigranata iz Engleske, Skandinavije i Nemačke, za koje su tadašnji teoretičari smatrali da pripadaju „gospodarskoj“, „Nordijskoj“ rasu, a koji su bili dominantni do tada, većinu imigranata sada počinju da čine ljudi iz Jugoistočne Evrope, Italije, Poljske, Rusije, kao i Jevreji (Kamin, 1974). Prema tadašnjim naučnim shvatanjima, ovo su

pripadnici Alpske rase, pre svega Alpskih Slovena, rase kojoj su pripisivali veoma loše karakteristike, za koju su smatrali da nije sposobna da upravlja državom, te da zato zauzima niže slojeve društava u kojima živi, kao i Mediteranske rase, za koju su navodili da je poprimila veoma loše karakteristike mešanjem sa drugim rasama loših karakteristika. Tadašnji naučnici su ove „rase“, a pogotovo „Alpsku“ rasu opažali kao entitet koji se širi, zauzimajući oblasti kojima je dominirala „viša“ nordijska rasa i pozivali su na zaustavljanje širenja te „napasti“ (npr. Grant, 1916). Treba imati u vidu da se ovde ne radi o tome da su tadašnji naučnici verovali da su pripadnici ovih „rasa“ neprijateljski nastrojeni ili da imaju agresivne namere prema pripadnicima njihove „više rase“. Ne, radilo se o tome da su smatrali da su genetske karakteristike pripadnika ovih „nižih“ rasa loše, da njima nedostaju sposobnosti, pre svega „intelektualne“ koje su neophodne za život u modernom industrijskom društvu. U SAD su uticajni naučnici verovali kako će mešanje ovih „rasa“ sa belačkim stanovništvom SAD, dodatno ubrzati „intelektualno propadanje bele rase“ za koje su smatrali da je već uveliko u toku zbog mešanja bele rase sa „crncem“ („negro“). U ovim uslovima, informacije o promeni etničkog porekla novih talasa imigranata dovode do uznemirenja javnosti i poziva da se uvede selekcija imigranata, odnosno da se uspostavi svojevrsna „kontrola kvaliteta“ (Kamin, 1974) ljudi koji se primaju u SAD.

To su uslovi u kojima Goddard biva pozvan na ostrvo Ellis da pomogne u selekciji imigranata u pogledu njihovih mentalnih sposobnosti. On primenjuje verziju Bine-Simonove skale, koju je adaptirao na engleski, na uzorcima imigranata iz kojih je naveo da su isključeni „očigledno slaboumni“ i „očigledno normalni“ (Snyderman & Herrnstein, 1983). Prijavljuje rezultate po etničkim grupama u kojima konstatiše da je između 80% i 90% ispitanika zavisno od nacionalnosti (Rusa, Jevreja, Mađara, Italijana) „slabouumno“. Ovaj nalaz dobija veliki odjek u javnosti i kasnije u psihološkoj literaturi gde autori prenose procente „slaboumnih“ unutar svake nacionalnosti, ali uglavnom propuštajući da izveste o tome da su u pitanju preselekcionisani uzorci graničnih ispitanika (npr. Kamin, 1974, 1982). Ovo stvara utisak u javnosti, kako opštoj, tako i stručnoj kako su rezultati pokazali da u ovim etničkim grupama ima između 80% i 90%, slaboumnih, potkrepljujući tako očekivanja zasnovana na rasističkim teorijama koje su bile dominantne u rasističkoj teoriji toga doba. Iako je izrazio sumnju u to da se radi o genetskim faktorima koji su odgovorni za ovakvo postignuće imigranata, već je smatrao da se pre radi o sredinskim, sam Goddard navodi da je verovatno da bi procenti bili samo malo niži da je ispitivanje rađeno na celokupnoj populaciji imigranata (Snyderman & Herrnstein, 1983). Ipak, sam Goddard u kasnjem članku navodi kako je primena testova dovela do dramatičnog povećanja procenta deportovanih imigranata, onih kojima je odbijena dozvola za ulazak i naseljavanje u SAD, što je ishod koji tadašnja javnost priželjkivala. Ovo dovodi do dramatičnog skoka popularnosti mlade nauke o „mentalnim testovima“, koju u skladu sa duhom vremena, javnost sada vidi kao način da se SAD odbrane od najezde „slaboumnih“ imigranata. Ubrzo su razvijene i nove verzije Bine-Simono-ve skale. Dve najpoznatije su ona koju su napravili Robert Yerkes (Robert Jerks) i James Bridges (Džeјms Bridžис), koja je postala poznata kao „Yerkes-Bridges Point Scale examination“ i ona koju je napravio Lewis Terman (Luis Terman). Ova druga,

koja je nazvana Stanford-Bine skala inteligencije (Stanford-Binet Intelligence Scale) uključivala je neke nove stavke i skale, proširila je starosni opseg ljudi kojima je namenjena tako da uključi i odrasle osobe, a ne samo decu, a kao meru inteligencije uvela je koeficijent inteligencije - IQ, umesto „mentalnog uzrasta“ iz originalne Bine-Simonove skale (Boake, 2002; Kamin, 1974). Stanford-Bineova skala inteligencije brzo je postala najšire korišćena mera inteligencije u Americi.

Međutim, već prilikom testiranja imigranata na ostrvu Elis, lekari i psiholozi koji su bili zaduženi za sprovodenje testiranja primetili su da test inteligencije koji je razvijen za testiranje francuske školske dece, nije adekvatan za testiranje imigranata, koji niti su francuzi, niti su imali ikakvo formalno obrazovanje, što je značilo da nisu ni pismeni. Zato su počeli da prave svoje testove koje su nazvali “testovima izvođenja” (“performance tests”) a za koje su smatrali da su adekvatni za testiranje ljudi “koji nikad nisu učeni” (Knox, 1914).

Negde tih godina počela je i regrutacija i priprema vojske SAD za ulazak u Prvi svetski rat, sukob u koji će se SAD zvanično uključiti aprila 1917. godine. Prvi svetski rat bio je sukob koji se umnogome razlikovao od ranijih ratova. Razvoj vojne tehnologije promenio je karakter ratovanja. Za razliku od vojski ranijih vremena, u kojima je ogromna većina vojnika koristila relativno jednostavnu opremu, koja je zahtevala srazmerno nizak nivo specijalizacije, Prvi svetski rat po prvi put je stavio pred vojsku zahtev da vojnici budu sposobni da koriste puno različite složene opreme, od kojih je neka bila takva da zahteva napredne matematičke, logičke ili druge specijalizovane veštine (na primer korišćenje tenka, aviona ili artiljerijskih oruđa). Bilo je potrebno za različite pozicije odabratи ljude sposobne da te pozicije popune, a takve ljude je bilo potrebno prepoznati među stotinama hiljada regruta, od kojih su mnogi bili nepismeni ili bez ikakvog obrazovanja ili imigranti sa slabim ili nikakvim poznavanjem engleskog jezika. Za potrebe ove selekcije psiholozi su razvili verbalni test intelektualnih sposobnosti koji su nazvali “Army Examination Alpha”, u srpskoj psihološkoj literaturi poznat kao “Armija alfa”. Međutim, prepoznajući da se alfa ne može koristiti na ljudima koji ne vladaju engleskim ili nisu pismeni, a u velikoj meri ni na ljudima bez ikakvog obrazovanja, razvili su i drugi, neverbalni test koji su nazvali “Army Examination Beta” ili “Army Beta”, u srpskoj psihološkoj literaturi poznat kao “Armija Beta”. Alfa i Beta su bili grupni testovi, a pored njih, vojska SAD je za selekciju koristila i dva individualna testa - Stanfordsku Reviziju Bine-Simonove skale, koja je zahtevala poznavanje engleskog jezika i takozvanu “skalu izvođenja”, koja nije zahtevala poznavanje engleskog jezika (Brigham, 1923). “Kada bi se odred javio na psihološko ispitivanje, prvi korak je bio da se izdvoje oni koji su pismeni i govore engleski od onih koji ne govore engleski ili su nepismeni. Oni koji su i govorili engleski i bili pismeni dobili bi da rade Alfу. Svi ostali su slati na Betu. Nakon završetka ispitivanja Alfom, svi oni koji bi imali niske skorove poslati su na Betu. Nakon zadavanja Bete, ispitivači su pokušavali da pozovu na individualno ispitivanje sve ljude koji su imali niske skorove na Betu. U gužvi ispitivanja, bilo je nemoguće sve ljude kod kojih je to bilo potrebno pozvati na individualno ispitivanje, tako da su neki ljudi kojima je trebalo davati Betu ocenjeni na Alf i obrnuto, ali većina ljudi je odgovarajuće ocenjena grubim metodama koje su korišćene”. Ovo piše Carl Brigham, docent psihologije na Princeton (Prinston) univerzitetu u svojoj knjizi iz 1923. godine, u kojoj je predstavio ko-

rišćene metode selekcije i rezultate analize dobijenih rezultata na preko 100 000 regruta različitog etničkog porekla, "rase", godina boravka u SAD i nivoa pismenosti (Brigham, 1923). Ukupan broj vojnika testiranih ovim testovima prešao je broj od dva miliona, ali kako je tadašnja tehnologija nalagala da se sve računice i obrada podataka rade ručno i na papiru, ovaj broj je impozantan. Pored Brighamove knjige, rezultati testiranja predstavljeni su i u zborniku koji je uredio tadašnji predsednik Američke psihološke asocijacije Robert Yerkes (Robert Jerks), koji je u činu majora predvodio aktivnosti na psihološkom testiranju regruta.

Kako je praksa psihološkog testiranja regruta krenula srazmerno kasno u odnosu na uključivanje SAD u rat, a kako po svoj prilici još nije postojao ni razrađen sistem raspoređivanja vojnika na osnovu psiholoških karakteristika, rezultati psihološkog testiranja nisu imali prevelikog uticaja na realno raspoređivanje specijalnosti unutar vojske SAD. Međutim, praksa na ostvru Elis, kao i primena različitih testova za pripadnike različitih društvenih grupa prilikom testiranja vojnika, predstavljaju prve praktične primere shvatanja i masovne primene tog shvatanja u praksi, da se ne mogu svi ljudi testirati istim testovima i da je potrebno psihološke testove prilagoditi karakteristikama populacije kojoj su namenjeni. Takođe, ovi primeri masovnog testiranja imigranata u SAD predstavljaju praktično prve primere "spuštanja" psihološke nauke i prakse među običan svet. Psihologija, zvanično nauka o ljudskom psihičkom životu, a u praksi nauka o psihičkom životu bogatih i obrazovanih zapadnjaka, čini svoje prve korake u radu sa siromašnim ljudima bez obrazovanja.

Međutim, ono po čemu će ove studije rezultata testiranja vojnika postati poznate su njihovi nalazi o postignuću pripadnika različitih "rasa" i etničkih grupa na ovim testovima. Naime, rezultati su pokazali da je prosek postignuća "crnih" regruta više od jedne standardne devijacije ispod proseka postignuća "belih" regruta, ljudi čiji je prosek postignuća već skoro dve standardne devijacije ispod proseka "belih" oficira. Takođe, rezultati su pokazali i da je prosek "belih" regruta rođenih u inostranstvu niži za oko pola standardne devijacije od proseka "belih" regruta rođenih u SAD. A kada se ova grupa regruta rođenih u inostranstvu podeli na kategorije prema broju godina koje žive u SAD, rezultati su pokazivali da prosek postignuća raste sa godinama boravka, te da regruti koji u SAD žive više od 20 godina imaju prosek postignuća na ovim testovima isti, zapravo čak neznatno viši od regruta rođenih u SAD. Brigham konstatiše da su "armijski pisci" ovo objasnili time da navodno imigranti koji nisu dovoljno inteligentni ne uspevaju da se snađu u SAD, pa odlaze natrag u svoje zemlje, dok ostaju oni koji su inteligentniji, koji su zahvaljujući svojoj inteligenciji uspeli da se snađu i opstanu u SAD. Brigham ovo objašnjenje odbacuje kao spekulaciju koja ne može da objasni dobijene rezultate. On kaže da kada bi to zaista bilo tako, u grupi migranata koji napuštaju SAD morali bi veoma visoko da budu zastupljeni ljudi niske inteligencije, a to nije tako. Navodi da među onima koji SAD napuštaju ima i onih koji su došli u SAD da bi zaradili novac i, nakon što su taj cilj ostvarili, odlaze kući sa zaradenim novcem. A za njih kaže da sigurno nisu neinteligentni. Zaključuje da to objašnjenje ne može da objasni dobijene razlike između imigranata.

Potom razmatra, za temu ove knjige vrlo važnu, hipotezu da je test nekako napravljen tako da "kažnjava ljudi rođene u zemljama u kojima se ne govori engleski", pa da su oni koji duže žive u SAD više amerikanizovani, te da zbog toga postižu bolje rezultate. Ovu hipotezu proverava poredeći razlike između grupa sa različitom

dužinom boravka u SAD posebno na Alfi i posebno na Beti. Rezonuje da ako bi porast rezultata na testu stvarno bio posledica akulturacije odnosno uklapanja u američku kulturu, onda bi se porast pojavio samo kod onih koji su radili Alfu, verbalni test, ali ne i kod onih koji su testirani Betom.

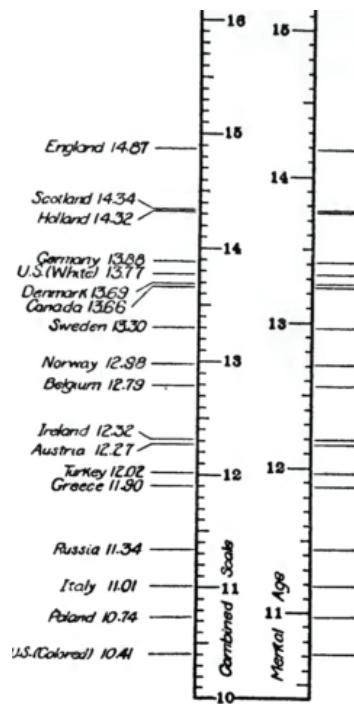
Ovde treba reći da Brigham, kao i Yerkes, snažno veruju u to da su neverbalni testovi koje su koristili mere čiste, urođene inteligencije. U opisima testova koje daju kažu da uspešnost odgovaranja na ove testove ne može da bude pod dejstvom učenja ili naučenosti, već da se tu pokazuju isključivo urođene sposobnosti rezonovanja i zaključivanja. Brigham doduše, na jednom mestu konstatiše kako je moguće da neki od ispitanika nisu bili vični duhu "američke užurbanosti" koji je potreban za rešavanje ovih testova (testovi su se radili sa vremenskim ograničenjem!), ali to ne menja njegov zaključak o tome da je Beta čista mera prirodne inteligencije, slobodne od jezika i kulture. Činjenica da neverbalni testovi uopšte nisu niti mogu biti "slobodni" od kulture, iako ne zahtevaju korišćenje govornog jezika, je činjenica koja će postati poznati i prihvaćena tek decenijama kasnije. Isto važi i za savremenih stavova da test nema psihometrijske karakteristike sam za sebe, već da je to nešto što treba empirijski dokumentovati za svaku populaciju kojoj je test namenjen. Da se validnost i pouzdanost odnosi na zaključke koji se o određenoj grupi ljudi mogu doneti na osnovu testa, i da važe samo za taj konkretni slučaj primene testa na toj konkretnoj grupi, a ne na test sam za sebe i za sve grupe. U trenutku kada je ova analiza rađena, Brigham zdravo za gotovo uzima tvrdnju da podaci sa neverbalnog testa govore o čistoj, urođenoj inteligenciji. Dakle, ne samo o inteligenciji osobe, već i o inteligenciji koja je urođena, dakle koju smatraju genetski uslovljenom. Sa istom uverenošću konstatiše i kako je "validnost testa" dovoljno dobra za izvođenje zaključaka o ispitivanim ljudima. Sa ovakvim pretpostavkama Brigham poredi trendove promene prosečnih vrednosti grupe testirane Algom i Betom sa porastom broja godina u SAD i konstatiše da rast "inteligencije"⁶ sa brojem godina provedenih u SAD raste i na jednom i na drugom testu. Zaključuje da to jasno govori da porast "inteligencije" nije posledica amerikanizacije, niti učenja jezika, jer da je tako, bio bi prisutan samo na Alfi.

Iz ovoga konstatiše da postoji samo jedno preostalo objašnjenje – pošto je u pitanju transferzalna⁷ studija, a ne longitudinalna, podaci ne govore zaista o povećanju inteligencije sa dužinom boravka u SAD, već o razlikama u inteligenciji između imigranata koji su dolazili ranije i onih koji dolaze sada. On onda deli regrute rođene u inostranstvu iz uzorka prema njihovim zemljama porekla i dolazi do zaključka da najviši prosečni skor imaju ispitanici iz Engleske, a posle njih, Škotske, Holandije, Nemačke, Kanade, Švedske i Norveške. S druge strane, dobija da najniži prosečni skor ima grupa ispitanika iz Poljske, a tek nešto više od njih grupa ispitanika iz Italije i Rusije. Ovo poredi sa zastupljenosti

⁶ Reč „inteligencija“ kao oznaka za konstrukt koji Armilska Alfa i Beta mere data je u navodnicama, jer je, kao što se iz teksta vidi, sporno da li je ono što su ovi testovi u opisanim situacijama merili zaista „inteligencija“ ili konglomerat niza faktora od kojih je inteligencija možda samo jedan. Stav autora ovog teksta je da se dobijene mere nisu mogle smatrati isključivim merama inteligencije, te otud navodnici.

⁷ Studija u kojoj se u istom trenutku ispituju ljudi različite starosti odnosno koji imaju različite vrednosti varijable bitne za studiju, a koja je povezana sa vremenom. Transferzalne studije su suprotnost longitudinalnih studija, u kojima se ispituju isti ljudi u različitim vremenskim trenucima.

imigranata različite nacionalne pripadnosti u imigrantskoj populaciji tokom decenija pre testiranja i konstatiše da su par decenija pre testiranja u SAD u većem procentu dolazili Englezi i ljudi iz ovih grupa sa boljim postignućem, a da se onda taj odnos menjao u korist ljudi iz zemalja sa niskim postignućem, te da je u godinama koje su neposredno prethodile testiranju među imigrantima bilo proporcionalno mnogo više ljudi iz zemalja sa niskim postignućem. Zaključuje da u Ameriku dolaze ljudi niske "inteligencije". Drugim rečima, u grupama koje su po postignuću slične "belcima" rođenim u Americi, više je Engleza i Nemačaca, dok je u grupama skorijih imigranata, čije je postignuće upadljivo niže od postignuća "belaca" rođenih u SAD, više Italijana, Rusa, Poljaka i drugih. Potom preduzima dodatne analize u kojima poredi postignuće regruta različitog etničkog porekla sa različitim drugim grupama – računa procenat ispitanih unutar svake etničke grupe koji ima veći skor od proska "belih" oficira, procenat svake grupe čije je postignuće ocenjeno sa tri najgora ocene, procenat ljudi u svakoj grupi sa postignućem ispod proseka "crnih" regruta, procenat ljudi u svakoj grupi ispod "mentalnog uzrasta" od osam godina itd. Prikazuje niz etničkih grupa poređanih prema svim ovim kriterijumima u ordinalni niz, sa Englezima na vrhu i "crncima" ubedljivo na dnu, sa rezultatima dosta nižim i od rezultata Poljaka, Italijana i Rusa.

Slika 4. Postignuća regruta vojske SAD različitog porekla prilikom testiranja u vreme uoči Prvog svetskog rata. Preuzeto iz knjige "A Study of American Intelligence" (Brigham, 1923).

Uveren u kapacitet neverbalne Bete da izmeri inteligenciju nezavisno od jezika ili bilo kog drugog sredinskog ili promenljivog faktora, Brigham propušta da uoči

da ovo rezonovanje radi i u drugom smeru. Naime, jednako kao što može zaključiti da se smanjuje prosečna inteligencija imigranata koji dolaze u SAD, može zaključiti i da su ove etničke grupe koje čine “nove imigrante” imale manje vremena da se uklope u Američku kulturu pa im je postignuće zato niže, jer Englezi iz njegovoh uzorka su većinom oni koji su u SAD dugo, dok su Poljaci i Rusi i Italijani u većoj meri “sveži” imigranti. A pored ovog podatka tu je i činjenica da oni izvorno potiču iz kultura koje se više razlikuju od kulture SAD nego što je to slučaj sa Engleskom, Holandijom ili Nemačkom.

Umesto toga, on poslednja dva poglavља posvećuje interpretaciji situacije u skladu sa rasističkom teorijom, govoreći o superiornoj “Nordijskoj” grupi, naspram inferiornih “Mediteranskih” i “Alpskih” grupa, te o opasnosti koju predstavlja povećan priliv “inferiornih naroda ili inferiornih predstavnika naroda u zemlju”. Govori o tome kako će budući Amerikanci biti manje intelligentni od sadašnjih ako dođe do mešanja rasa, koje je neizbežno. Piše o inferiornosti “Alpskog Slovena” spram pripadnika “Nordijske” rase, te o “nepoželjnim rezultatima koji bi se dobili ukrštanjem Nordijca u ovoj zemlji sa Alpskim Slovenom, degenerisanim hibridnim Mediterancem ili sa crncem, ili od promiskuitetnog mešanja sva četiri” (Brigham, 1923). Završava pozivom za zakonsku akciju kojom bi se imigracija učinila “ne samo restriktivnom nego i visoko selektivnom”. Ali kaže da bi takva promena zakona samo obezbedila “mali predah od trenutnih poteškoća”. Nagalašava da su “stvarno važni” oni koraci koji bi doveli do “sprečavanja nastavka razmnožavanja defektnih loza u trenutnoj populaciji” (Brigham, 1923).

Odjek zaključaka ove knjige bio je ogroman, pogotovo što su slične zaključke izneli i drugi autori u svojim radovima, pre svega Robert Yerkes, predsednik Američke psihološke asocijacije i čovek koji je rukovodio sistemom testiranja vojnika (Snyderman & Herrnstein, 1983). Glasovi tadašnjih kritičara, kojih je bilo, nisu bili previše uticajni. Nalazi i zaključci koje su predstavili ovi autori išli su na ruku tada aktuelnom strahu američke javnosti od “nove imigracije”, kao i sistemu segregacije afroamerikanaca koji je bio na snazi, potvrđujući stavove koji su već dominirali u javnosti.

Međutim, svega nekoliko decenija kasnije izbio je Drugi svetski rat. Rasistička teorija, do tada široko popularna u nauci, doživljava svoj groteskni vrhunac u vidu nacističke ideologije u Nemačkoj, a u manjoj meri i u fašističkim ideologijama saveznika i satelita nacističke Nemačke. Preporuke poput onih koje su davali Brigham, Madison i drugi, o potrebi preduzimanja koraka koji bi doveli do “sprečavanja nastavka razmnožavanja defektnih loza u trenutnoj populaciji”, “odbrani” od širenja “Alpske rase” i drugih “generski defektnih” ljudi, nacisti sprovode u praksi. Ustanovljavaju logore smrti i odrede smrti za sprovođenje genocida nad “inferiornim” rasama, mobilne jedinice za ubijanje “genetski defektnih”, “ludih” i “slaboumnih” pojedinaca, usmrтивši na taj način do kraja rata na desetine miliona ljudi u Evropi, Africi i Aziji. Međutim, ovaj put doveo je nacističku Nemačku i njene saveznike u rat sa zapadnim Saveznicima, Sovjetskim Savezom i SAD. Fašističke i rasističke političke organizacije koje su svoju ideologiju zasnivale na rasističkoj teoriji, koje su, uprkos rastućem otporu, i dalje bile veoma popularne i u Velikoj Britaniji i SAD, nakon izbijanja sukoba veoma brzo su suzbijene.

U psihologiji, biheviorizam koji je svoj razvoj počeo 1913. godine Watsonovim člankom "Psihologija kako je vidi biheviorista" (Watson, 1913), u godinama oko Drugog svetskog rata doživljava svoj vrhunac. Nakon decenija verovanja u prirodne, urođene razlike između ljudi u pogledu sposobnosti i moći psiholoških testova sposobnosti da te razlike identifikuju, te interpretacija tih razlika u svetlu rasističkih teorija, dolazi period gubitka iluzija u ovakve moći testova. Koliko je na ovu promenu uticao rat sa nacističkim i fašističkim režimima u Evropi ne može se proceniti, ali paralelno sa razvojem situacije koja je doveo do ovog sukoba teče i odbacivanje teorijskih postavki na kojima su nacisti i fašisti zasnivali svoju ideologiju. A ključna postavka u okviru ovih teorija je pretpostavka o urođenosti psiholoških karakteristika. Dominantne postaju postavke biheviorizma koji kaže da su sva ponašanja naučena, a da se čovek rađa kao "prazna tabla", koja procesom učenja biva ispunjena. A onda kada ništa nije urođeno, već se sve stiče, ni testovima koji bi procenjivali urođene karakteristike nema mesta. Od bezrezervnog verovanja da je sve urođeno i da malo toga zavisi od uslova života, psihološka zajednica SAD prelazi na jednako bezrezervno verovanje da ništa nije urođeno, da se svi rađaju jednaki i da su sve razlike između ljudi posledica učenja, stav koji je u potpunoj suprotnosti sa stavom o postojanju "hijerarhijske rase" na kojoj stoji nacistička ideologija.

U ovom duhu dolazi do snažnog preispitivanja psiholoških testova i zaključaka ranijih autora. Tako Catell (Katel), svoj čuveni članak iz 1940. godine počinje sledećim rečima: "Psiholozi koji se bave primenom testova inteligencije izgleda prolaze kroz alternirajuće faze nekritičnog preteranog poverenja i ciničnog očaja u pogledu validnosti njihovih mera. Ako bi sudili po aktuelnim govorkanjima, faza koja je trenutno moderna je faza izgubljenih iluzija; testovi ne mere ni jednu stabilnu karakteristiku osobe, i ni jedna dva testa ne mere istu stvar" (Cattell, 1940). Catell takođe prenosi reči Neffa (Nef) za koga kaže da tvrdi sledeće: "Najveći deo autoriteta (u oblasti psiholoških testova, prim. aut.) se sada slaže da test standardizovan na jednoj rasnoj ili nacionalnoj grupi ne može da bude primenjen na grupi koja se razlikuje po kulturi i životnim uslovima („background“), ali da se on pored toga „pridružuje uspaničenom stampedu“ kada zaključuje da ipak sve razlike u IQ-u mogu da se „u potpunosti objasne u terminima (životnog, prim. aut.) okruženja“ (Cattell, 1940).

Iako ovaj stav, da se testovi moraju standardizovati posebno za različite populacije ljudi, predstavlja krupan napredak u odnosu na praksu testiranja ranijih decenija u kojima je na osnovu testova konstruisanih za jednu kulturu i populaciju zaključivano o karakteristikama ljudi iz drugih kultura, Catell ga kritikuje, jer smatra da ukazuje na nemoć psihologije i da bi njegovo prihvatanje doveo do toga da razlike između grupa ljudi različitog socijalnog statusa, rase i drugih karakteristika ostanu trajno neistražene.

Umesto toga, on predlaže da se izradi testova nezavisnih od kulture pristupi tako što bi se identifikovale oblasti zajedničkih znanja u različitim kulturama, odnosno ono što je nužno poznato pripadnicima različitih kultura. On i predlaže neke od objekata i procesa koji su nužno poznati različitim kulturama poput delova ljudskog dela, životinja, prirodnih pojava, životnih procesa poput disanja, kašljivanja, spavanja, jedenja, pijenja itd. Može se uzeti da ovaj pristup koji Cattell predlaže u velikoj meri

odgovara načinu rezonovanja u okviru onoga što danas nazivamo decentracijom testa, što je jedan od važnih postupaka u pripremi testova za kroskulturnu adaptaciju.

U nastavku članka on razmatra različite faktore koji bi mogli da budu problem u pravljenju testa na principima koje je predložio – od toga da bi se tako suzio domen ponašanja obuhvaćenih testom, čime bi bila narušena sadržinska validnost, preko toga da se te zajedničke teme ipak moraju ispitivati nekim ajtemima koji moraju biti izraženi na neki način, što bi u igru uvelo različita kontekstualna značenja istih pojmova u različitim kulturama, do pitanja forme u kojoj bi ovi zajednički elementi bili uključeni u test. Kao bolje rešenje on predlaže test zasnovan na ajtemima koji predstavljaju perceptivne zadatke, ali sa elementima koji, po njemu, zbog svoje geometrijske (a ne slikovne) prirode, imaju samo svoje „perceptivno“ značenje i ne zavise od „aperceptivnih asocijacija“. Predstavlja delove svog testa i navodi da postoji dovoljno podataka da su takvi zadaci zasićeni „G“ faktorom (faktorom opšte inteligencije) i da to što su svi zadaci u testu isključivo iz jedne uske oblasti ponašanja ne predstavlja problem ukoliko su oni valjani indikatori predmeta merenja. Prepoznajemo da se u ovom rezonovanju Catell oslanja na model paralelnih indikatora, koji prepostavlja da su svi indikatori manje-više ekvivalentni, dokle god su zasićeni pravim skorom (konstruktom koji je predmet merenja).

Na kraju rada, Catell razmatra problem mogućeg narušavanja validnosti testiranja usled različitih uslova testiranja ili različitih motivacija ispitanika iz različitih grupa odnosno kultura za testiranje. Iznosi stav da je to nešto što se najbolje da rešiti ad hoc od strane ispitivača na terenu koji najbolje može da proceni „koje adekvatne motive može da stimuliše u različitim grupama“ (Cattell, 1940). Ovo potkrepljuje mišljenjima nekih ranijih autora koji su tvrdili da taktičan ispitivač može čak i „kod najvarvarskejih naroda da indukuje valjan stav prema testu, tako što će proučiti njihov sistem podsticaja.“ (Cattell, 1940). Pored toga, kao dodatne metode poboljšanja uslova testiranja predlaže i vežbu, kao i individualno zadavanje testa.

Iako je napisan u uslovima velikog gubitka poverenja psihološke javnosti u moć psiholoških testova, ovaj Cattelov rad uvodi neke od osnovnih elemenata i koncepta važnih za praksi kroskulturnog testiranja, koji su i danas na snazi. To su koncepti poput decentracije testa, zasnivanja testa na sadržajima koji su zajednički za kulture za koje se pravi test, uzimanja u obzir razlike u konotativnim značenjima reči i pojmova, zasićenja ajtema predmetom merenja, kao i važnost ujednačavanja uslova testiranja, odnosa prema testu i motivacije ispitanika iz različitih društvenih grupa. Iako će se pokazati da je ideja da su perceptivni zadaci zasnovani na geometrijskim oblicima slobodni od kulture zapravo netačna, ideje koje Cattell iznosi i danas predstavljaju važne komponente u praksi kroskulturne adaptacije testova i kroskulturnog testiranja.

Međutim, u to vreme, kao i u decenijama koje dolaze, osim Catella i još nekolice drugih autora, obimnijeg rada na testovima, barem na engleskom govornom području, nije bilo. Psihologijom će u narednih par decenija i dalje dominirati biheviorizam i stav da se svi ljudi rađaju jednaki, da su ponašanja naučena i da zavise isključivo od konteksta, sadašnjeg i prošlih. Ipak, u stručni žargon ulaze pojmovi poput „pristrasnosti testa“ („test bias“), koji označava da je test prema nekim grupama

„pristrasan“, shvatanje da psihometrijske karakteristike testa mogu da se menjaju od uzorka do uzorka i od situacije testiranja do situacije testiranja, da se testovi moraju standardizovati posebno za različite kulture, jezičke, etničke i druge grupe. Takođe, psihologija se kao nauka širi po svetu, uspostavlja se van zapadne Evrope, a u okviru proučavanja procesa učenja i percepcije, dobijaju se i različita saznanja o fenomenima važnim za funkcionisanje testova.

I već negde početkom 1960-ih stavovi psihologa počinju da se kreću u drugom pravcu. 1959. godine Noam Čomski objavljuje kritiku Skinerovog biheviorizma (Chomsky, 1959) i u toj kritici, između ostalog, vraća u igru koncept urođenih kapaciteta, navodeći primer utiskivanja kao najočigledniju manifestaciju postojanja urođenih kapaciteta. Pored Čomskog, i drugi autori iznose ideje koje osporavaju postavke biheviorizma, a između ostalog i onu o umu kao „praznoj ploči“. Kognitivna revolucija u psihologiji dobija pun zamah. Metafora „prazne ploče“ prestaje da bude neprikosnoveni psihološki koncept. U organizacionoj psihologiji, John Holland iste godine objavljuje svoju teoriju tipova interesovanja (Holland, 1959) i koncept dispozicija polako ponovo dobija pravo građanstva. Međutim, statističke analize se još uvek rade ručno i obrada iole obimnijih setova podataka je veoma teška. Osim nekolice matematički orijentisanih psihologa (poput Catella), većina drugih svoje postupke ograničava na najjednostavnije analize. Tek sa pojavom personalnih računara krajem 1970-ih odnosno početkom 1980-ih dešava se ponovo polet primene psiholoških testova u istraživanjima. Negde u to vreme počinje i informatička revolucija, komunikacija između zemalja postaje sve lakša, a svetska naučna produkcija počinje sve brže da raste. U psihologiji se pojavljuje model ličnosti Velikih Pet i javlja se sve više novih teorija koje govore o dispozicijama, kako kognitivnim, tako i konativnim. Psihološko testiranje se sve više vraća u igru. Počinje globalizacija zasnovana na informatičkim tehnologijama, koja dovodi do sve veće unifikacije i povezivanja svetske nauke, kao i standardizacije psihološke struke. Raste međunarodna razmena testova koja dovodi do potrebe za adaptacijom na jezike stranih zemalja. Iskustva iz prve polovine 20. veka o potrebi standardizacije i dalje su tu, ali jasnih smernica i jedinstvene metodologije za adaptaciju testova još uvek nema. Zbog toga sledi period dosta neujednačene prakse u adaptiranju testova – testovi se prevode na nove jezike, nekada bolje, nekada gore, zavisno od metodološkog znanja i procena autora adaptacija, nekada u praksi ulaze nove jezičke verzije testova koje uopšte ne funkcionišu ili za koje se zna da imaju različitu faktorsku strukturu od originala. Interesovanje za kroskulturna istraživanja ubrzano raste, često i brže od razvoja metodologije. Pretraga literature na Google Scholaru, na primer, za istraživanja u kojima je predstavljeno funkcionisanje neke nove jezičke verzije testa za period između 1960. i 1980. jedva da će dati neki rezultat, ali pretraga publikacija iz perioda posle 1980. daće obilje rezultata. Broj istraživanja pogotovo raste u Kini, odnosno na kineskoj populaciji. Kina se otvara ka svetu, ekonomski razvija i sve veći broj autora sprovodi istraživanja sa ciljem da ispita funkcionišu li poznati zapadni psihološki testovi i konstrukti koje oni mere na ovoj velikoj populaciji. Objavljuje se sve više i više radova koji se bave ispitivanjem funkcionisanja psiholoških testova i konstrukata u različitim kulturnama (na primer Annor & Ampsonah-Tawiah, 2017; De Raad, Smederevac, Čolo-

vić, & Mitrović, 2018; Elosua, 2007; Hedrih, 2008; Hedrih, Stošić, Simić, & Ilieva, 2016b; Maria & Darcy, 2005; Saucier, Georgiades, Tsaousis, & Goldberg, 2005; Sinclair & Wallston, 2004; Tak, 2004; Tošić Radev & Hedrih, 2017; Yang, Lance, & Hui, 2006; Želeskov Đorić, Pedović, & Hedrih, 2009). Pojavljuje se i sve više radova i istraživanja koja za temu imaju faktore različite od predmeta merenja koji utiču na postignuće ljudi ili pojedinih grupa ljudi na testovima, poput nepismenosti (Reis & Castro-Caldas, 1997), „pretnje stereotipa“ (Steele & Aronson, 1995), opštег faktora interesovanja (Hedrih, 2008), stila odgovaranja (van Herk, Poortinga, & Verhallen, 2004), socijalno poželjnog odgovaranja (Pauls & Stemmler, 2003) i drugih.

Globalizacija dovodi i do pojave organizacija koje funkcionišu u većem broju zemalja (multinacionalna preduzeća i institucije), kao i sve većeg povezivanja između ekonomija različitih zemalja. U Evropi, veze između zemalja postaju čvršće kako ekonomski tako i politički pre svega zahvaljujući jačanju institucija Evropske Unije. Ovo dovodi do pojave sve više standardizovanih ispita i sličnih procedura koje daju različite sertifikate sa međunarodnim važenjem ili sve izraženijih potreba za procenom i poređenjem psiholoških svojstava ljudi iz različitih zemalja i kultura.

3.2. Standardi za adaptaciju testova danas

Danas, u vreme pisanja ove knjige, adaptacija testova je obavezna. Odgovaraći na potrebe i psihologa i korisnika testiranja, 1985. godine Američka psihološka asocijacija (APA), Američka asocijacija za obrazovna istraživanja (AERA) i Nacionalni savet za merenje u obrazovanju (NCME) donose nove Standarde za obrazovno i psihološko testiranje, koji pominju i zahteve koji se stavlju pred različite jezičke verzije testa. Ovi standardi, koji su doživeli brojne revizije, od kojih je poslednja, pre trenutka pisanja ove knjige, bila 2014. godine, predstavljaju svojevrstan „zlatni standard“ za dobru praksu psihološkog testiranja, propisujući pravila i uslove koje psihološki testovi i procedure psihološkog testiranja treba da zadovolje. Iako standarde rada psihologa u svakoj zemlji propisuju i regulišu nacionalna udruženja psihologa, standardi ovih udruženja u većini slučajeva prate i usklađeni su sa standardima koje propisuje APA. Slična je i situacija sa psihološkim testovima.

Ovi standardi između ostalog kažu (AERA et al., 2006):

- „Kada se na testu pravi bilo kakva supstantivna promena, potrebna je njegova revalidacija ili da se na drugi način obezbede dokazi da su nova i stara verzija ekvivalentne.“
- „Kada se test prevede s jednog jezika ili dijalekta na drugi, potrebno je ispitati njegovu pouzdanost i valjanost i na jednoj i na drugoj grupi.“
- „Kada dve verzije testa na različitim jezicima treba da budu uporedive, to da su testovi uporedivi mora da bude potkrepljeno dokazima.“

Šta ove tri odredbe zapravo znače? Kada se test prevede sa jednog jezika na drugi, to što smo ubeđeni da smo test tačno preveli ne znači ništa. Ono što je potrebno je da verzija na jednom i na drugom jeziku budu psihološki ekvivalentne, a to

znači da ajtemi izazivaju reakcije pod uticajem iste psihološke crte odnosno osobine koju merimo. Međutim, to da su oni psihološki ekvivalentni nije nešto što se može uzeti zdravo za gotovo ili prosto pretpostaviti na osnovu kvaliteta prevoda. Ekvivalentnost dve jezičke verzije testa je nešto što se mora empirijski proveriti i to na svakoj grupi posebno. Moguće je da se desi da test koji funkcioniše na jednoj grupi, ne funkcioniše na drugoj grupi. Moguće je i da test koji meri jednu psihološku osobinu na jednoj grupi meri neku sasvim drugu ili više drugih na drugoj grupi.

Ista situacija se dešava i kada prilagođavamo test za neku drugu grupu, ali ne menjamo jezik. Ako smo menjali stavke ili instrukcije ili bilo koji deo testa da bismo test prilagodili nekoj posebnoj grupi, iako se i dalje radi o testu na istom jeziku, ekvivalentnost dve verzije se ne može uzeti zdravo za gotovo, već se mora empirijski utvrditi.

Konačno, čak i ako se pokaže da su verzije testa na različitim jezicima podjednako pouzdane i valjane, da mere na isti način isti predmet merenja, i dalje je moguće da jedna jezička verzija bude teža odnosno lakša od druge. To može da dovede do toga da grupe koje rade ta dva testa dobijaju različite skorove iako im je nivo crte zapravo isti, ili da dobijaju iste skorove, iako im je nivo crte različit. To što su obe verzije testa podjednako valjane i pouzdane na grupama ljudi za koje su namenjene, ne znači da su i stavke na dva jezika jednake težine. Kao što je poznato, korelacije, na kojima se zasniva većina postupaka provere valjanosti i pouzdanosti, nisu osetljive na razlike u intenzitetu, odnosno prosečnim vrednostima grupa na ispitivanim varijablama, već samo na pozicije ispitanika unutar distribucije. Zbog toga je i odnos težina različitih verzija nešto što se mora empirijski ustanoviti i valjanost načina poređenja mera sa dve jezičke verzije testa potvrditi dokazima.

Još jedan skup standarda, i to standarda koji se direktno odnose na kroskulturnu ili krosjezičku adaptaciju testova predložila je Međunarodna komisija za testove, nevladina organizacija koje predstavlja „asocijaciju nacionalnih psiholoških udruženja, komisija za testove, izdavača i organizacija posvećenih promociji efektivnih politika testiranja i procene, kao i valjanom razvoju, evaluaciji i korišćenju obrazovnih i psiholoških instrumenata“ (<https://www.intestcom.org>). Standardi koji su oni predložili, a koje su nazvali „ITC smernice za prevod i adaptaciju testova“ („ITC Guidelines for Translating and Adapting tests“), u svom prvom izdanju, sastojali su se od 22 smernice podeljene u četiri dela – smernice koje se tiču konteksta, smernice koje se tiču razvoja testa i adaptacije, smernice koje se tiču zadavanja i smernice koje se tiču dokumentovanja odnosno interpretacije skorova (International Test Commission, 2005).

Drugo izdanje ovih smernica izdato je 2017. godine (International Test Commission, 2017) i sastoji se od 18 smernica koje su podeljene u šest delova – smernice koje se tiču preduslova, smernice koje se tiču razvoja testa, smernice koje se tiču empirijske provere validnosti verzija testa, smernice koje se tiču zadavanja, smernice koje se tiču skorova na skalama testa i interpretacije i smernice koje se tiču dokumentacije o testu.

Tri smernice koje se tiču preduslova („Pre-Condition Guidelines“) kažu da se pre sprovođenja bilo kakvog postupka adaptacije moraju obezbediti dozvola od

nosioca autorskih prava na test, a potom da se mora proceniti koliko se konstrukt koji je predmet merenja poklapa u dve populacije, te da se efekti kulturnih razlika koje nisu relevantne za ciljeve istraživanja moraju minimizovati. Kada se ove smernice porede sa prvom verzijom, vidi se da ovaj set smernica odgovara smernicama koje se tiču konteksta iz prve verzije, s tim što je dodata prva smernica koja se tiče autorskih prava, a koje u prvoj verziji ovih smernica nije bilo.

Pet **smernica koje se tiču razvoja testa** („*Test Development Guidelines*“) kažu da konstruktori/adapteri testa moraju da:

- proces prevodenja i adaptacije uzima u obzir jezičke, psihološke i kulturne razlike u ciljnim populacijama i to kroz izbor eksperata sa relevantnim znanjima;
- koriste odgovarajuće postupke prevodenja i procedure kako bi maksimizovali pogodnost adaptirane verzije testa za sve populacije kojima je test namenjen;
- obezbede dokaze da uputstva za test i sadržaji ajtema imaju slična značenja u svim populacijama kojima je test namenjen;
- obezbede dokaze da su formati ajtema, skala procene, kategorije skorovanja, konvencije testiranja, načini zadavanja i ostale procedure pogodne za sve populacije kojima je test namenjen;
- prikupe pilot podatke o adaptiranom testu da bi omogućili ajtem analizu, procenu pouzdanosti i studije validnosti malog obima, tako da se mogu napraviti izmene testa ako budu potrebne pre sprovođenja velike studije funkcionisanja testa.

Smernice koje se tiču empirijske provere validnosti testa („*Confirmation Guidelines*“) zahtevaju od autora adaptacije da:

- odaberu uzorak sa karakteristikama koje su relevantne za planirano korišćenje testa i dovoljne veličine i relevantnosti za empirijske analize;
- obezbede relevantne statističke dokaze o konstruktnoj, metodskoj i ajtemskoj ekvivalentnosti (između verzija testa) u svim populacijama kojima je test namenjen;
- obezbede dokaze koji potkrepljuju norme, pouzdanost i validnost adaptirane verzije testa u svim populacijama kojima je test namenjen;
- koriste odgovarajuće postupke jednačenja testa i obrade podataka kada rade vezivanje skorova sa skala različitih jezičkih verzija testa.

Dve **smernice koje se tiču zadavanja testa** („*Administration Guidelines*“) zahtevaju od autora da:

- pripreme materijal za zadavanje i uputstva tako da minimizuju moguće probleme povezane sa kulturom ili jezikom, a koji bi bili izazvani procedurama zadavanja i načinima odgovaranja i koji bi uticali na validnost zaključaka izvedenih iz testnih skorova;
- navedu uslove testiranja koji moraju da budu strogo zadovoljeni u svim populacijama kojima je test namenjen.

Smernice koje se tiču skorova na skalama testa i interpretacije („Score Scales and Interpretation Guidelines“) zahtevaju od autora adaptacije da:

- interpretiraju eventualne razlike u skorovima grupa oslanjajući se na sve relevantne raspoložive informacije;
- poređenja skorova između populacija vrše samo onda kada je ustanovljen najviši nivo invarijantnosti na skalama na kojima se skorovi navode. Drugim rečima, skorovi pripadnika različitih populacija se smeju porebiti samo onda kada je odgovarajućim statističkim postupcima vezivanja ili jednačenja ustanovljeno da su skorovi uporedivi.

Smernice koje se tiču dokumentacije o testu („Documentation Guidelines“) zahtevaju od autora adaptacije da:

- kada je test adaptiran za korišćenje u drugoj populaciji, obezbedi tehničku dokumentaciju o bilo kakvim promenama koje su napravljene u testu, kao i detaljne podatke o dokazima koji govore u prilog ekvivalentnosti različitih verzija testa;
- obezbede dokumentaciju za sve koristnike testa koja će pomoći dobro poступanje prilikom korišćenja adaptirane verzije testa sa ljudima u kontekstu nove populacije.

Ako rezimiramo ove smernice, one ističu nekoliko važnih stavova:

- da se kulturne razlike moraju uzimati u obzir, a da adaptacija testa ima smisla samo u onoj meri u kojoj konstrukt koji je predmet merenja postoji u obe populacije, odnosno zasićuje test. Ako dve verzije testa ne zasiću isti konstrukt, onda nema govora o tome da se radi o verzijama istog testa;
- ekvivalentnost različitih verzija testova je nešto za šta se moraju pružiti dokazi, a ne nešto što se sme automatski pretpostaviti. Ti dokazi treba da budu empirijski, izvedeni statističkim postupcima iz podataka dobijenih zadavanjem testova ispitanicima, ali i dobijeni prosudivanjem o tačnosti i adekvatnosti prevoda. Isto važi i za validnost svake pojedinačne verzije na populaciji za koju je namenjena;
- poređenje populacija, skorova pripadnika različitih populacija odnosno skorova ispitanika koji su radili različite verzije testa se sme raditi samo u onoj meri u kojoj su stavke i skale jednakе odnosno uporedive. A pri tom samo razlika u testovnom rezultatu ne sme biti jedini indikator postojanja razlika, već se tvrdnje o razlikama moraju proveriti i drugim metodama, odnosno potkrepliti i drugim podacima;
- nisu važne samo stavke! Karakteristike jezika koji se koristi u testu, uputstvo za test, poznatost sadržaja stavki, način odgovaranja, postupak zadavanja i svi drugi elementi testa i testovne situacije su takođe važni elementi koji mogu da obezbede ekvivalentnost ili da je naruše i zato se o njima mora voditi računa. Nije dovoljno standardizovati uslove zadavanja testa, već se mora voditi računa i o kontekstu u kome se testiranje odvija. O tome se mora razmišljati unapred i predvideti postupci za rešavanje eventualnih problema;

- da je dobijanje dozvole za adaptaciju testa od nosioca autorskih prava, prva stvar koju treba uraditi pre početka celog posla.

Ipak, i pored ovih skupova pravila koje su predložile ove dve organizacije, kao i dosta radova koji se bave pojedinim aspektima metodologije kroskulturne adaptacije testova, ova metodologija još nije široko rasprostranjena među psiholozima u svetu, uključujući i Srbiju. I dalje se mogu sresti psiholozi i istraživači i objavljeni naučni radovi, nekada i u uglednim časopisima, koji koriste testove neadekvatno prevedene sa stranog jezika, čak i uprkos dokazima o njihovoj neekvivalentnosti sa originalom, ili oni koji porede populacije na osnovu sirovih testovnih skorova dve jezičke verzije testa bez dokaza o adekvatnosti takvog poređenja ili uprkos dokazima o neadekvatnosti takvog poređenja. Jednako se još uvek mogu sresti i situacije gde istraživači zadaju ispitanicima testove na jeziku koji ne razumeju dovoljno ili bez dokaza da test na tim populacijama funkcioniše kako treba (npr. zadavanje testova na lokalnom jeziku stranim studentima ili manjinama), gde istraživači norme dobijene na jednoj verziji testa primenjuju na ljudе iz druge populacije i koji su radili drugu verziju testa (npr. američke norme za srpske ispitanike!) i slično. Još je više situacija u kojima se može čuti, nekada i od psihologa koji su sasvim adekvatno metodološki potkovani u drugim oblastima, eksplicitno ili implicitno mišljenje da se kroskulturna adaptacija testova odnosi samo na situacije gde test treba da se zadaje pripadnicima primitivnih plemena u dalekim zemljama ili ljudima iz dalekih, manje razvijenih zemalja, a da se za evropske ili druge bliske narode ekvivalentnost podrazumeva, te je suvišno ispitivati je, a da adaptacija testova na te jezike i nije kroskulturna adaptacija, pa se gore navedeni standardi i smernice mogu zanemariti!

Jedan deo razloga za takvo stanje leži svakako u činjenici da je oblast kroskulturne adaptacije testova još uvek nova, da se standardi i postupci još razvijaju, te da skoro nema publikacija koje bi pokrile celu ovu oblast, onako kako postoje npr. udžbenici metodologije istraživanja: Ono što postoji uglavnom su pojedinačni tekstovi o pojedinim uskim aspektima metodologije kroskulturne adaptacije testova, raštrkani po puno različitih naučnih časopisa, zbornika i drugih publikacija. Kroskulturna adaptacija testova je vrlo malo zastupljena i u studijskim programima psihologije. Na primer, prema saznanjima autora, u trenutku pisanja ove knjige, kroskulturna adaptacija psiholoških mernih instrumenata kao predmet postoji samo na studijskom programu psihologije Filozofskog fakulteta u Nišu i to u vidu izbornog predmeta koji obično sluša oko trećine studenata.

Drugi deo razloga, sastoji se u tome da je i veći deo onoga što postoji od tekstova na ovu temu „sakriveno“ iza onog što se na engleskom zove „paywall“, odnosno nalaze se u izdanjima za koje se mora platiti da bi im se pristupilo ili da bi se nabavili, bilo da se radi o fizičkim knjigama, ili pristupu časopisima u kojima su članci objavljeni. Na primer, u Srbiji, KOBSON ne obezbeđuje pristup za časopise u kojima su objavljeni neki od članaka koji se u ovom trenutku mogu smatrati najvažnijima za ovu tematiku, a ti članci trenutno nisu dostupni ni preko drugih servisa poput ResearchGatea. Standardi za pedagoško i psihološko testiranje nisu dostupni na internetu već se moraju kupiti kao fizička knjiga, bilo direktno od APA-e ili se

kod nas može kupiti prevedena verzija koju izdaje Naklada Slap. Smernice ITC-a su objavljene na internetu i mogu se pogledati, ali uz napomenu da su sva prava zadržana i da se za korišćenje, adaptaciju ili prevodenje mora tražiti dozvola od izdavača (koju, doduše, ova organizacija relativno ažurno daje).

Da bi se stanje u oblasti kroskulturne adaptacije testova promenilo na bolje potrebno je psihološkoj javnosti omogućiti lakši pristup resursima o metodologiji kroskulturne adaptacije testova.

3.3. Zašto prevod nije dovoljan? Faktori koji utiču na ekvivalentnost funkcionisanja testova

Zašto samo prevod testa nije dovoljan? Kod većine drugih materijala koji se prevode na strane jezike, dovoljno je da prevod bude dovoljno tačan da bi se značenje prenelo i tako cilj komunikacije ostvario. Kod neverbalnih testova bi trebalo da je još i lakše, jer tu naizgled nema šta ni da se prevodi, obzirom da se u njima ne koristi govorni jezik, niti njegova pisana reprezentacija. Istina da neki složeni ajtemi neverbalnih testova mogu zahtevati neka specifična znanja za interpretaciju, ali da li to važi i za jednostavne slike. Cattell je na primer još 1940. godine bio ubedjen da ne važi, već da su one slobodne od kulture (Cattell, 1940). Međutim, ogroman broj studija realizovanih tokom istorije psihologije pokazao je da to nije tačno. Naučna literatura obiluje studijama u kojima se pokazalo da testovi ne funkcionišu kako treba na novom jeziku, iako je van razumne sumnje to da su autori tih studija obezbedili adekvatan prevod testova koje su koristili (na primer Du Toit & De Bruin, 2002; Elosua, 2007; Želeskov Dorić et al., 2009). Zašto je to tako?

Kao što znamo, psihološki testovi nisu kao bilo koji drugi tekst. Ako stvari pogledamo iz perspektive S-O-R⁸ modela psiholoških testova, vidimo da stavke testa, kao i test u celini, nisu prvenstveno tekst koji treba da prenese neko određeno simboličko značenje, već stimulus materijal koji treba da izazove određene reakcije. Te reakcije mi zovemo odgovorima ispitanika na test. I te reakcije ne treba da budu bilo kakve, već da budu pod uticajem upravo one psihološke osobine ili psiholoških osobina koje su predmet merenja testa. To znači da stimulusi sadržani u testu, treba da aktiviraju upravo one unutrašnje faktore, O variable u S-O-R modelu, koje odgovaraju predmetima merenja testa i da onda ti unutrašnji faktori proizvedu reakcije koje su nam potrebne. Pri tom, prevodeći test na drugi jezik, mi smo efektivno sve stimuluse sadržane u izvornom testu zamenili. Stimulusi sadržani u novoj jezičkoj verziji testa nisu oni isti stimulusi koji se nalaze u izvornoj verziji. Naravno, naše jezičko znanje nam kaže kako su to stimulusi sa istim značenjem, da reči iz verzije

⁸ S-O-R model posmatra testove kao skupove stimulusa (S) koji izazivaju reakcije ispitanika (R), a te reakcije će biti različite od ispitanika do ispitanika shodno razlikama u pogledu unutrašnjih psiholoških karakteristika koje postoje između ispitanika (O). Prema ovoj konцепцијi mi ina ispitanike delujemo istim stimulusima (stavkama testa, S), na koje oni reaguju različito, a pošto su stimulusi isti, mi zaključujemo da ta razlika u reakcijama mora poticati od razlika u unutrašnjim psihološkim svojstvima ispitanika.

na jednom jeziku, prema gramatičkim i jezičkim pravilima odgovaraju stimulusima iz verzije na drugom jeziku, ali ostaje materijalna činjenica da je to jedan sasvim različit skup stimulusa. A obzirom da se radi o novom skupu stimulusa, onda je potrebno da proverimo i da li i taj novi skup stimulusa ima ista svojstva kao stari. To je nešto što zahteva empirijsku proveru. I nekada se desi da empirijska provera pokaže da taj novi skup stimulusa ne izaziva reakcije pod uticajem iste crte kao stari. Kako je to moguće? Iz S-O-R perspektive dve mogućnosti postoje:

- da stimulusi ne aktiviraju prave O varijable, već neke pogrešne. Bilo zato što to nisu dobri stimulusi za željene varijable u novoj populaciji, bilo zato što O varijabla koju želimo da izazovemo ne postoji u ovoj populaciji;

- da O varijable koje su aktivirane, makar bile i prave, ne aktiviraju reakcije koje očekujemo već neke druge. To može da se desi zbog toga što O varijable koje su naši stimulusi izazvali imaju drugačije manifestacije u ponašanju u toj drugoj kulturi.

Treba imati u vidu i to da same stavke testa nikada nisu jedino što utiče na odgovore ispitanika, već da ispitanik uvek reaguje na test u celini i na celokupnu situaciju testiranja, a ne samo na pojedinačnu stavku. Hambleton (Hamblton) (Hambleton, 2005) za izvore narušene validnosti rezultata adaptiranih testova u odnosu na original kaže da mogu poticati od kulturnih razlika ili tehničkih stvari, a tu su i faktori koji mogu uticati na valjanost interpretacije rezultata.

Kulturne razlike se kao faktor jednakog funkcionalisanja dve verzije testa pojavljuju u vidu pitanja ekvivalentnosti konstrukata, uslova zadavanja testa, kulturno uslovljenih stavova ispitanika prema sadržaju testa ili testiranju, formata testa i zahtevane brzine rada.

Ekvivalentnost konstrukata. Kada su u pitanju kulturne razlike, prvo pitanje koje se postavlja je – **postoji li i u kulturi za koju se test adaptira psihološki konstrukt koji je predmet merenja testa?** U ranijem poglavlju predstavljen je koncept emika i etika. Dok neki psihološki konstrukti možda mogu biti zaista univerzalni za sve ljudske populacije i kulture (etici), postoji i konstrukti koji to nisu (emici). Ako psihološki konstrukt, koji je predmet merenja testa, u kulturi za koju je test adaptiran ne postoji, onda adaptirana verzija testa neće funkcionišati jednako kao izvorna, koliko god prevod bio dobro urađen.

Druga mogućnost je da **konstrukt postoji, ali da se ne manifestuje jednak u dve kulture.** Iz S-O-R perspektive posmatrano, moguće je da O varijabla bude ista u obe kulture, ali da se **S varijable koje su potrebne za njeno aktiviranje razlikuju.** Na primer, u društvu koje dozvoljava slobodno izražavanje mišljenja o društvenim temama obično je dovoljno prosto upitati ljude o tome šta misle o nekoj političkoj ili društveno važnoj temi (S) da bi dobili odgovor (R) koji izražava njihovo mišljenje (O). U represivnom društvu, u društvu čiji članovi očekuju sankcije ako iznesu mišljenje koje se kosi sa stavovima društvenih autoriteta, isto pitanje (S) neće rezultirati odgovorom (R) koji je rezultat onoga što osoba zaista misli (O). Da bismo u ovom drugom slučaju saznali šta osoba zaista misli o datoј temi, potreban je neki drugačiji pristup. U društvu u kome postoe jaki tabui vezani za neku oblast ili u kojoj se teme iz te oblasti smatraju privatnim, postavljanje direktnog pitanja o

stvarima iz te oblasti (S), tipično neće rezultirati istim odgovorima (R), kao što bi to bio slučaj u društvu koje teme iz te oblasti smatra nečim o čemu je prihvatljivo javno diskutovati, čak i kada je faktičko stanje stvari (O) isto. Ove razlike mogu postojati i između različitih kategorija ljudi unutar istog društva. Tako na primer, u jednom delu sadašnjeg srpskog društva seksualna aktivnost muškaraca posmatra se kao vrsta postignuća, te muški ispitanici teže da na pitanja o toj aktivnosti (S) daju odgovore kojim žele da predstave da su veoma seksualno aktivni (R). S druge strane, u istom delu društva seksualnost žena se tretira kao vrsta resursa, nešto što se troši, zbog čega se žene koje su seksualno visoko aktivne opažaju kao manje vredne. To onda dovodi do tendencije da žene u tom delu društva na ista pitanja daju odgovore kojim prikazuju svoju seksualnu aktivnost kao malu ili nekada čak i nepostojecu. A ovi odgovori i kod jednih i kod drugih neretko imaju vrlo malo veze sa pravim nivoom seksualne aktivnosti (O).

Isto tako, moguće je i da se reakcije do kojih dovodi isti psihološki konstrukt razlikuju. Na primer, dok se u Srbiji može očekivati da ekstravertirani⁹ mladi ljudi češće posećuju diskoteke, to se isto ne može očekivati od starijih ekstravertiranih ljudi u npr. nekoj od konzervativnih zemalja Severne Afrike. Stav prihvatanja onoga što sagovornik predlaže (O), u Nišu u Srbiji, ljudi iskazuju klimajući glavom gore-dole (R). Svega sto kilometara istočnije, u Bugarskoj, isti stav prihvatanja predloga sagovornika ljudi iskazuju klimajući glavom levo-desno, dok klimanje gore-dole znači odbijanje. Duga praksa psihološkog testiranja pokazala je da je sposobnost rešavanja matematičkih zadataka poput onih koji se zadaju deci u školi usko povezana sa inteligencijom. Međutim u istraživanju troje brazilskih autora (Carraher, Carraher, & Schliemann, 1985), pokazalo se da brazilska deca ulice, koja su prirodom svoje pozicije primorana da već u ranom uzrastu uspostave neku vrstu „uličnog posla“ od kog će moći da žive, vrlo uspešno rešavaju matematičke probleme povezane sa funkcionalisanjem njihovog „uličnog posla“, ali da vrlo slabo rešavaju zadatke školskog tipa koji zahtevaju iste operacije.

Uslovi zadavanja testa. Kultурне razlike mogu dovesti i do različitih uslova zadavanja testa, kojih istraživači mogu da ne budu svesni, odnosno koje mogu da prođu nezabeleženo, pogotovo ako istraživači ne zadaju testove lično ispitanicima, već za to angažuju druge. Instrukcija s kojom ispitanici pristupaju testiranju suštinski se ne svodi samo na tekst koji ispitivač pročita, već se može uzeti da obuhvata i sve one druge instrukcije, naloge, predloge i obaveštenja koja je ispitanik dobio u vezi testiranja i rada na testu, a koji nisu dokumentovani. Na primer, među evropskom školskom decom, osnovno očekivanje prilikom testiranja je da svako treba da radi za sebe, jer je to način na koji se inače rade školski testovi. I kad ima pokušaja saradnje prilikom rada na testovima, učenici tome pokušavaju da pristupe krišom sa znanjem da je to nedozvoljeno. Nasuprot tome, među devojčicama Zinakantekan Maja iz Meksika koje je proučavala Patricia Greenfield (Patriša Grinfield) (Greenfield, 1997)

⁹ Ekstraverzija je jedna od osobina ličnosti, u okviru modela Velikih Pet. Osobe sa visoko izraženom ekstrverzijom karakteriše društvenost, sklonost traženju stimulacije kroz interakciju sa drugima, pričljivost itd.

osnovno očekivanje je bilo da se radi zajedno, dok im je ideja da svako odgovara za sebe bila strana. Devojčice koje je ispitivala su čak očekivale da na pitanja koja su im postavljena odgovore njihove majke koje znaju više, a ideja da se informacije dele po pojedincima je bila u potpunom neskladu sa njihovim viđenjem sveta.

Nekada i fizički uslovi u kojima se testiranje sprovodi mogu biti potpuno različiti u dve kulture odnosno dve grupe kojima se zadaje test. Dok učenici u evropskim školama testove sposobnosti tipično rade u normalno zagrejanim i provetrenim učionicama, Sternberg (Sternberg, 2004) navodi svoje iskustvo sa situacijom testiranja dece u centru za brigu o deci u Indiji, koje je obavljen pri temperaturi od oko 45 stepeni Celzijusa u hladu i uz prisustvo užasnog smrada đubreta, otpada i truleži iz okoline centra. Nekada se može desiti da je ispitanicima od strane autoriteta (npr. učenicima od strane nastavnika ili direktora škole) naređeno da moraju uraditi test što bolje ili na tačno određeni način. Nekada se može desiti da je ispitanicima od strane autoriteta saopšteno kako testiranje nije mnogo važno, te da ni ne moraju mnogo da se trude. Ove razlike u uslovima testiranja, mogu dovesti do nejednakog funkcionisanja dve verzije testa, nezavisno od kvaliteta prevoda. A ako su još i podaci o tome da su uslovi testiranja bili nejednaki ostali nezabeleženi ili prošli neprimeteni, autori adaptacije mogu doći do pogrešnog zaključka da testovi ne funkcionišu jednako, iako to možda ne bi bio slučaj da su uslovi zadavanja bili jednaki. Može se takođe desiti da, iako se pokaže da testovi jednak funkcionisu, postignuće jedne grupe bude slabije, a da ta razlika potiče od razlika u uslovima rada, a ne od pravih razlika između grupa. Ili da postignuće grupa bude jednak, iako bi postignuće jedne od grupa bilo bolje, kada bi uslovi u kojima rade bili jednak.

Stavovi prema sadržaju testa. U kontaktu sa testom, ispitanici će o njemu formirati određenu impresiju, odnosno zauzeti stav. Kako prema testu u celini, tako i prema pojedinim elementima testa. Iako to možda nigde nije napisano, može se desiti da ispitanici formiraju stav o tome koji delovi testa su važniji, a koji manje važni, kakvim zadacima treba posvetiti više, a kakvim i kojim manje pažnje, na kakve treba odgovoriti, a na kakve ne, kao i da li uopšte treba odgovarati na test. Ti stavovi mogu biti suštinski različiti u dve grupe kojima se zadaju dve verzije testa. Na primer, Sternberg (Sternberg, 2004) navodi čuvenog sovjetskog neuropsihologa Luriju koji je ustanovio da seljaci iz azijskog dela tadašnjeg Sovjetskog Saveza imaju slabije postignuće na kognitivnim testovima, zato što odbijaju da prihvate zadatke iz testa onako kako su predstavljeni. Za razliku od Evropljana i Severnoamerikanaca koji zadatke apstraktnog taksonomskog sortiranja, kakvi se javljaju u testovima kognitivnih sposobnosti, posmatraju kao vredne mentalne zadatke, pripadnici naroda Kpele iz Afrike takav način razmišljanja vide kao priprost dok vrhunsku vrednost pridaju zadacima sortiranja koji su povezani sa izazovima njihovog svakodnevnog života (Sternberg, 2004).

Format testa. Može se desiti da nisu sve grupe kojima se test zadaje podjednako vične načinu odgovaranja koji test zahteva. Na primer, prilikom zadavanja testova koji sadrže skale Likertovog tipa po zabačenijim mestima u Srbiji i dalje se može naleteti na ljude koji se sa konceptom ocenjivanja stepena slaganja sa nekom tvrdnjom do sada nisu susreli i koji će i nakon objašnjenja o tome kako se na takav

test odgovara pokušati, na primer, da zaokruže stavke koje im se sviđaju, umesto da ocene stepen slaganja sa svakom pojedinačnom tvrdnjom. Na primer, prilikom terenskog prikupljanja podataka za potrebe studije „Diverziteta odnosa na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka“ kojom je rukovodio autor ovog teksta (Hedrih, Todorović, & Ristić, 2013), u više navrata se desilo da anketari ostave upitnik ispitniku očekujući da će umeti sam da ga popuni, da bi nakon što dođu po popunjenoj upitniku, ustanovili da je ispitanik samo zaokružio redne brojeve pojedinih stavki umesto da da svoj odgovor na brojčanoj skali koja je za to predviđena. Upitani zbog čega su to uradili, oni bi rekli da su shvatili da treba da kažu koje stavke im se sviđaju. Dalji razgovor sa takvim ispitanicima obično bi otkrio da je koncept gradacije slaganja sa nekom tvrdnjom (stepena slaganja), kao i brojčanog izražavanja takvog stepena sasvim nov, stran i nerazumljiv.

U, sada već klasičnoj, studiji Serpela, pokazalo se da deca iz Zambije bolje rešavaju zadatke prepoznavanja šema od britanske dece onda kada odgovore treba da daju savijajući modele od žice. S druge strane, britanska deca iste zadatke rešavala su bolje od zambijske onda kada su šeme predstavljane crtežima na papiru (Serpell, 1979). Autor ove studije svoje rezultate objašnjava činjenicom da su britanska deca mnogo upoznatija sa crtanjem na papiru jer se sa tim susreću i u školi i u svakodnevnom životu, dok su zambijska deca vičnija savijanju trodimenzionalnih modela, jer je manipulacija takvim objektima ono sa čim oni imaju puno iskustva u svakodnevnom životu. Ovde treba pomenuti i poznati Flinov efekat – pojavu da je tokom 20. veka postignuće na kognitivnim testovima među stanovništvom Zapadne Evrope i Severne Amerike stalno raslo. Iza ove pojave, kako sam Flynn (Flin) argumentuje u svojoj knjizi (Flynn, 2007), стојi činjenica da su tokom ovog perioda zadaci kakvi se nalaze u kognitivnim testovima postali sve šire dostupni i sve poznatiji u opštoj populaciji. Takvi zadaci se sada mogu naći i u školskim udžbenicima, popularnim časopisima, na internetu i drugim medijima. Veća upoznatost populacije sa testovima dovela je do toga da oni razviju bolje veštine rešavanja problema tog tipa, što je dovelo do povećanih rezultata na testovima cele populacije (R), uprkos tome što su merene psihološke osobine poput inteligencije (O), ostale najverovatnije nepromenjene.

Kada je format testa u pitanju, još jedna stvar koja se može desiti je da ispitanici iz dve grupe imaju različite stilove odgovaranja na pojedine formate stavki ili generalno različite stilove odgovaranja nezavisno od formata stavki. Na primer, u Traceyjevoj studiji profesionalnih interesovanja (Tracey & Robbins, 2005) dobijeno je da su američki Indijanci težili da generalno nisko ocenuju svoje preferencije i kompetencije za aktivnosti i zanimanja ponuđena u inventaru profesionalnih interesovanja koji je korišćen u studiji. To je stil odgovaranja poznat kao disakviescencija ili odbijajući stil odgovaranja na testu. Suprotan njemu je prihvatajući stil odgovaranja na testu, za koji je nađeno da je učestaliji među nemackim nego među britanskim ispitanicima, a i kod jednih i kod drugih manje učestao nego kod ispitanika iz Malezije, posebno pripadnika Malajske etničke grupe (Harzing, 2006). Slično tome, sklonost tzv. ekstremnom stilu odgovaranja u više studija je povezana sa stanovnicima Meksika, odnosno hispanoamerikancima, ali i stanovnicima zemalja Južne Amerike,

ali i Turske i Grčke (Harzing, 2006). U istoj studiji, koja je obuhvatala ispitanike iz 26 zemalja, dobijena je povezanost između stila odgovaranja ispitanika i karakteristika kulture zemlje iz koje su ispitanici, prema Hofstedeovim dimenzijama, ukažujući na dublje veze između stila odgovaranja i kulture grupe kojoj osoba pripada.

Zahtevana brzina rada. Sposobnost ispitanika da se fokusiraju isključivo na test i da ga rade najbrže što mogu je jedna od veština koja nije prisutna kod svih ispitanika i u svim kulturama. Zato se ne može automatski pretpostaviti da će ispitanici raditi test najbrže što mogu, čak iako se radi o testu brzine. U mnogim grupama / kulturama, pogotovo onim koje su bliže polihronom nego monohronom polu ove dimenzijske kulturnih razlika, ljudi nisu vični brzom radu na testovima i nemaju veštine koje su potrebne za adekvatno rešavanje testova brzine. Ovo onda dovodi do toga da oni imaju slabije rezultate nezavisno od prave izraženosti merenih crta. Ako se u ovakvim slučajevima radi studija procesa¹⁰, često se može uočiti ne samo to da ovakvi ispitanici, u situaciji vremenskog ograničenja i zahtevanog brzog rada, ne uspevaju da se fokusiraju na test, da gube vreme, npr. na postavljanje nepotrebnih pitanja, već nekead i da, ne uspevši da se prilagode zahtevanom načinu rada, daju nasumične odgovore, a onda prijavljaju da su završili test i pre isteka vremenskog roka za rad na testu, samo da bi što pre izašli iz ove, za njih, neprirodne situacije.

Tehnički aspekti koji mogu uticati na ekvivalentnost dve jezičke verzije testa mogu se podeliti na one koji se tiču sadržaja testa, koji se tiču prevodioca i koji se tiču procesa prevodenja.

Sadržaj testa. Nisu svi testovi podjednako laki za kroskulturnu adaptaciju. Neki testovi sadrže idiome i fraze koje su karakteristične za jedan jezik. Takve testove je teže valjano adaptirati, nego testove čiji su iskazi direktno prevodivi. Na primer, stavke poput „Često imam utisak da sam obrao bostan“, „Muslim da sam sad doterao cara do duvara“, „Desilo mi se da se vratim kući pijan kao majka“ ili „Ne volim kad neko mlati praznu slamu“, teško da se mogu smisleno prevesti na strani jezik, pogotovo jezike van regionala. Navedene rečenice koriste idiome, odnosno skupove reči koji imaju drugačije, preneseno značenje, u odnosu na izvorno značenje sintagme. Valjan prevod ovih rečenica na strani jezik zahtevaće bi nalaženje ekvivalentnih idioma u stranom jeziku ili traženje adekvatnog načina da se isto značenje izrazi direktno odgovarajućim rečima, što je po pravilu vrlo teško. Isto tako, lako ćemo se složiti da stavka prevedena sa engleskog koja glasi „Često pomislim da je cela ova stvar lov na divlje guske“ (I often think that this whole affair is a wild goose chase), na srpskom deluje prilično besmisleno i navodi ljude, koji nisu upoznati sa njenim engleskim značenjem, da pomisle da se zaista radi o nekakvom lovu na ptice, što nije slučaj.

Pored idioma i fraza, testovi nekada mogu uključivati sadržaje koji su specifično poznati jednoj određenoj društvenoj grupi ili kulturi, ali ne i drugoj. Sve stavke

¹⁰ Studija procesa je postupak u kom se konstruktua validnost testa, odnosno situacije primene testa, procenjuje tako što se ispitanici posmatraju dok rade, analiziraju njihove greške, ili metodom glasnog razmišljanja analiziraju njihovi mentalni procesi tokom rada, a onda se zaključci o validnosti donose na osnovu poređenja opaženog ponašanja ispitanika sa onim što se teorijski očekuje imajući u vidu sadržaj i karakteristike testa i konstrukta/konstrukata čijem je merenju test namenjen.

koje od ispitanika zahtevaju poznavanje geografije, istorije, literature, javnih ličnosti, društvenih sadržaja i običaja, medijskih sadržaja, društvenog uređenja i zapravo većine drugih kulturnih sadržaja mogu biti adekvatni za jednu, ali neadekvatni za drugu grupu. Čak i za neke stvari za koje nam se može činiti da su opšte poznate, mogu se naći kulture u kome bi takva pitanja bila potpuno neadekvatna. Na primer pitanje „Kada je počeo Drugi svetski rat?“, na koje možemo očekivati da većina ispitanika u Evropi može da prepozna pravi odgovor, imalo bi malo smisla postavljati ljudima na primer u Pakistanu, u kome se Drugi svetski rat u okviru školskog gradiva praktično i ne pominje. Čak se može desiti da se i u okviru iste kulture, vremenom dese takve populacijske promene koje neka pitanja učine neadekvatnim. Na primer, u jednom testu inteligencije koji se koristio na prostoru SFR Jugoslavije, jedno od pitanja na skali opšte informisanosti zahtevalo je od ispitanika da imenuje predsednika Jugoslavije. Tokom 1950-ih, 1960-ih i 1970-ih godina 20. veka, kada je Jugoslavijom suvereno vladao Josip Broz Tito kao doživotni predsednik i kada je u zemlji bio jak kult njegove ličnosti, ovo je bilo veoma jednostavno pitanje. Svako je „u pola noći“ znao odgovor bez dvoumljenja. Neuspeh ispitanika da na to pitanje odgovori valjano, mogao se uzeti kao jednostavan, a veoma valjan indikator postojanja nekih dubljih psihopatoloških poremećaja kliničkog nivoa kod date osobe. Međutim, već 1990-ih, tokom raspada Jugoslavije i brzih smena, često prilično anonimnih i slabih, predsednika, ovo pitanje je izgubilo svoja svojstva. Klinički sasvim normalni ljudi koji ne prate politiku lako su mogli da budu vrlo nesigurni oko toga ko je u tom konkretnom trenutku predsednik, a često i oko toga kako se tačno u datom trenutku zove država u kojoj žive. Ne treba ni posebno argumentovati koliko bi malo smisla imalo postaviti u jednom testu inteligencije na primer stanovnicima neke afričke zemlje pitanje o tome ko je predsednik Srbije ili koji je najviši planinski vrh u Srbiji ili reka ili tražiti da imenuju glumca koji glumi nekog lika iz neke serije popularne u Srbiji. Međutim, ovo se ne odnosi samo na verbalne sadržaje, već u skoro podjednakoj meri i na neverbalne, uključujući i perceptivne navike. Na primer, testovi pažnje koji se koriste u Evropi često koriste format u kome se od ispitanika traži da u gustoj masi znakova prepozna određene ciljne znakove. Ali, iako to ne piše u testu, podrazumevano je očekivanje da će ispitanici testu pristupiti „čitajući“ znakove s leva na desno, onako kako se inače čita u evropskim jezicima. Ali to nije način kako će istom testu pristupiti ljudi iz kultura gde se čita s desna na levo ili iz kultura koje koriste drugačije sisteme pisanja i čitanja, poput na primer kineskog sistema pisanja.

Sadržaj testa i njegova sadržinska primerenost za adaptaciju za druge kulture je nešto o čemu treba voditi računa u startu. Decentralacija testa, odnosno postupak u kome se sadržaji u testu koji su nepogodni za adaptaciju za drugu kulturu zamjenjuju sadržajima koji su pogodniji za adaptaciju jeste jedan od načina kako se problem sadržaja može ublažiti. Međutim, sve više autora ukazuje na potrebu da se testovi u startu konstruišu za više kultura.

U svom predsedničkom obraćanju članovima Američke psihološke asocijacije, čuveni psiholog Robert Sternberg (Sternberg, 2004) kazao je da studije koje imaju u vidu samo jednu kulturu, mogu dovesti do toga da se njihovi zaključci implicitno ili čak eksplisitno generalizuju na druge kulture nanoseći tako višestruke štete oblasti

psihologije. Sternberg dalje navodi da takve studije mogu: „(a) uvesti ograničene definicije psiholoških fenomena i problema, (b) dovesti do neosnovanih pretpostavki o fenomenima koji se istražuju, (c) postaviti pitanja o kultarnoj generalizabilnosti nalaza, (d) dovesti do rizika od kulturnog imperializma i (e) predstavljati propuštenu prilliku za saradnju i razvoj psihologije širom sveta.“ (Sternberg, 2004). Isto situacija važi i za psihološke testove, koji su najčešće razvijeni unutar jedne jedinstvene kulture, a onda adaptirani za upotrebu u drugim. Zbog toga takvi testovi mogu patiti od ovih istih problema. Pristupanje konstrukciji testova tako da se u startu ima u vidu namera da se test koristi u većem broju različitih kultura, može sve ove probleme u velikoj meri ublažiti.

Prevodilac. Da bi se obezbedilo da različite verzije testa budu ekvivalentne nije dovoljno da prevodilac samo zna ciljni jezik, već je potrebno i da:

- a) veoma dobro poznaje ciljnu kulturu. Prevodilac koji ne poznaje ciljnu kulturu ne može ni da uoči sadržaje koji nisu adekvatni za ciljnu kulturu i koji bi prevođenjem promenili karakter;
- b) se uvek koriste minimalno dva prevodioca. Pored toga što je to minimalan broj koji zahtevaju oba najšire prihvaćena postupka adaptacije testova (o kojima će biti reči kasnije), time se sprečava i da se individualna perspektiva konkretnog prevodioca, odnosno način na koji je on shvatio stvari, ugradi u prevod i tako potencijalno izmeni ciljnu verziju testa;
- c) prevodioci razumeju barem osnove konstrukcije testova kako bi mogli da vode računa da se u procesu prevoda ne promene neka od bitnih svojstava stavki (poput na primer težine stavke, kroz korišćenje, u adaptiranoj verziji, reči koje nemaju jednaku učestalost u govoru kao ekvivalentne reči u izvornoj verziji testa).

U praksi se vrlo često dešava da se proces prevođenja shvata olako, te da ljudi koji rade na adaptaciji testa prosto za prevođenje uzmu osobu koja zna ciljni jezik, a koja im je najlakše dostupna. To nekada budu oni sami, a nekada bude neki priatelj, rođak ili najbliža dostupna osoba koja zna jezik dovoljno dobro da uradi prevod. Sprovodenje čitave formalne procedure adaptacije (biće opisana kasnije) na prvi pogled može izgledati kao suvišna formalnost, jer se tako nešto ne radi za većinu drugih prevoda, a kamoli za testove koji, na prvi pogled, izgledaju kao sadržaji jednostavnii za prevođenje. Međutim, za razliku od svih drugih prevoda, cilj prevoda koji je deo adaptacije psihološkog testa za korišćenje u nekoj drugoj kulturi nije da prevod bude “tačan”, već da adaptirana verzija bude psihološki ekvivalentna izvornoj verziji. To znači, da umesto da teži da njegov prevod što valjanije odražava značenje reči u izvornom testu, prevodilac treba da teži da nađe onakve stimuluse koji će u kulturi za koju se adaptira test izazvati reakcije pod uticajem iste psihološke osobine kao i u izvornoj verziji testa. Da bi ovo bilo moguće, potrebno je da prevodilac zna dovoljno o tome kako se konstruišu psihološki testovi. Ovo je neophodno da bi razumeo da je cilj njegovog prevoda psihološka ekvivalentnost, a ne tačan prevod. Onda je potrebno i da poznaje obe kulture dovoljno dobro da može da prepozna situacije, odnosno stavke, kod kojih direktni prevod verovatno ne bi bio adekvatan, te da može da

smisli i predloži stavke koje bi mogle biti psihološki ekvivalentne izvornoj stavki u kulturi za koju se test adaptira, iako se po svom značenju od izvorne stavke razlikuju.

Treba reći da ovo vrlo često nije nimalo lak zadatak. Studije filologije, na kojima se obučavaju profesionalni prevodioci tipično ne uključuju nikakve sadržaje o psihološkim testovima niti o praksi psihološkog testiranja. Prevodioci se obučavaju tako da značenje što vernije prenesu iz jednog u drugi jezik, praveći što manje promena u samom značenju. Ideja o rečenicama kao stimulusima koji treba da izazovu reakcije pod uticajem određene psihološke crte je za prevodioce koji se nisu susretali ranije sa psihološkim testovima obično prilično strana. Autoru ovog teksta se svojevremeno desilo da se prilikom angažovanja prevodioca za adaptaciju jednog testa sa srpskog na grčki jezik, prevodilac veoma uvredio kada je čuo da će u kasnijoj fazi biti angažovan još jedan prevodilac koji će takođe procenjivati njegov test. Ovaj prevodilac je to doživeo kao nepoverenje u njegove profesionalne sposobnosti i potcenjivanje njegovog stručnog znanja. Objašnjenje da je to standardna metodološka procedura za adaptaciju testova nije pomoglo. Stvar je otisla dotle da je ovaj prevodilac pretio otkazivanjem posla, ukoliko zaista budem angažovao drugog prevodioca.

Međutim, ni to nije kraj svim poteškoćama – psiholog koji rukovodi procesom adaptacije, ako sam ne poznaje obe kulture i oba jezika, teško da može zaista da proceni koji prevodilac zaista poznaje dovoljno obe kulture da valjano uradi adaptaciju. To onda znači da će se u praksi morati osloniti na posredne kriterijume za izbor prevodioca poput njegove reputacije ili reputacije agencije za koju prevodilac radi ili na lično poznanstvo sa prevodiocem ili na iskaze prevodioca o sopstvenim kompetencijama i slične stvari. Kako ovi kriterijumi često nisu dovoljni za valjanu procenu, problemi sa funkcionisanjem testa usled nekog neadekvatno ili ne sasvim adekvatno prevodenog elementa u adaptiranim testovima nisu retkost.

Proces prevodenja. Kada je sam proces prevođenja u pitanju, prvo pitanje koje treba rešiti je pitanje dijalekta na koji će se test prevoditi. Dok se na prvu loptu čini logičnim da test treba prevoditi na standardni jezik, standardni jezik nije uvek opcija izbora. Nekada je dinamika unutar kulture koja govori određeni jezik takva da postoje vrlo emotivno nabijeni odnosi prema različitim dijalektima ili prema standardnom jeziku. Na primer, prilikom adaptacije testova na jezik koji se govori u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, a koji je formalno u ovim zemljama prepoznat kao tri različita jezika, sa donekle različitim standardima, zadavanje ispitanicima testa na jednom jezičkom standardu ispitanicima koji drugi jezički standard smatraju za svoj može nekada dovesti do vrlo negativnih reakcija. Iako jezik testa savršeno razumeju, ispitanici mogu odbiti da test rade, a nekada i pokazati neprijateljski stav prema ispitivaču. Samo zato što su dijalekt testa prepoznali kao “tuđi” odnosno “neprijateljski”. Nekada se može desiti da ispitanici ne poznaju dovoljno standardni jezik, pogotovo u onim zemljama u kojima se sprovodi proskriptivna jezička politika, propisuje standardni jezik različit od onog kojim ljudi na toj teritoriji zaista govore. Na primer, trenutni zvanični standard crnogorskog jezika propisuje postojanje određenih slova koja nisu u upotrebi u svakodnevnom pismenom jeziku koji se koristi u toj zemlji, te zato nije ni retkost naići na potpuno pismene ljude koji ta slova ne poznaju. I dok njihovo korišćenje verovatno ne bi tekst učinilo nerazumljivim za takve

ispitanike, moglo bi da dovede do određenih razlika u funkcijonisanju testa, ako ne drugde onda u povećanom vremenu koje bi bilo potrebno ispitanicima da značenje takvih reči shvate. Još jedna mogućnost je da se radi o jeziku u kom postoje dijalekti koji se jako puno razlikuju od jezičkog standarda, nekad toliko da su sam dijalekt, odnosno jezički standard teško razumljivi onom ko zna jedan od ta dva, a ne poznaje drugi.

Iz ovih razloga, pitanje dijalekta na koji će se test adaptirati je ključno i nikada ga ne treba zanemariti. Psiholozi koji rade adaptaciju testa treba da imaju u vidu to ko je njihova ciljna grupa, odnosno ko su ljudi na kojima će se primenjivati adaptirana verzija testa i onda odluku o dijalektu na koji će se test adaptirati doneti u skladu s tim. Čak i kada se planira adaptacija testa na književni jezik, treba biti svestan postojanja dijalekata i formalno doneti odluku o tome da se test adaptira na zvanični književni jezik, odnosno na određeni dijalekt tog jezika i tu odluku uključiti u formalni plan adaptacije testa, te u komunikaciju i eventualne ugovore sa prevodiocima i drugim licima. Nikako ovu odluku ne treba zanemariti ili smatrati da se dijalekt podrazumeva. Autor ovog teksta imao je svojevremeno situaciju da prilikom adaptacije jednog testa sa srpskog na bugarski jezik (Hedrih et al., 2016), prilikom angažovanja prevodioca nije eksplisitno istakao da test treba prevesti na književni bugarski jezik. Dobio je prevod od prevodioca kog je angažovao, koji ga je uveravao da odlično poznaje bugarski jezik i da je sa prevodom sve u redu. Međutim, kada je taj prevedeni tekst došao u ruke drugog prevodioca (rekli smo na početku da metodološki ispravan proces adaptacije testa zahteva bar dva nezavisna prevodioca!), ovaj je konstatovao da test nije na književnom bugarskom jeziku već na “nekom čudnom jeziku koji kombinuje srpske i bugarske reči i konstrukcije”, a za koji se kasnije ispostavilo da predstavlja po svoj prilici dijalekt kojim se govori u jednom broju naselja uz granicu Srbije i Bugarske. Naravno, posao prvog prevodioca je morao da se radi iz početka, što je onda stvorilo dodatne troškove prevođenja i odložilo završetak posla za neko vreme. Zato uvek treba eksplisitno navesti i to na koji se tačno dijalekt ili jezički standard adaptira test.

Jednako važna stvar o kojoj treba voditi računa je i **frekvencija reči u jeziku na koji se test adaptira**, odnosno učestalosti sa kojom se reči iz testa javljaju u svakodnevnom govoru. Naime, neke reči se češće koriste u govoru, a neke ređe. Drugim rečima, jedne imaju veću frekvenciju, a druge manju. To onda dovodi do toga da će reči sa većom frekvencijom znati praktično svi ispitanici, dok će one manje frekventne znati samo neki, obično oni čiji je rečnik bogatiji, odnosno koji već poznaju veći broj reči. Na primer, skoro svi građani Srbije znače značenje reči “paralelno”, ali možemo očekivati da daleko manji broj zna da reč “barabar” znači to isto. Reč “olovka” biće poznata svima, ali će se nemali broj ljudi naći zbumjen ako se za isti objekat iskoristi reč “plajvaz”. Neki psihološki testovi koriste upravo tu pojavu - pojavu da reči niskih frekvencija verovatno neće poznavati ljudi koji barataju skromnijim fondom reči, te koriste stavke odnosno pitanja o značenju različitih niskofrekventnih reči kao pokazatelje kognitivnih sposobnosti ili poznавања jezika. Ako prevodilac ove uloge frekvencije korišćenih reči u funkcijonisanju samog testa nije svestan, on može izvorno niskofrekventnu reč zameniti njenim visokofrekven-

tnim sinonimom i tako celu stavku učiniti lakšom, odnosno dovesti do toga da ona različito funkcioniše u adaptiranoj verziji u odnosu na izvornu.

Slično tome, prevodilac koji ne zna dovoljno dobro jezik na koji treba da prevede test, pa mora da koristi rečnik, neće moći da prepozna koji od sinonima ponudenih u rečniku predstavlja adekvatnu zamenu, a koji reč različite frekvencije u odnosu na izvornu, jer ti podaci tipično nisu sadržani u rečniku, pa se može desiti da visokofrekventnu reč iz izvorne verzije testa zameni nekom niskofrekventnom rečju u adaptiranoj verziji, čineći tako adaptiranu verziju testa manje razumljivom za ispitanike, te da tako dovede do razlike u funkcionalisanju. Isto se može desiti i ako prevodilac odlično zna jezik na koji treba prevesti test, ali ne poznaje dovoljno dobro jezik sa kog prevodi test, te onda konsultuje rečnik i na osnovu njega izvuče pogrešan zaključak o frekvenciji reči koju prevodi u izvornom jeziku. Često će se u takvim slučajevima desiti da prevodilac reč izvornog jezika koju on ne poznaje opazi kao niskofrekventnu – od činjenice da on lično ne poznaje tu reč, lako je doći do zaključka da to mora da je zato što se ta reč i ne koristi često u jeziku izvorne verzije testa, te je onda zameni za niskofrekventnu reč jezika na koji adaptira test, iako se možda radilo o nekoj sasvim uobičajenoj reči u jeziku izvorne verzije testa.

Iz ovog razloga, važno je u procesu prevođenja obratiti pažnju i na frekvencije reči, skrenuti pažnju na to prevodiocima, odnosno odabratи prevodioce koji dovoljno dobro poznaju i jedan i drugi jezik da imaju svest o frekvenciji reči koje se koriste u testu u jednom i drugom jeziku. Ako funkcionalisanje testa direktno zavisi od frekvencije reči koje su korišćene u testu dobro je konsultovati i tzv. frekvencijske rečnike jednog i drugog jezika, ako takvi rečnici postoje i dostupni su. Frekvencijski rečnici su rečnici u kojima su za reči jezika navedene njihove relativne frekvencije u određenom jeziku. Obično se prave tako što se u nekom odabranom uzorku tekstova odnosno materijala na datom jeziku izbroji učestalost javljanja svake pojedinačne reči i ti podaci zabeleže u ovakovom rečniku.

U procesu prevođenja moguće je, a nekada i zgodno vršiti **decentraciju originalnog testa**. Ako prevodilac zaključi da neke stavke, delove stavki ili druge delove testa nije moguće valjano prevesti na jezik na koji se radi adaptacija, odnosno nije ih moguće prevesti tako da se i u adaptiranoj verziji na osnovu njih dobiju reakcije pod uticajem iste psihološke crte, moguće je da u dogовору са psihologom koji vodi proces adaptacije predloži da se neke od stavki izvorne verzije testa promene i zamene onim koje su zgodnije za adaptiranje. Nekada to nije neophodno, jer se prostо može zamena izvršiti samo u adaptiranoj verziji. Ali ako se rade adaptacije testa na više stranih jezika odnosno više stranih kultura, pa se uoči da bi ista zamena bila adekvatna svuda, onda je nekada bolje izvršiti tu zamenu i u originalnom testu, nego imati stavku jednog značenja u originalnom testu, a stavku sasvim drugog značenja u svim drugim verzijama testa. Ovo je posebno zgodno uraditi ako je očigledno da je zamena stavke neophodna, ali adaptacije na različite jezike rade različiti timovi istraživača. U tom slučaju, ako se ne bi uradila decentracija testa, odnosno zamena sporne stavke u originalnom testu, moglo bi da se desi da ta stavka bude zamjenjena u svim drugim verzijama, ali da, pošto svaku verziju pravi drugi tim psihologa, svaka od tih zamena bude različita. Onda bi ista stavka bila sadržinski različita (iako, nadajmo

se, psihološki ista!) u svakoj verziji testa, povećavajući stepen divergencije između verzija, što može komplikovati stvari u kasnijim fazama. Ipak, tu ne treba zaboraviti da kada se menjaju stavke originalnog testa, taj test nije više isti, te to onda zahteva i ponovnu proveru njegovog funkcionisanja na populaciji kojoj je namenjen, te računanje novih psihometrijskih svojstava kako testa u celini, tako i novih stavki koje su sada uključene u test umesto starih. A to onda može zahtevati i promene odnosno ažuriranje i drugih materijala vezanih za test, pre svega postupaka za interpretaciju individualnih rezultata, a posebno numeričkih vrednosti koje se koriste unutar tih postupaka, što obično uopšte nije mali posao.

Konačno, sam proces adaptacije testa, kao i kasniji proces ispitivanja ekvivalentnosti funkcionisanja različitih jezičkih verzija treba uraditi koristeći neki od metodološki valjanih nacrtova. Nacrti koji nisu valjani ne omogućavaju zaključivanje o ekvivalentnosti funkcionisanja dve jezičke verzije testa. Veoma je važno i to da se proces adaptacije valjano dokumentuje u svim koracima, jer ako se dobiju rezultati koji ukazuju na nejednako funkcionisanje, dobra dokumentacija o postupku adaptacije može biti dragocena u procesu otkrivanja uzroka koji su doveli do toga da testovi nejednako funkcionišu.

Faktori koji utiču na valjanost interpretacije rezultata. Pored nabrojanih faktora, koji mogu dovesti do psihološke neekvivalentnosti, treba imati u vidu da je nekada moguće da i pored sasvim adekvatno sprovedene adaptacije, sam proces zadavanja dve jezičke verzije testa bude takav da se dobijeni rezultati ne mogu tretirati kao valjani pokazatelji ekvivalentnosti poređenih jezičkih verzija testa, niti funkcionisanja testa u dve kulture.

Faktor koji verovatno najčešće narušava validnost poređenja funkcionisanja različitih verzija testa, odnosno testa na različitim društvenim grupama je **motivacija ispitanika**. Motivacija je posebno važan faktor kada su testovi postignuća u pitanju, jer ona može dovesti do krupnih razlika u postignuću dve grupe ispitanika, koje se možda po prosečnoj izraženosti ispitivane psihološke osobine i ne razlikuju međusobno. Pri tom, razlika u motivaciji ispitanika za testiranje je faktor koji psihologzi vrlo lako zanemaruju i koji je tek od relativno skoro počeo da dobija pažnju koju opravdano zaslužuje u literaturi i naučnim istraživanjima o funkcionisanju testova (npr. Chan, Schmitt, Deshon, Clause, & Delbridge, 1997; Eklöf, 2007) Na primer, autoru ove knjige nedavno je bilo ponuđeno da recenzira postupak adaptacije testa kognitivnih sposobnosti u kome je valjanost izvorne verzije testirana na radnicima koji su konkurisali za posao u fabrici, dok je valjanost adaptirane verzije testirana na učenicima i studentima koji osim svoje unutrašnje motivacije nisu imali neki drugi razlog da se posebno potruđe da urade test što bolje. Prva situacija predstavlja klasičan primer onoga što se u stručnoj literaturi naziva „testiranje sa visokim ulozima“, u literaturi na engleskom - „high-stakes testing“, dok je ovo druga situacija primer testiranja „sa niskim ulozima“, u literaturi na engleskom - „low-stakes testing“, odnosno možda čak i situacija testiranja u kojoj ispitanici nemaju nikakve uloge. Ako bi se u ovakvoj situaciji dobilo na primer da ispitanici na kojima je adaptirana verzija testa ispitivana imaju slabije postignuće, da li bi iz toga mogli da zaključimo da je adaptirana verzija lakša, da su ispitivane sposobnosti kod druge grupe slabije ili

možda samo da su ispitanici iz uzorka na kom je proveravana originalna verzija testa bili više motivisani, pa su se zato više i trudili. I dok samo iz ovog podatka odgovore da li je po sredi prvi ili drugi slučaj ne možemo dobiti, vodenjem računa da nivoi motivacije u dve grupe budu otprilike podjednaki, možemo svakako isključiti ovu treću opciju kao mogućnost.

Sličnost sadržaja testa sadržajima kojima su ispitanici uobičajeno izloženi je još jedan faktor koji utiče na validnost interpretacije rezultata. Ispitanicima generalno treba manje vremena da opaze poznate sadržaje, već znaju kako takvim sadržajima treba pristupati odnosno kako takve vrste problema rešavati. Ako se, kao na primer kod testova tipičnog ponašanja, od ispitanika traži da proceni neko ponašanje koje mu je zaista blisko ili dobro poznato, on/ona će to mnogo lakše, brže i preczinije uraditi nego ako je potrebno da procenjuje ponašanje koje mu nije blisko, koje mora da zamišlja i koje možda ni ne može zamisliti kako treba jer nema sve potrebne elemente, obzirom da ovi nisu navedeni u tekstu, jer su autori testa smatrali da se oni podrazumevaju.

Na primer, u klasičnom zadatku za decu gde se od dece traži da ustanove na koju se stranu kreće nacrtani autobus na putu, koji na slici ima samo prozore, ali ne i vrata, od dece se traži da zaključe da su vrata na drugoj strani autobusa, onoj koja nije nacrtana. A kako vrata moraju biti na onoj strani koja je bliža trotoaru, da putnici ne bi izlazili na kolovoz, i uz znanje da saobraćajna pravila kažu da se vozi desnom stranom, deca treba da zaključe da je prednja strana autobusa na levoj strani slike. Iako svakom stanovniku grada koji se svaki dan susreće sa saobraćajnim pravilima ovaj zadatak deluje jednostavno, on ipak zahteva da osoba bude upoznata sa izgledom autobusa i sa jedne i sa druge strane i saobraćajnim pravilima. To nikakav problem nije za decu iz modernog grada, ali može predstavljati veoma težak zadatak za decu iz udaljenih i nerazvijenih krajeva u kojima motornih vozila nema ili su retka ili saobraćajna infrastruktura u njihovoј okolini nije takva da se na njima ova saobraćajna pravila primenjuju, ili da imaju smisla.

Slično ovome, ako materijali koji se koriste u testu nisu podjednako bliski obema grupama, to može dovesti u pitanje valjanost interpretacije rezultata. Ranije je već razmatran primer nalaza Serpella o slabijem postignuću dece iz Zambije u odnosu na britansku decu kada su im zadaci zadavani na papiru, odnosno boljem postignuću dece iz Zambije u odnosu na britansku decu kada su zadaci zadavani preko žičanih modela (Serpell, 1979), koji dobro ilustruje ovu situaciju. Kod nas je u psihološkoj javnosti poznat nalaz našeg poznatog psihologa Borislava Stevanovića o tome kako je razlika između gradske i seoske dece na verziji Bine-Simonove skale koju je koristio, bila uzrokovana različitim nivoom upoznatosti te dve grupe dece sa sadržajem testa. Dok su sadržaji bili vrlo bliski iskustvu gradske dece, seoska deca su po pravilu sa takvim sadržajima imala mnogo manje iskustva. Kada su skorovi računati samo na onim stavkama za koje se moglo prepostaviti da su jednakо poznate i jednoj i drugoj grupi dece, razlike u postignuću su nestale.

U okviru razmatranja sličnosti sadržaja kojima su ispitanici izloženi u dve kulture, posebno je važno obratiti pažnju na sličnost školskih sistema i školskih programa u dve grupe. Može se opravdano prepostaviti da je za većinu ljudi sadržaj

psiholoških testova najsličniji sadržajima sa kakvima se sreću u školi (pogotovo kada su kognitivni testovi u pitanju), a ima nalaza koji ukazuju da izloženost sličnim obrazovnim sistemima može dovesti i do veće sličnosti u načinu mišljenja dve grupe (npr. Sternberg, 2004).

Sociopolitički faktori. Na kraju treba voditi računa i o širim društvenim, ekonomskim i fizičkim uslovima u kojima ispitanici žive i rade, a koji bi mogli da utiču na ponašanje ispitanika na testu. Da li ispitanici smeju da odgovaraju iskreno na test ili se boje posledica ukoliko daju određene vrste odgovora? Iz lične prakse autora ovog teksta, poznata je pojava da vojnici koji su učestvovali u ratnim dejstvima za koja sami priznaju da su dovela do psiholoških posledica po njih, to ne smeju da iskažu na psihološkom testu niti u zvaničnoj komunikaciji sa psihologom, jer se boje da će zbog toga dobiti dijagnozu koja će rezultirati njihovim otpuštanjem iz vojne službe ili preraspoređivanjem na poziciju koja je slabije plaćena ili ne omogućava dalje napredovanje u karijeri. U zemljama kojim upravljaju autoritarni režimi, u kojima je kršenje ljudskih prava izraženo, moguće je da se ispitanici plaše da kažu šta zaista misle da ne bi bili uhapšeni, kažnjeni ili čak ubijeni od strane vlasti. Alternativno, moguće je da ispitanici rade pod pretnjom kazne ili opasnosti po život, slobodu ili zdravlje ako ne postignu određene rezultate na testiranju.

Da li ispitanici iz obe grupe imaju dovoljno hrane, vode, adekvatan smeštaj, slobodu kretanja? Šta je sa njihovim članovima porodice? Kao što kaže Maslovleva teorija motivacije, više potrebe, u koje spada i spremnost da se pomogne razvoj nauke kroz učešće u ispitivanju svojstava psihološkog testa nema mnogo značaja kada osnovne životne potrebe nisu zadovoljene. Ljudi koji su hronično gladni mogu se za psihološko testiranje prijaviti zbog sendviča i druge hrane koju ispitivači dele učesnicima u testiranju. Ili zbog boljih uslova smeštaja (na primer u kampu za izbeglice) koje učešće može sa sobom doneti. Nekada i samo zbog prilike da se odspava u miru i tišini na mestu gde se obavlja psihološko testiranje. Ali u svim ovim slučajevima, ovi ljudi će se teško zaista fokusirati na sadržaj testa, a upoređivanje njihovih rezultata sa rezultatima njihovih nahranjenih, naspavanih parnjaka koji žive na bezbednom i u slobodi, a koji su radili drugu verziju testa, biće krajnje problematično.

Sve ove faktore obavezno treba razmotriti prilikom planiranja adaptacije testa i provere ekvivalentnosti, biti svestan njihovog postojanja i mogućih efekata na rezultate testiranja i nalaze o ekvivalentnosti ili neekvivalentnosti različitih jezičkih verzija testa.

3.4. Osnovni postupci za adaptaciju testa

Termini. U daljem tekstu, verziju testa od koje se polazi zvaćemo „**izvorna verzija testa**“ ili samo „**izvorna verzija**“. Slično tome, populaciju na kojoj je provedena i na kojoj izvorna verzija testa funkcioniše nazvaćemo „**izvorna populacija**“. Jezik na kom je izvorna verzija testa zvaćemo „**izvorni jezik**“.

Verziju testa koju želimo da konstruišemo, odnosno jezičku verziju testa koju želimo da napravimo postupkom adaptacije zvaćemo „**ciljna verzija testa**“ ili samo

„**ciljna verzija**“. Populaciju za čije je testiranje namenjena „**ciljna verzija testa**“ zvaćemo „**ciljna populacija**“. Jezik na kom treba da bude ciljna verzija testa zvaće-mo „**ciljni jezik**“.

Osobe koje govore samo jedan jezik nazivaju se „**monolingvalnim**“. Osobe koje govore dva jezika nazivaju se „**bilingvalnim osobama**“. Osobe koje govore više jezika nazivaju se „**multilingvalnim**“. Kada se u kontekstu kroskulturne adaptacije testova govoriti o bilingvalnim osobama misli se obično na osobe koje govore i ciljni i izvorni jezik, bez obzira da li možda znaju još neki jezik. Kada se govoriti o monolingvalnim osobama, misli se na ljudi koji znaju ili ciljni ili izvorni jezik, ali ne oba jezika, bez obzira da li pored tog jednog znaju još neki dodatni jezik koji nije relevantan za konkretnu situaciju adaptacije testova.

Pod pojmom „**psihološka ekvivalentnost**“, dve verzije testa, dva stimulusa ili dva odgovora ispitanika podrazumeva se da su ovi pod uticajem istog psihološkog konstrukta, ili da izazivaju reakcije koje su pod uticajem istog psihološkog konstrukta bez obzira na njihovu sadržinsku ili jezičku ekvivalentnost (to da li „znače“ isto kada se pročitaju).

Sadržinsko poklapanje izvorne i ciljne verzije testa. Ranije je napomenuto da ideja adaptacije testova nije da se ajtemi na jednom jeziku prosto zamene ajtemima istog značenja samo na drugom jeziku, iako je većina adaptiranih testova koje psiholozi koriste dobijena upravo tim pristupom. Znamo da je cilj adaptacije testa postizanje psihološke ekvivalentnosti, odnosno da stimulusi u ciljnoj verziji testa izazivaju kod ispitanika reakcije pod uticajem iste psihološke osobine, a ne sadržinsko poklapanje između dve verzije testa (što je cilj prevoda drugih tekstova). Zbog toga je nekada potrebno i dobro, prilikom adaptacije, odstupiti od toga da sve stavke ciljne verzije testa budu po svom značenju identične stavkama izvorne verzije testa. Van de Vijver i Poortinga (Van De Vijver & Poortinga, 2005), na primer, prema sadržinskom poklapanju izvorne i ciljne verzije testa, adaptacije testova dele u tri kategorije:

- 1) Primena
- 2) Adaptacija
- 3) Konstrukcija (Assembly)

Prema ovim autorima, o situaciji **primene testa u drugoj kulturi** govorimo onda kada je ciljna verzija testa sadržinski potpuno identična izvornoj verziji, drugim rečima kada je samo urađen prevod sa izvornog na ciljni jezik. Pre pojave metodoloških smernica i standarda za adaptaciju testova, dakle otrprilike pre 90-ih godina 20. veka, praktično sve adaptacije testova na drugi jezik spadale su u ovu kategoriju. Iako je način funkcionisanja psiholoških testova odavno poznat psihologima, ideja da se isti konstrukt može različito manifestovati u različitim kulturama i njena primena u praksi adaptacije testova relativno je sveža. Čak i danas, većina postojećih adaptacija testova, kako onih koji se koriste u psihološkim istraživanjima, tako i onih koji se koriste u psihološkoj praksi predstavljaju slučajevi koji bi prema ovoj kategorizaciji spadali u slučajevi primene testa u drugoj kulturi. Velika prednost ovog pristupa adaptaciji testova je u tome što je jednostavan – sadržaj testa se samo pre-

vodi sa jednog jezika na drugi i to je sve. Nekada je takav pristup adaptaciji testova posledica kulturološke bliskosti dve ljudske populacije koja zaista dovodi do toga da sadržinski identični testovi budu i psihološki ekvivalentni i onda je taj pristup zaista metoda izbora. Mnogo češće je ovaj pristup posledica nedovoljnog poznavanja ili čak potpunog nepoznavanja problematike kroskulturne adaptacije testova od strane ljudi koji rade adaptaciju tih testova. A onda i izostanka uvida o tome da direktni prevod odnosno direktna sadržinska jednakost testova nije jedini, a nekad ni najbolji izbor za adaptaciju testova. Baš zbog nepoznavanja standarda za adaptaciju testova, i dalje nije retkost sresti radove, nekada objavljene i u uglednim naučnim časopisima, u kojima autori, i nakon što su konstatovali da na primer faktorske strukture izvorne i ciljne verzije testa ni ne liče, a kamoli da su iste, nastavljaju sa „istraživanjem“ faktorske strukture adaptirane verzije testa i onda, konstatujući kako taj test ima neku potpuno drugaćiju faktorsku strukturu, koja sa teorijskom osnovom testa nema nikakve veze, zaključuju (pogrešno) kako je test ipak upotrebljiv.

Situaciju **adaptacije testa na drugi jezik odnosno za drugu populaciju** karakteriše to da je jedan deo stavki samo preveden sa izvornog na ciljni jezik, dok je drugi deo stavki zamenjen novim stavkama koje nisu po svom značenju ekvivalentne njihovim parnjacima iz izvorne verzije. Ovaj postupak je metoda izbora onda kada smatramo da neke od stavki, ako se samo prevedu na ciljni jezik neće biti psihološki ekvivalentne izvornim stavkama. Onda se za ciljnu verziju testa umesto tih stavki sastavljuju nove stavke, različitog sadržaja od izvornih, ali takve da izazivaju kod pripadnika ciljne kulture reakcije koje su pod uticajem iste crte kao reakcije koje izazivaju njihove stavke-parnjaci iz izvorne verzije testa.

Na primer, u adaptaciji upitnika profesionalnih interesovanja Personal Globe Inventory, sa američkog engleskog na hrvatski, autor hrvatske adaptacije Iva Šverko, stavku koja pita ispitanika u kojoj meri bi voleo da radi kao “personal shopper”, zamenila pitanjem o tome u kojoj meri bi ispitanik voleo da radi kao taksista. Za razliku od zanimanja “personal shopper”, što je osoba koja ide u kupovinu za račun druge osobe, a što je zanimanje koje je u našim krajevima, za razliku od SAD, potpuno nepoznato, zanimanje taksiste je ovde opšte poznato. A kako ova dva zanimanja na sferičnom modelu interesovanja, teorijskom modelu na kom je zasnovan ovaj upitnik, imaju slične pozicije, ova autorka je smatrala da je taksista dobra zamena za englesko “personal shopper” (Šverko, 2008a, 2008b). Vođena istim razlozima ova ista izmena učinjena je i u srpskoj verziji ovog upitnika (Hedrih, 2008).

Konstrukcija testa za drugu kulturu je metoda izbora onda kada je test teško prevodiv, odnosno onda kada se može očekivati da bi prevod testa sa izvornog na ciljni jezik bio neadekvatan, odnosno da testovi ovako dobijeni ne bi uopšte bili psihološki ekvivalentni, a da se problem njihove neekvivalentnosti ne bi mogao prosti rešiti zamenom jednog broja ajtema (kao kod adaptacije). Kod konstrukcije testa, test se pravi iznova za drugu kulturu, ali i dalje sa ciljem da može da proceni isti onaj psihološki konstrukt ili skup psiholoških konstrukata koje procenjuje izvorna verzija testa. Treba imati u vidu da ova opcija nije isto što i emički pristup konstrukciji testova, iako čak i autori ove podele (Van De Vijver & Poortinga, 2005), (pogrešno) među primere primene ovog pristupa navode i neke od studija u kojima je primenjivan

emički pristup kao na primer konstrukciju mera specifičnih kineskih osobina ličnosti u okviru kineskog inventara ličnosti (Cheung et al., 2011).

Treba imati u vidu da, iako ovi autori navode da izmene sadržaja ajtema u ciljnoj verziji u odnosu na original smanjuje mogućnosti kroskulturnog poređenja, to ne mora biti istina, dokle god se prilikom adaptacije vodi računa da ajtemi, čak i kad su sadržinski različiti, budu psihološki ekvivalentni, odnosno da je konstrukt koji utiče na reakcije ispitanika na te stimuluse isti.

Stvaranje ciljne verzije testa. Sam proces adaptacije testa počinje radom na stvaranju ciljne verzije testa. Za realizaciju tog cilja postoje dva osnovna postupka:

- a) prevod unapred (eng. forward translation) i
- b) povratni prevod ili prevod unazad (eng. backtranslation)

Zajedničko za oba ova postupka je to da zahtevaju učešće bar dva nezavisna prevodioca.

Prevod unapred. Postupak prevoda unapred sprovodi se tako što prvo jedan prevodilac prevede test sa izvornog na ciljni jezik (stvorivši tako ciljnu verziju testa), a potom drugi, nezavisni prevodilac vrši poređenje izvorne verzije testa i prevoda koji je napravio prvi prevodilac, odnosno izvorne i ciljne verzije testa i daje svoj sud.

Postoje različiti načini na koji se ovaj postupak može sprovesti i dokumentovati, ali verovatno dva najpopularnija su:

- da se tekstualni delovi i izvorne i ciljne verzije razbiju na sitne elemente, npr. pojedinačne rečenice ili stavke i da se u Excelu ili nekom sličnom programu za rad sa tabelama stave jedan pored drugog, u dve paralelne kolone. Onda, u trećoj paralelnoj koloni, drugi prevodilac za svaki od parova rečenica ili stavki označava da li smatra da su ekvivalentni ili ne, te upisuje svoje komentare ako smatra da nisu ekvivalentni. U četvrtoj paralelnoj koloni onda psiholog koji vodi adaptaciju i prevodilac ili oba prevodioca zajedno razmatraju situaciju i upisuju odluku koju su doneli o toj konkretnoj situaciji. Prednost ovog pristupa je u tome što ovakvo razbijanje testa na elemente osigurava da će prevodilac koji radi poređenje obratiti pažnju na svaki par rečenica/stavki i doneti sud o njihovoj ekvivalentnosti. Nedostatak je u tome što ovakav tabelarni prikaz nije pravi format testa, a moguće je da bi prevodilac neke dodatne stvari uočio kada bi posmatrao pravi format testa. Tada bi možda bilo moguće uočiti i neke potencijalne interakcije između ajtema, eventualne probleme sa čitljivošću i slično. Međutim, ovi se problemi mogu sagledati i u kasnijoj fazi.
- da se drugom prevodiocu daju i jedna i druga verzija testa uformatirane onako kako će se i zadavati i onda tražiti da u ciljnu verziju ili u poseban dokument upiše komentare koje ima o ekvivalentnosti dve verzije testa. Na ovaj način drugi prevodilac ima uvid u konačnu verziju testa, može posmatrati test i kao celinu, a ne samo stavku po stavku ili element po element, ali je ovakav pristup obično i manje pregledan i lako se može desiti da prevodilac ne uporedi zaista sve stavke sa njihovim prevodima, odnosno da neku previdi.

Nakon što drugi prevodilac da svoje komentare onda on zajedno sa psihologom koji radi adaptaciju, a nekada i sa prvim prevodiocem razmatra komentare i

traži najbolje rešenje. Po potrebi se u odlučivanje mogu uključiti i drugi eksperti, a nekada se ova faza odlučivanja može poveriti i trećem nezavisnom prevodiocu. Na primer, prilikom adaptacije HEXACO inventara profesionalnih interesovanja koju je autor ovog teksta radio sa srpskog na makedonski jezik, srpska reč “plahovit” je od strane prevodioca prevedena kao “непостојан-а/несериозен-на”. Nakon diskusije sa prevodiocem ustanovili smo da u makedonskom ne postoji reč koja je ekvivalentna reči “plahovit”, a da upotrebljena makedonska reč ima dosta negativnije značenje od srpske reči. Kako je HEXACO test koji je originalno na engleskom jeziku, konsultovana je i originalna engleska verzija, a u donošenje odluke o ovom pitanju uključen je i autor originalne engleske verzije HEXACOa.

Ono što je važno je da sve ove dokumente o proceni ekvivalentnosti treba sačuvati, sa svim komentarima, dilemama i alternativama koje su razmatrane, a naravno i sa konačnom odlukom koja je donesena. Ako se u kasnijoj empirijskoj proveri i analizama pokaže da su stavke koje ne funkcionišu jednako u dve jezičke verzije testa upravo one koje su već prilikom prevoda identifikovane kao problematične, to može ukazati na mogućnost da se problem neekvivalentnog funkcionisanja reši nekom od alternativa koje su razmatrane, ali nisu usvojene tada ili nekim drugim laskim ili očiglednim zahvatom koji se tiče prevoda.

Velika prednost postupka adaptacije testa prevodom unapred je u tome što se u ovom postupku direktno sudi o ekvivalentnosti dve jezičke verzije testa – nezavisna osoba, ona koja nije bila uključena u prevod, posmatra i poredi dve verzije i daje direktan sud o tome da li smatra da su prevodi ekvivalentni ili nisu.

Ova prednost istovremeno je i velika slabost ovog postupka – sud se zasniva prvenstveno na zaključcima prevodioca o ekvivalentnosti. Ako istraživač ne zna i ciljni i izvorni jezik, on ne može da se uključi i sam sudi o ekvivalentnosti, već za to mora potpuno da se osloni na prevodioca. To nije nikakav problem ako se može sa sigurnošću smatrati da će prevodilac uraditi svoj posao kako treba, da će biti savestan, temeljan i pažljiv, kao i da poseduje dovoljno znanja da izvrši procenu i uoči problematične i nejednake prevode. Međutim, to nije nešto što se može uzeti zdravno za gotovo. Ljudi angažovani da urade prevod često mogu to uraditi nepažljivo, ne poznavati dobro jezik ili dijalekt na koji treba da prevedu, a nekad mogu i “računati” da je onaj prvi prevodilac već uradio posao ili smatrati da bi davanjem komentara uvredili kolegu koji je radio prevod, pa zato samo ustvrditi da je sve u redu, a da test nisu ni pogledali. Nevolja je što psiholog uglavnom neće biti u stanju da sa sigurnošću prepozna kad se tako nešto desi, a identifikovanje mesta u testu o čijim prevodima treba razmisliti je nešto što u potpunosti zavisi od drugog prevodioca. Ako on kaže da spornih mesta nema, onda nema ni materijala koji bi se razmatrao.

Druga slabost potiče od činjenice da su prevodioci bilingvalne osobe, te im zbog toga mogu biti prihvatljivi i razumljivi i materijali koje monolingvalni ispitanici ne bi razumeli. Na primer, osobi koja veoma dobro poznaje i srpski i engleski jezik, sasvim su razumljivi različiti anglicizmi koji su ušli u srpski jezik, poput na primer reči “targetiranje”, “destinacija”, “aplikovanje”, što ne mora biti slučaj sa monolingvalnim ispitanicima. Pored toga, budući da znaju način konstruisanja rečenica u oba jezika, može se desiti da ni ne primete kada rečenica na jednom jeziku

koristi rečeničnu konstrukciju iz drugog jezika, a koja je u prvom jeziku neadekvatna. Ovo je opet nešto sa čim bilingvalni ispitanici nemaju problema, ali može biti zbumujuće za monolingvalne ispitanike. Prevodioci su još i obrazovaniji od proseka, obično imaju završeno fakultetsko obrazovanje, a oni koji rade sa psihološkim testovima često imaju i naučne kvalifikacije iz oblasti filologije ili dodatna znanja o naučnoj metodologiji ili metodologiji psihološkog testiranja. To obično znači i da barataju fondom reči koji je dosta veći od fonda reči kojim operiše prosečan građanin, te se može desiti da ne primete kada se u prevodu testa bez potrebe nađu niskofrekventne reči ili komplikovane konstrukcije koje tipičan ispitanik možda ne razume. Konačno, moguće je da prevodioci znaju jedan jezik bolje od drugog, pa da onda nisu u stanju da uoče neadekvatnosti u prevodu. Ovo se pogotovo može desiti ako ciljni jezik ne poznaju dovoljno dobro. Onda će možda umeti da prepoznađu da su upotrebljene ispravne reči ili da li je sve gramatički ispravno, ali neće biti u stanju da primete eventualne neuobičajene konstrukcije ili primenu reči koje se, iako validne, u svakodnevnom govoru ne koriste na takav način. Može se desiti i da ne primete situacije kada je prevod bukvalan, odnosno kada su samo reči izvornog jezika zamenjene rečima ciljnog jezika, bez ikakve promene rečenične konstrukcije koja je ostala iz izvornog jezika i kao takva možda neadekvatna za ciljni jezik.

Povratni prevod. Povratni prevod ili prevod unazad (eng. backtranslation) sprovodi se tako što jedan prevodilac prevodi izvornu verziju na ciljni jezik, a potom drugi, nezavisni, prevodilac tu ciljnu verziju prevodi natrag na izvorni jezik. Prevod koji je nastao prevodenjem ovako dobijene ciljne verzije testa, nazad na izvorni jezik, naziva se **povratni prevod**.

Kada drugi prevodilac uradi povratni prevod, onda psiholog koji radi adaptaciju pristupa poređenju izvorne verzije i povratnog prevoda. Kao i kod prevoda unapred, to se može realizovati tako što će se:

- ceo tekstualni sadržaj testa podeliti na pojedinačne rečenice, elemente ili stavke i postaviti u neki program za rad sa tabelama poput Excela u dve kolone – u jednoj koloni izvorna verzija, u drugoj povratni prevod, pa onda u treću koloni upisivati konstatacije da li su izvorna verzija i povratni prevod jednaki;
- poređiti uformatirane verzije izvornog testa i povratnog prevoda i onda u posebnom dokumentu ili u dokumentu sa povratnim prevodom upisivati komentare o ekvivalentnosti dve verzije testa.

Valja znati da prilikom poređenja izvorne verzije i povratnog prevoda, osnovno očekivanje nije da te dve verzije budu identične od slova do slova, već samo da budu dovoljno slične, odnosno da smisao poređenih elemenata bude jednak. Često će se zaista i desiti da rečenica u izvornoj verziji i u povratnom prevodu budu identične, ali ne treba očekivati da se to previše često dešava. Prilikom valjanog prevodenja sa jednog jezika na drugi, pored reči, menja se i konstrukcija rečenice, jer različiti jezici mogu imati različite načine konstruisanja rečenica. A rečenica se tipično može valjano konstruisati na nekoliko načina. Ovo može onda dovesti do toga da povratni prevod, iako je sve u redu, ima različit raspored reči u rečenici u odnosu na izvorni

jezik. Ovo će se desiti zbog toga što drugi prevodilac ne zna koji je od mogućih rasporeda reči korišćen u originalu, pa može izabrati neki drugi, koji je takođe potpuno validan, ali je različit.

Ni reči iz dva jezika često nisu potpuni sinonimi, identični pojmovi koji u potpunosti menjaju jedan drugog, već će se tipično dešavati da su njihovi opsezi značenja manje ili više različiti. Zbog ovog se može desiti da prevodilac prilikom povratnog prevoda odabere neki od sinonima, a ne baš onu reč koja se koristi u izvornoj verziji. A ako je opseg značenja reči ciljnog jezika koja je korišćena kao prevod za odgovarajući izvornu reč veći od opsega značenja izvorne reči, ili sa manjim preklapanjem značenja, moguće je i da drugi prevodilac shvati rečenicu na donekle različit način, pa za povrtni prevod odabere reč za koju se ne može baš reći da je sinonim originalu.

Dva jezika se mogu razlikovati i po glagolskim vremenima koja se u tom jeziku koriste, pa je zbog toga moguće da rečenica u povratnom prevodu bude u drugom glagolskom vremenu, u odnosu na ono koje je korišćeno u originalu.

I dok su skoro sve ove opisane promene i razlike koje mogu nastati između originala i povratnog prevoda normalne, glavna stvar na koju treba obratiti pažnju je da li je došlo do suštinskog pomeranja psihološkog značenja između originala i povratnog prevoda. Da li ima stavki koje znače nešto drugo u povratnom prevodu u odnosu na original? Stavki čiji je smisao bitno izmenjen i zbog čega se razumno može očekivati da stavka ne dovede kod ispitanika do reakcije koja je pod dejstvom osobine koja je predmet merenja, već do neke druge? Ako takvih stavki bude u povratnom prevodu, onda psiholog treba da, zajedno sa oba prevodioca, pažljivo razmotri kako je do pomeranja značenja došlo i proba da nade prevod te stavke ili elementa testa na ciljni jezik koji neće rezultirati pomeranjem značenja. To da više ne dolazi do pomeranja značenja nakon intervencije u prevodu treba, naravno, ponovo proveriti. Ali kako su sada oba prevodioca bila uključena u razmatranje i stoga sklona da prosto potvrde da je sada sve u redu, dobro je za te stavke sada konsultovati nekog trećeg prevodioca, zamoliti ga da te nove prevode na ciljni jezik prevede ponovo na izvorni jezik (ali mu ne pominjati da već postoji verzija na tom jeziku, samo ga zamoliti za prevod!). Postoji mogućnost da se u razmatranje problema pomerenih značenja u povratnom prevodu ne uključi drugi prevodilac, nego samo prvi, kako bi sa drugim mogli posle da proverimo da do pomeranja više ne dolazi, ali tada postoji rizik da prvi prevodilac prosto ustvrdi da je njegov prevod na ciljni jezik dobar, a da je do pomeranja značenja došlo zbog drugog prevodioca. Kako psiholog, bez da sam bude prevodilac, nema načina da sam utvrdi da li je ovakva tvrdnja tačna ili nije, ako do takve reakcije prevodioca dođe to neće pomoći da se problem sa pomeranjem značenja reši valjano. Zbog toga je ipak bolje, u ovakvim situacijama, za te stavke ili elemente konsultovati trećeg prevodioca, nekog koji do sada nije bio uključen u proces adaptacije testa.

A šta se dešava ako izvorna verzija i povratni prevod budu skroz identični? Dok je ovo teorijski moguće, to nije situacija koja se tipično dešava. Opcije koje su moguće su:

- a) **da je prevod sa izvornog na ciljni jezik rađen bukvalno**, prosto zamenom reči jednog jezika, rečima drugog jezika, ali bez promene reda reči ili rečenične konstrukcije, koji su obično neophodni da prevod bude u duhu ciljnog jezika. Ovo je način prevođenja koji praktikuju ljudi koji ne po-

znaju dobro ciljni jezik – poznaju ga dovoljno da znaju reči, ali ne vladaju rečeničnim konstrukcijama ciljnog jezika, pa ih zato nisu ni koristili. Ako je prevod sa izvornog na ciljni jezik bio ovakav, onda je prevodilac koji je radio povratni prevod, samo sačuvao istu konstrukciju rečenica (koja je već adekvatna za izvorni jezik) i zamenio reči ciljnog jezika za reči izvornog jezika i tako dobio prevod koji je identičan. Ovakav ishod se može desiti i kada su za prevođenje korišćeni neki od lošijih softverskih alata za prevođenje, onih koji samo menjaju reči, ali ne i konstrukciju rečenice. Pogotovo, ako su u oba smera prevodi rađeni ovako, povratni prevod koji je identičan izvornoj verziji je još verovatniji.

- b) **da to uopšte i nije povratni prevod**, već samo prekopirana izvorna verzija do koje je drugi prevodilac nekako došao. Nekada se čak i ne radi o pokušaju prevodioca da prevari istraživača, već možda prosto o želji da svoj posao uradi kako treba. Prepoznavši da je u pitanju psihološki test koji ima svoj naziv, a u želji da svoj posao uradi što bolje, prevodilac je na internetu ili drugde mogao da nađe izvornu verziju i onda ili da je prekopira skroz ili da je koristi kao reper za ocenjivanje svog prevoda (ako na primer nije bio siguran da li je taj test identičan ovom koji on prevodi). Ako je prevodilac koji je radio povratni prevod imao pristup originalnom testu, a to je nešto što psiholog često ne može da spreči, pogotovo ako se radi o poznatijim i javno dostupnim testovima, verovatno je da će original i povratni prevod više ličiti jedan na drugi nego što bi trebalo, ako ne i biti potpuno identični.
- c) **da je sve u redu**, ali da je igrom slučaja ili zahvaljujući karakteristikama tog konkretnog testa došlo do toga da dve verzije budu identične.

Kada se desi da su povratni prevod i izvorna verzija identični, uvek treba biti svestan ove tri mogućnosti. I dok je treću mogućnost najlakše usvojiti, to nikako ne treba uraditi automatski, već prvo treba temeljno proveriti da li se možda radi o nekoj od prve dve mogućnosti, ako treba i angažovanjem još jednog, dodatnog prevodioca, a treću opciju usvojiti tek kada smo potpuno sigurni da su prve dve opcije isključene.

Velika prednost ovog pristupa adaptaciji testa je u tome što je istraživač uključen u proces ocenjivanja ekvivalentnosti dve verzije i on direktno, poredeći matrijale dobijene prevođenjem može da sudi o tome da li su prevodi ekvivalentni ili ne. Za razliku od prevoda unapred, gde je na jednom od prevodilaca da ubundi da sa prevodom neke stavke nešto nije u redu, ovde to radi sam psiholog, koji je za pitanje funkcionalisanja testova obučen, pa samim tim možemo očekivati i da bude osjetljiviji da prepozna kada dve stavke nisu ekvivalentne.

Glavna slabost ovog postupka sastoji se u tome da se u njemu zapravo ne porede one verzije koje su važne, a to su izvorna i ciljna verzija, već se porede dve verzije na izvornom jeziku. I dok ovaj postupak može biti zgodan za otkrivanje situacija kada je sa prevodom došlo do pomeranja značenja, on zapravo ne može garantovati da su ciljna i izvorna verzija ekvivalentne. Kao što je napred navedeno, loš, bukvalni, prevod na ciljni jezik može rezultirati ekvivalentnim povratnim prevodom, a onda zavisi od individualnog iskustva i „osećaja“ istraživača da prepozna da su izvorna verzija i povratni prevod

previše slični i da nešto nije u redu i da onda i učini šta treba da taj problem razreši. Ovo je nešto što lako može da izostane jer preciznih i objektivnih kriterijuma za odlučivanje o tome kada su dva prevoda „dovoljno“ slična, a kada „sumnjivo mnogo“ slična nema.

Kombinovanje prevoda unapred i povratnog prevoda. Još jedna opcija za adaptaciju testova je i da se ova dva postupka iskombinuju. Prvo bi jedan prevodilac uradio prevod na ciljni jezik, drugi prevodilac bi uradio povrtni prevod (ciljnu verziju preveo nazad na izvorni jezik), treći prevodilac bi poredio izvornu i ciljnu verziju, a psiholog izvornu verziju i povrtni prevod. Psiholog koji vodi postupak adaptacije bi onda u sledećoj fazi poredio tačke koje su identifikovane kao problematične u postupku prevoda unapred sa onima koje su identifikovane kao problematične u postupku povratnog prevoda i konstatovao da li su iste ili različite.

U tabelarnom dokumentu o procesu prevoda bi u jednoj koloni bili predstavljeni elementi izvorne verzije, u drugoj elementi ciljne verzije, u trećoj komentari prevodioca o ekvivalentnosti ove dve verzije, u četvrtoj povrtni prevod, u petoj koloni komentari psihologa o ekvivalentnosti povratnog prevoda i izvorne verzije, u šestoj koloni bi bilo označeno da li je dati element u oba postupka označen kao problematičan, da li samo u jednom ili nigde, u sedmoj bi bili dati predlozi za razrešenje problema, a u osmoj konačna odluka o tome kako će glasiti ciljna verzija.

Dok ovaj kombinovani pristup ima očigledne prednosti jer donekle ublažava slabosti i postupka prevoda unapred i povratnog prevoda, on postupak prevođenja i dokumentovanja postupka prevođenja dodatno komplikuje i čini skupljim, jer zahteva dodatne prevodiće. Iako se mogu zamisliti slučajevi kada bi ovaj postupak bio jasno korisniji od samo povratnog prevoda ili prevoda unapred, to je u najvećem broju slučajeva nepotrebno, jer se glavni problemi u ekvivalentnosti prevoda uglavnom sasvim dobro mogu identifikovati i samo postupkom povratnog prevoda odnosno prevoda unapred. S druge strane, kada dodatni trošak za prevodioca, ili dodatni rad na dokumentovanju postupka adaptacije ne predstavljaju važnu stavku u budžetu, primena ovog kombinovanog postupka može biti korisna.

Simultana konstrukcija. Dok je i dalje većina testova koji postoje u različitim jezičkim verzijama do te situacije došla tako što je test izvorno napravljen na jednom jeziku i za primenu u jednoj kulturi, a onda naknadno adaptiran na druge jezike, sve je više autora koji zagovaraju to da testove treba praviti istovremeno za više jezika i za više kultura. Teorijski, ovako bi trebalo da bude moguće da se izbegne veliki broj problema koji postoji kada test koji je već fiksiran na jednom jeziku adaptiramo na neki drugi.

Za simultanom konstrukcijom paralelnih verzija testa na različitim jezicima postoji jasna i konkretna potreba u savremenom društvu:

- Nezanemarljiv deo korisnika testova čine organizacije koje posluju u više zemalja sveta i sa ljudima različitog lingvističkog i etničkog porekla, te imaju potrebu da rezultati psihološkog testiranja ovih ljudi budu uporedivi. Sada se ovakve stvari uglavnom rešavaju zadavanjem testova na jednom, uglavnom engleskom jeziku za sve, što je rešenje metodološki sumnjivog statusa.
- Sve veća međunarodna mobilnost ljudi dovodi do stvaranja sve većeg broj multikulturalnih sredina, zbog čega psiholozi koji rade u praksi na takvim mestima rade sa ljudima različitog etničkog i lingvističkog porekla i imaju

potrebu za adekvatnim testovima koje bi koristili u takvom radu.

- U pojedinim delovima sveta tržište za testove na jednom jeziku je suviše malo da bi proizvodnja, provera psihometrijskih karakteristika i prodaja testova samo na jednom jeziku bili rentabilni. Na primer u regionu Balkana, koji, nakon raspada SFR Jugoslavije, čini veći broj manjih država, sa relativnom malim i opadajućim brojem stanovnika, izdavanje, adaptacija i distribucija testova samo za jednu zemlju odnosno samo na jednom jeziku je posao na ivici rentabilnosti ili čak i sasvim nerentabilan čak i za najveće testove. Simultano konstruisanje više jezičkih verzija testa i njihova istovremena empirijska validacija mogu biti rešenje u ovakvim situacijama, jer se tu posao npr. planiranja validacione studije može centralizovati (planirati da se validacija uradi simultano u svim zemljama), a onda se prikupljanje podataka iz različitih zemalja / iz različitih jezičkih grupa svodi na skupljanje malo komplikovanijeg uzorka (takvog da određeni broj ispitanika bude iz svake zemlje/jezičke grupe).

Koji god od ovih razloga bio ono zbog čega se pristupa simultanoj konstrukciji više kulturnih/jezičkih verzija testa, činjenica je da se multikulturalnim pristupom u konstrukciji testova prevaziđa jedan od glavnih nedostataka savremene psihologije, a to je centriranost teorija i instrumenata psihologije na jednu kulturu, obično onu iz koje potiče psiholog. To je pristup koji je psihologiju i učinio onakvom kakva je sad, naukom koju mnogi nazivaju „naukom o ponašanju bogatih, belih ljudi sa zapada“.

Kako je generalizabilnost znanja jedan od važnih ciljeva sveukupne nauke, pa samim tim i psihologije, kreiranje psiholoških mernih instrumenata primenljivih na većem broju različitih ljudskih populacija predstavlja naučnu vrednost samu za sebe, nezavisno od toga što ovakvim pristupom stavljamo nove mogućnosti procene u ruke psihologa, takve koje su posebno korisne u multikulturalnim sredinama.

Kada se opredelimo za simultanu konstrukciju, prva odluka koju treba doneti je ona koja se tiče pristupa. Dve mogućnosti postoje:

- da se opredelimo za **etički¹¹ pristup**, odnosno da konstruišemo instrument koji meri psihološke osobine koje postoje u svim kulturama/jezičkim grupama za koje nameravamo da pravimo test.
- da se opredelimo za **kombinaciju etičkog i emičkog pristupa**, odnosno da konstruišemo instrument koji će imati neke predmete merenja koji su zajednički za sve populacije kojima je test namenjen, ali i neke koje su specifične samo za neku populaciju. Pri tom, ovi specifični predmeti merenja ne moraju postojati u svim jezičkim/kulturnim verzijama, ali ako postoje bar u nekoj, govorimo o kombinaciji etičkog i emičkog pristupa.

Isključivi emički pristup, naravno, otpada kao opcija, jer ako bi test koji pravimo u svakoj od grupa kojima je namenjen imao skroz različite predmete merenja,

¹¹ Ovde valja naglasiti da sintagma „etički pristup“ ne potiče od reči „etika“ u smislu grane filozofije koja se bavi konceptima ispravnog i pogrešnog postupanja, već od termina „etik“ u smislu konstrukta koji postoji u svim razmatrаниm kulturama. Videti ranije poglavje o emicima i eticima.

onda bi se radilo o konstrukciji više različitih instrumenata, a ne o simultanoj konstrukciji više jezičkih verzija istog instrumenta.

Etički¹² pristup. Ako se opredelimo za isključiv etički pristup, predmeti merenja budućeg testa moraju da budu konstrukti za koje se može razumno očekivati da u identičnom obliku postoje u svim populacijama za koje se konstruiše test. Ovakvu procenu, naravno ne može da donese pojedinačni psiholog, osim ako ne raspolaze veoma, veoma iscrpnim podacima o ranijim istraživanjima na tu temu u svim cilnjim populacijama, već je za tu odluku potrebno uključiti psihologe odnosno eksperte za svaku od cilnjih kultura/populacija,. Nakon što se to ustanovi, pristupa se raščlanjivanju svakog predmeta merenja na indikatore. U okviru ovoga se mogu birati ili samo oni indikatori za koje se može razumno očekivati da budu valjani u svim cilnjim populacijama ili se može dozvoliti da se jedan broj indikatora razlikuje od populacije do populacije. Prva opcija obezbeđuje veću uniformnost budućih verzija testa, ali po cenu bolje sadržinske valjanosti. Druga opcija obezbeđuje veću sadržinsku valjanost po cenu manje uniformnosti, a potencijalno i nižeg nivoa paralelnosti budućih verzija testa.

Nakon formiranja popisa indikatora, biraju se oni koji se mogu uključiti u test (verbalni indikatori uglavnom, odnosno oni koji se mogu izraziti u okviru stavki testa) i na osnovu njih se formiraju stavke. Ako su indikatori isti, stavke bi takođe trebalo pisati tako da i one budu iste, odnosno u idelanom slučaju, stavke bi bile samo prevodi istog sadržaja na različite jezike. U onim slučajevima kada to nije moguće, već kada je potrebno da se u nekoj verziji stavka supstantivnije razlikuje, trebalo bi je praviti sa ciljem da ona po svojim psihometrijskim svojstvima bude što sličnija istoj stavki u drugim jezičkim verzijama.

Ekvivalentnost prevoda elemenata testa odnosno stavki se i ovde proverava prevodom unapred ili povratnim prevodom, s tim da je, obzirom da se istovremeno pravi veći broj jezičkih verzija, često zgodno jednu od tih verzija uzeti za centralnu i onda proveravati pre svega ekvivalentnost ostalih jezičkih verzija sa tom centralnom verzijom. Kontrole radi, može se u kasnijoj fazi, kada preliminarne verzije testova budu gotove, postupak ponoviti uzimajući neku drugu jezičku verziju za centralnu ili pravljenjem nasumičnih kombinacija, međutim tu treba imati u vidu da takav postupak kontrole može zahtevati dodatne prevodioce koji znaju baš tu kombinaciju jezika koja je odabrana.

Treba imati u vidu da u praksi istraživači i nemaju baš sloboden izbor oko toga koji će jezik odabrati za „centralni“ prilikom konstrukcije paralelnih verzija, jer prevodioci se uglavnom lako mogu naći za prevodenje sa „malih“ jezika na neki od velikih, ali je dosta veći problem naći prevodioce sa jednog „malog“ jezika na drugi „mali“ jezik. Na primer, relativno je lako naći prevodioce koji će sa engleskog prevoditi na bilo koji drugi jezik, kao i sa bilo kog drugog jezika na engleski (naravno, ne jednog koji će sa svih na engleski, nego za svaki pojedinačni jezika i engleski posebnog prevodioca). Prevodioци sa srpskog na engleski, sa turskog na engleski, sa arapskog na engleski, sa grčkog na engleski nalaze se izuzetno lako. Većina ljudi dobrog obrazovanja, čak i kada to obrazovanje nije filološke, može u određenoj meri da prevodi između svog maternjeg jezika i engleskog. S druge strane,

¹² Vidi prethodnu fusnotu.

ne, osobu koja će prevoditi sa srpskog na arapski ili sa grčkog na srpski dosta je teže naći. Ovo je još teže, ako se ima u vidu da adaptaciju psiholoških testova ne može da radi bilo kakav prevodilac, već da ta osoba mora da ispunjava odredene uslove (vidi raniji tekst). Iz ovog razloga, te dodatne kontrole, silom ograničenosti resursa, biće ograničene na one jezičke kombinacije za koje su timu koji radi adaptaciju dostupni valjani prevodioci.

Kombinacija etičkog i emičkog pristupa. Za kombinaciju etičkog i emičkog pristupa opravданo je opredeliti se onda kada postoje dobri teorijski razlozi za verovanje da se kulture, odnosno ljudske populacije za koje se pravi test u tolikoj meri razlikuju da u nekim od njih u domenu psiholoških osobina koje su predmet merenja testa postoje psihološke crte kakve ne postoje u ostalim kulturama za koje se konstruiše test. Dobro je da ovakvo očekivanje bude potkrepljeno i ranijim istraživanjima u kojima su te specifične crte odnosno konstrukti identifikovani i potvrđeni u toj kulturi. Kada je ovo slučaj, tada se konstrukciji testa pristupa tako što se za one osobine koje imaju status etika simultana konstrukcija sprovodi na način koji je opisan u okviru etičkog pristupa, dok se za osobine koje su emici, indikatori i stavke razvijaju samo za populaciju u kojima ove osobine postoje, onako kako se to radi i za obične, monojezičke psihološke testove. Sličan postupak primjenjen je prilikom konstrukcije Kineskog inventara ličnosti (Cheung et al., 2011), ali treba imati u vidu da se tu ne radi o situaciji simultane konstrukcije testa za više kultura, već samo o uključivanju emičkog pristupa u izgradnju inventara ličnosti.

Kombinacija etičkog i emičkog pristupa, kroz obuhvatanje i kulturno specifičnih osobina, omogućuje bolju pokrivenost datog psihološkog domena testom, ali treba imati u vidu da se uporedivost između pojedinaca na ovakovom testu može postići samo onim osobinama koje imaju status etika. S druge strane, ako je namena testa predikcija nekog kriterijumskog ponašanja, onda je nesumnjivo da dodatne emičke mere, mogu poboljšati kvalitet predikcije u onim verzijama u kojima postoje.

Ono o čemu posebno treba voditi računa prilikom odlučivanja o primeni etičkog ili emičkog pristupa je to da odluka o tome kakav će se pristup primeniti mora biti zasnovana na valjanim teorijskim razlozima. Psiholozi koji rade simultanu konstrukciju više jezičkih verzija testa moraju voditi puno računa da ne upadnu u zamku „kulturnog imperijalizma“, u kojoj bi, bez valjanih argumenata, podrazumevali da razlika u pogledu kultura ni nema, te da nema razloga koristiti bilo koji pristup osim etičkog. Ali treba izbjeći i zamku „šovinizma malih razlika“ u kome bi psiholozi, opet bez valjanih argumenata, tvrdili kako je neka kultura toliko specifična da je emički pristup nužan, a sve sa željom da pokažu različitost ili specifičnost neke odredene kulture ili grupe kultura. Treba imati u vidu i da zamka „kulturnog imperijalizma“ dosta dobro ilustruje situaciju u kojoj se psihologija kao nauka, mada nesvesno, trenutno nalazi.

Kada je u pitanju primena simultane konstrukcije više jezičkih verzija testa u praksi u pitanju, treba imati u vidu da iako primera ovakve konstrukcije, a pogotovo izgradnje teorije nema mnogo, neki od primera su vrlo uticajni i poznati. Možda najpoznatiji primer testova koji se prave za veći broj jezičkih grupa istovremeno predstavljaju testovi koji se prave u okviru OECDovog Programa za međunarodnu procenu učenika (PISA) - <http://www.oecd.org/pisa/test/other-languages/xandar-82-languages.htm>. PISA testovi u ovom momentu postoje na 82 jezika, a prema dostupnim informacijama zasnovani su na etičkom pristupu.

Poglavlje 4.

Procena ekvivalentnosti različitih jezičkih verzija testa

4.1. Diferencijalno funkcionisanje ajtema i testa, ekvivalentnost merenja

Napred je pomenuta S-O-R šema psihološkog testiranja koja prepostavlja da se ispitanicima zadaju isti stimulusi (S), a da će razlike u odgovorima (R) ispitanika biti pod uticajem razlika u unutrašnjim psihološkim varijablama (O). Ono što implicitno podrazumeva ova šema testiranja je to da, iako će odgovori ispitanika biti različiti, oni će svi biti pod uticajem iste O variable, a njihova varijabilnost će biti samo posledica razlika u intenzitetu izraženosti date O variable. Takođe, ovaj koncept podrazumeva to i da ispitivač zna koja je to O varijabla koja uzrokuje odgovore ispitanika, kao i da ta O varijabla bude ista za sve ispitanike.

Ako se ispostavi da je za odgovore ispitanika na test odgovorna neka varijabla različita od one koju ispitivač očekuje, tada govorimo o narušenoj validnosti testa ili situacije testiranja, nezavisno od toga da li se radi o drugoj unutrašnjoj psihološkoj varijabli ili o nekom spoljašnjem faktoru. Međutim, ako se ispostavi da na odgovore nekih ispitanika utiče ona O varijabla na koju su konstruktori testa ili psiholog koji rade test računali (koja treba da utiče), dok na odgovore drugih ispitanika utiče neka druga varijabla, tada govorimo o diferencijalnom funkcionisanju ajtema odnosno testa. O diferencijalnom funkcionisanju ajtema odnosno testa govorimo i onda kada ista O varijabla utiče na odgovore svih ispitanika, ali različiti ispitanici sa istim nivoom te variable daju različite odgovore na isti stimulus, kao na primer kada su isti ajtemi teži za jednu nego za drugu grupu ispitanika sa istim nivoom ispitivane osobine. U principu, o diferencijalnom funkcionisanju ajtema odnosno testa govorimo uvek kada se test ne ponaša jednakom na dve grupe ispitanika.

Kada su psihometrijska svojstva ajtema različita na dve grupe ispitanika, onda govorimo o diferencijalnom funkcionisanju ajtema ili skrećeno DIF, od engleskog „differential item functioning“. Kada su psihometrijska svojstva pojedinačne testovne mere ili grupe testovnih mera različita za različite grupe ispitanika tada govorimo o diferencijalnom funkcionisanju testa (u engleskoj literaturi – „differential test functioning“).

Diferencijalno funkcionisanje testova je pojava koju su psiholozi koji rade sa psihološkim testovima relativno rano uočili. Ubrzo nakon početaka masovnije pri-

mene psiholoških testova, pre svega na imigrantima u SAD na ostrvu Elis, kao i u okviru regrutacije za Prvi svetski rat u SAD (vidi poglavlje 3.1.), uočeno je da se psihometrijska svojstva testa mogu menjati od uzorka do uzorka, odnosno biti različita na različitim uzorcima. Na primer, svoj klasičan pokušaj konstrukcije testa slobodnog od kulture, Raymond Cattell (Rejmond Katal) je sproveo baš sa namerom da reši problem diferencijalnog funkcionisanja (Cattell, 1940). Cattell u istom radu pominje i razočarenje u psihološke testove koji je zahvatilo tadašnju psihološku javnost, a koje je blo uzrokovano upravo spoznajom o tome da se psihometrijske karakteristike testa mogu menjati od uzorka do uzorka, odnosno biti različite za različite grupe ljudi.

U početku, diferencijalno funkcionisanje nazivano je pristrasnošću (eng. bias), što je termin koji potiče od inicijalne ideje da test, kao merni instrument ima svoja fiksna, prava, merna svojstva, a da se onda dešava da prilikom primene na nekim grupama ta merna svojstva nema, već da pokazuje neka drugačija, obično gora. Tada se smatralo da je test prema tim grupama pristrasan, odnosno da njihova svojstva ne meri onako kako treba. Implicitna, neizrečena prepostavka uključena u termin pristrasnost je to da je takva pristrasnost retka, neobična pojava. Test je generalno nepristrasan, ali eto, prema nekim grupama može biti pristrasan, pa one na njemu postižu gore rezultate. Tek relativno skoro, nakon velikog broja nalaza u vezi različitih testova koji pokazuju da je promena psihometrijskih svojstava testova od grupe do grupe i od situacije testiranja do situacije testiranja za mnogo testova pre pravilo nego izuzetak, može se uočiti sve veća zastupljenost termina diferencijalno funkcionisanje u odnosu na pristrasnost. Ellisova (Ellis, 1989) na primer smatra da termin diferencijalno funkcionisanje ajtema koji je „manje opterećen vrednostima i precizniji“ u odnosu na termin pristrasnost, polako zamenjuje ovaj drugi.

Međutim, treba imati u vidu da gore navedeni stav, da su diferencijalno funkcionisanje i pristrasnost sinonimi, ne dele svi autori. Na primer, u svom klasičnom tekstu o statističkim postupcima za identifikovanje diferencijalnog funkcionisanja ajtema Clauser i Mazorova (Klauzer i Mejzorova) (Clauser & Mazor, 1998) iznose tvrdnju da diferencijalno funkcionisanje ajtema i ajtemska pristrasnost nisu sinonimi. Oni kažu da „ajtem pokazuje DIF ako ispitanici iz različitih grupa imaju različite verovatnoće uspeha na ajtemu nakon izjednačavanja u pogledu osobine čijem je merenju ajtem namenjen“. Isti autori navode da se „ajtem smatra pristrasnim spram ispitanika iz određene grupe ako članovi te grupe imaju manju verovatnoću da odgovore tačno na ajtem nego ispitanici iz neke druge grupe zbog nekog aspekta testnog ajtema ili testne situacije koji nije relevantan za cilj testiranja“. Lako se da uočiti da su ovo zapravo dve definicije istog pojma. Ako ispitanici iz različitih grupa imaju različite verovatnoće uspeha na ajtemu, onda to istovremeno i znači da će neka od razmatranih grupa nužno imati nižu verovatnoću uspeha na ajtemu. Jedini način da to ne bude tako, je da pripadnici svih grupa sa istim nivoom crte imaju iste verovatnoće davanja tačnog odgovora na ajtem, ali tada ne bi imali ni diferencijalno funkcionisanje. Ovi autori insistiraju da su ova dva pojma različita i navode da je DIF nužan, ali ne i dovoljan uslov da ajtem bude proglašen pristrasnim. Ipak, u novijim radovima može se videti da se termini diferencijalno funkcionisanje ajtema i ajtem-

ska pristrasnost koriste kao sinonimi, iako se njihov odnos eksplisitno ne diskutuje (npr. Hidalgo & López-Pina, 2004; Kristjansson, Aylesworth, Mcdowell, & Zumbo, 2005) ili da se termin pristrasnost skoro ne koristi uopšte.

Valja pomenuti da pored termina diferencijalno funkcionisanje ajtema odnosno pristrasnost, Clauser i Mazorova u svom klasičnom tekstu (Clauser & Mazor, 1998) definišu i sledeće pojmove:

- **amplifikacija DIFa** – pojava da ajtemi iz posmatranog skupa ajtema po jedinačno ne pokazuju značajnije nivoe DIFa, ali da kada se posmatraju svi takvi ajtemi iz skupa zajedno, ukupan nivo DIFa postaje značajan-supstantivan;
- **poništavanje DIFa** – pojava da je nivo DIFa kod pojedinačnih ajtema supstantivan, kada se ti ajtemi posmatraju svaki za sebe, ali kada se ajtemi uzmu zajedno i nivo i smer razlika se posmatraju kao agregat, to ne dovodi ni jednu od razmatranih grupa u prednost. Drugim rečima, razlike u funkcionisanju unutar skupa ajtema se potiru, pa onda, iako pojedinačni ajtemi pokazuju supstantivan DIF, to se ne prenosi na testni skor u celini.
- **uticaj ajtema (item impact)** - postoji onda kada ispitanici iz različitih grupa imaju različite verovatnoće da daju tačan odgovor na ajtem, ali je to zbog pravih razlika u sposobnosti koju meri dati ajtem (Clauser & Mazor, 1998).

Diferencijalno funkcionisanje i pristrasnost testa. Stav autora ovog teksta i onaj koji će biti primenjivan kroz ostatatak teksta je da su pristrasnost testa, odnosno ajtema i diferencijalno funkcionisanje testa odnosno ajtema sinonimi, s tim da je diferencijalno funkcionisanje pojam koji je adekvatniji jer se ne zasniva na prepostavci o postojanju nekakvih „pravih“ psihometrijskih karakteristika testa, već priznaje činjenicu da se psihometrijska svojstva testa mogu menjati od populacije do populacije i od situacije testiranja do situacije testiranja. U nastavku ovog testa koristiću zato iskušivo pojam diferencijalno funkcionisanje za sve situacije kada test pokazuje različita psihometrijska svojstva za različite grupe nezavisno od toga kakva je razlika u psihometrijskim svojstvima u pitanju. Isti pojam koristiću i za situacije u kojima pojedinačni ajtem pokazuje različita svojstva na različitim grupama ispitanika.

Vrste diferencijalnog funkcionisanja. Kakvo diferencijalno funkcionisanje može da bude? Diferencijalno funkcionisanje ajtema odnosno testa može se javiti u pogledu bilo kog od psihometrijskih svojstava testa koja se ispituju, odnosno u pogledu bilo koje psihometrijske karakteristike testa. Kada posmatrana psihometrijska karakteristika nije jednak u dve poređene grupe, tada se radi o diferencijalnom funkcionisanju testa u pogledu te karakteristike. Gde god postoji računanje neke psihometrijske karakteristike, tu postoji i prilika da se desi diferencijalno funkcionisanje bilo ajtema bilo testa.

Kada se diferencijalno funkcionisanje posmatra samo na nivou ajtema, klasična podela DIFa je na uniformni i neuniformni DIF:

Uniformni DIF postoji onda kada je ajtem teži/lakši za jednu grupu nego za drugu podjednako na svim nivoima merene varijable. To znači će u svim podgrupa-

ma po nivou crte koje se mogu napraviti od dve grupe zajedno ajtem biti teži odnosno lakši jednoj nego drugoj grupi (npr. Kristjansson et al., 2005)

Neuniformni DIF postoji onda kada razlika u postignuću na ajtemu između pripadnika dve grupe sa istim nivoom crte nije ista za sve nivoe crte (npr. Clauser & Mazor, 1998; Kristjansson et al., 2005).

Na primer, ako razlika u postignuću ispitanika iz dve grupe postoji samo kod ispitanika iz dve grupe čiji je nivo crte visok, ali ne postoji između ispitanika iz dve grupe sa srednjim ili niskim nivoom crte, tada je u pitanju neuniformni DIF. Ako razlika u postignuću ispitanika iz dve grupe postoji i ostaje ista i onda kada se posmatraju samo ispitanici sa niskim nivoom ispitivane crte iz obe grupe i onda kada se posmatraju samo oni sa srednjim nivoom crte i onda kada se posmatraju samo oni sa visokim nivoom crte, tada je u pitanju uniformni DIF.

Iz perspektive teorije stavskog odgovora - TSO (item response theory, IRT), diferencijalno funkcionisanje ajtema sastoji se u tome da karakteristične krive ajtema nisu jednakе u svim grupama na kojima se test primenjuje. Ovako posmatrano, uniformni DIF imamo onda kada su karakteristične krive ajtema na dve grupe paralelne, ali se ne poklapaju, odnosno jedna je levo/desno u odnosu na drugu na brojnoj osi. Neuniformni DIF imamo onda kada karakteristične krive nisu paralelne. Kako teorija stavskog odgovora definiše kao osnovne karakteristike ajtema težinu, diskriminativnost i parametar budnosti odnosno pogađanja, te karakteristike su istovremeno i mesta na kojima mogu da se nađu razlike u funkcionisanju ajtema. Drugim rečima, ajtem može na dve različite grupe ispitanika da bude različite težine, različite diskriminativnosti, kao i da ima različite vrednosti budnosti odnosno pogađanja.

Treba imati u vidu da razlike u težini predstavljaju najlakši slučaj diferencijalnog funkcionisanja, ali svakako ne jedini niti najproblematičniji. Ako je stavka samo lakša za jednu grupu nego za drugu, ali su odgovori na stavku i dalje pod uticajem iste merene osobine, to je dosta jednostavnija situacija od one u kojoj su odgovori na stavku pod uticajem jedne psihološke osobine u jednoj grupi, a pod uticajem neke druge psihološke osobine ili čak drugih, nepsiholoških faktora u drugoj grupi. Kada se to desi, govorimo o **diferencijalnom ajtemskom funkcionisanju koja izražava različitu dimenzionalnost u dva uzorka**. Ovo se tipično može videti kroz različita faktorska zasićenja istih ajtema u dve različite grupe ili kroz različito uklapanje u isti konfirmativni faktorski model (npr. Stark, Chernyshenko, & Drasgow, 2006).

DIF se takođe može manifestovati i kroz različite korelacije između ajtema, a na nivou testa može se manifestovati u vidu različite interne strukture testa (npr. Hedrih et al., 2016; Šverko & Hedrih, 2010).

Sve vrste diferencijalnog funkcionisanja koje se tiču različitih karakteristika delova testa ili različitih odnosa između delova testa na dve ispitivane grupe nazvaju se **internim diferencijalnim funkcionisanjem**. Kada su veze između testovnih mera i važnih eksternih varijabli različite na dve podgrupe, kao na primer kada su korelacije između testovnih mera i važnih varijabli koje nisu deo testa različite na dve grupe ispitanika, tada govorimo o **eksternom diferencijalnom funkcionisanju**.

Sa pojmom diferencijalnog funkcionisanja povezan je i pojma **ekvivalentnosti merenja**. **Ekvivalentnost merenja** podrazumeva da su odnosi između „opaženih

testnih skorova i latentnog atributa koji test meri identični u svim subpopulacijama. Ekvivalentnost merenja zahteva identične odnose između testnih skorova i latentne crte“ (Drasgow, 1984). Ekvivalentnost merenja, ovako definisana, zapravo predstavlja odsustvo diferencijalnog funkcionisanja. Kada nema diferencijalnog funkcionisanja, tada postoji ekvivalentnost merenja. Isti autor navodi i da je za ekvivalentnost merenja potrebno da test ima i ekvivalentne odnose sa eksternim varijablama, odnosno da odnosi sa važnim eksternim varijablama budu jednaki u svim subpopulacijama na kojima se primenjuje test. Ovo znači da da bi za skupove mera koje su dobijene na dve različite grupe mogli da kažemo da su ekvivalentne potrebno je da se ustanovi da nema ni internog ni eksternog diferencijalnog funkcionisanja.

Ekvivalentnost funkcionisanja i diferencijalno funkcionisanje različitih jezičkih verzija testa. Iako se DIF ovako kako je definisan prvenstveno odnosi na funkcionisanje istog testa na dve različite grupe ljudi, sve što je izrečeno u vezi diferencijalnog funkcionisanja važi i za situacije kada se na dve jezičke grupe primenjuju dve različite jezičke verzije istog testa. U idealnoj varijanti, različite jezičke verzije istog testa trebalo bi da jedna u odnosu na drugu imaju status potpuno paralelnih formi testa, odnosno različite jezičke verzije testa bi i psihometrijski trebalo da predstavljaju isti test. Podaci o postojanju ili nepostojanju diferencijalnog funkcionisanja nam onda pokazuju da li je to zaista tako ili nije i zbog toga predstavljaju centralnu temu i metodologiju za ispitivanje međusobne ekvivalentnosti različitih jezičkih formi testa.

Međutim, kao i kod drugih paralelnih formi testa, različite jezičke verzije testa predstavljaju zapravo potpuno nove komplete stimulusa (S u S-O-R šemi) i tu činjenicu nikako ne umanjuje to što je taj novi set stimulusa nastao prevodenjem, zbog čega između njega i izvornog seta stimulusa postoji veći ili manji stepen sličnosti ili čak identičnosti u pogledu značenja. Nova jezička verzija testa predstavlja novi skup stimulusa i da bi se te dve verzije mogle smatrati alternativnim verzijama istog testa, potrebno je obezbediti empirijske dokaze o tome da izvorna i ciljna jezička verzija testa daju ekvivalentna merenja, odnosno da nema diferencijalnog funkcionisanja, kako to i zahtevaju standardi za adaptaciju testova (vidi poglavlje 3.2.). Ako takvih dokaza nema ili ako ti dokazi ukazuju na razlike u funkcionisanju dve verzije, odnosno na neekvivalentnost merenja, te dve jezičke verzije testa se moraju smatrati sasvim različitim testovima, ako se uopšte doneše odluka o njihovom korišćenju nakon ovakvih rezultata.

4.2. Procena izvora ugrožavanja ekvivalentnosti merenja pre početka empirijskog prikupljanja podataka o ekvivalentnosti

Glavni način pribavljanja podataka o ekvivalentnosti merenja uključuje, naravno empirijsko prikupljanje podataka o funkcionisanju dve jezičke verzije testa na realnim ispitanicima. Međutim, pre pristupanja prikupljanju empirijskih podataka, odnosno zadavanja testa realnim ispitanicima, a nakon sprovodenja postupka adap-

tacije, dobro je pribaviti još jednu procenu sadržaja nove jezičke verzije testa od strane eksperata za kulturu za koju je nova jezička verzija testa namenjena.

U postupku koji nalikuje postupku procene sadržinske valjanosti, od eksperta ili grupe eksperata za kulture koje su u pitanju traži se da procene test u celini ili pojedinačne ajteme u pogledu:

- **ekvivalentnosti konstrukta koji se meri.** Od eksperata se traži da daju svoj sud o tome da li je konstrukt koji se meri ekvivalentan u obe kulture, da li se podjednako manifestuje u obe kulture, te da li je način merenja jednak u obe kulture.
- **ekvivalentnosti metoda merenja.** Da li se mogu očekivati razlike u uslovima zadavanja testa? Da li su formati ajtema podjednako poznati u obe kulture? Da li su stilovi odgovaranja podjednaki u obe kulture? Da li su uzorci na kojima će se testiranja raditi uporedivi? Da li se mogu očekivati neki efekti ispitivača koji su takvi da bi mogli da promene rezultate merenja?
- **ekvivalentnosti ajtema.** Da li je prevod ajtema adekvatan? Da li su sadržaji ajtema podjednako relevantni za osobinu koja je predmet merenja u obe kulture? Postoje li drugi faktori koji bi mogli da dovedu do nejednakog funkcionisanja ajtema testa u dve kulture?

Ovo se praktično može sprovesti tako što će se formirati svojevrstan upitnik sa svim ovim pitanjima i onda tražiti od eksperata da na njega odgovore. Prvi deo upitnika mogu činiti parovi istih ajtema iz dve jezičke verzije testa, slično onome kako se to radi kod prevoda unapred, i onda od eksperata tražiti da ocene sličnost značenja poređenih ajtema. Naravno, ovakav pristup zahteva da eksperti kojima se to daje pored poznavanja kulture dobro poznaju i oba jezika. Potom se od eksperata može tražiti da procene koliko su ajtemi iz svakog od parova slični u pogledu težine. Sledeće se od eksperata može tražiti da procene sličnost instrukcija za test na dva jezika, a potom da procene poznatost formalnih karakteristika testa, poput načina predstavljanja ajtema, načina odgovaranja i slično za pripadnike dve kulture. Nakon davanja ocena za pojedinačne ajteme, od eksperata se može tražiti da daju globalne procene gore navedenih pitanja iz oblasti ekvivalentnosti metoda merenja i ekvivalentnost konstrukta.

Eksperti. Važno pitanje, kada je u pitanju sprovođenje opisanog posupka procene je – ko mogu biti eksperti koji će vršiti ove procene. To treba da budu ljudi koji dobro poznaju i izvornu i ciljnu kulturu, kao i koji poznaju izvorni i ciljni jezik. Ali gde naći takve ljude? Kakve formalne kvalifikacije treba da imaju?

Odgovor na ovo pitanje je da strogih uslova ovde nema. Treba uzeti najadekvatnije ljudе koji su dostupni. Nekada ćemo na raspolaganju imati kolege psihologe koji su ovim ili onim sticajem okolnosti upoznati i sa jednom i sa drugom kulturom. Nekada će to biti prosto obrazovani ljudi nekog drugog obrazovnog profila. Nekada eksperti koji su nam dostupni neće biti upoznati sa oba jezika niti sa obe kulture, već samo sa jednom, pa neće biti moguće dobiti od njih odgovore na sva ova pitanja, već samo na ona koja ne zahtevaju poznavanje oba jezika, pre svega onda pitanja koja se tiču testa u celini. Nekada eksperti neće moći da procene ekvivalentnost ajtema ili

instrukcija na dva jezika, ali će, na primer, moći da procene poznatost formalnih karakteristika testa ljudima iz ciljne kulture ili druga pitanja iz domena ekvivalentnosti konstrukta i metoda merenja.

Ono što je važno je da finalna ekspertska procena pre početka empirijske provere ekvivalentnosti funkcionalisanja testa predstavlja jednostavan korak koji se može uzeti za svojevrsnu završnu procenu valjanosti adaptacije testa i samim tim poslednju priliku da se uoče krupne greške prilikom adaptacije u fazi pre početka empirijskog prikupljanja podataka, kada se te greške još mogu relativno jeftino ispraviti. Ovaj postupak istovremeno pribavlja i završnu procenu ekvivalentnosti ispitivanog konstrukta i ostalih faktora važnih za funkcionalisanje testa u dve populacije, koja može biti veoma korisna ako se empirijskom procenom kasnije ustanovi da dve verzije testa ne funkcionišu ekvivalentno, te da onda treba identifikovati razloge za dobijenu neekvivalentnost u funkcionalisanju. Ako se ispostavi da je neka od empirijski dobijenih razlika u funkcionalisanju dva testa u skladu sa procenom koju su dali eksperti, odnosno ako se ispostavi da su eksperti ukazali na mogućnost da dođe do određenog odstupanja u funkcionalisanju dva testa, pa se to odstupanje stvarno kasnije empirijski i dobije, ova ekspertska procena može biti dragocena za otklanjanje razloga neekvivalentnog funkcionalisanja. Treba imati u vidu da procena stanja stvari koja je dobijena pre nego što je to stanje stvari postalo poznato ima drastično veću saznajnu vrednost od objašnjenja napravljenog nakon što je empirijsko stanje stvari već postalo poznato.

Pilot testiranje. Najnovije smernice za adaptaciju testova Međunarodne komisije za testove (International Test Comission, 2017) preporučuju da se, pre početka glavne empirijske studije namenjene proveri ekvivalentnosti funkcionalisanja testova, sprovede pilot testiranje. Ovo pilot testiranje bi trebalo sprovesti na skromnijem uzorku (npr. stotinak ispitanika) iz ciljne populacije, po sastavu onakvom kakav se može lako skupiti, makar to bio i prigodan uzorak. Na tim podacima je onda moguće sprovesti različita psihometrijska ispitivanja, kao i uraditi ajtem-analizu. Iako se na osnovu ovakvih podataka ne može dati čvrst sud o ekvivalentnosti funkcionalisanja dve verzije testa, ovo testiranje može pomoći da se, pre početka glavne studije, uz male izdatke, uoče i otklone neke krupnije greške ili mogući krupni problemi u funkcionalisanju ajtema, ako ih ima. Na ovaj način istraživači su sigurniji u to da kada krene skupa i vremenski zahtevna glavna studija, ona neće „propasti“ zbog toga što se provukla neka očigledna, a krupna greška ili zbog toga što adaptirana verzija testa uopšte ne funkcioniše ili zbog nekog drugog problema koji je dovoljno veliki da se može sa dovoljnom sigurnošću prepoznati već u pilot studiji.

4.3. Nacrti za empirijsku procenu ekvivalentnosti dve jezičke verzije testa

Nakon adaptacije testa, odnosno konstrukcije paralelnih jezičkih verzija testa, korak koji sledi je empirijska provera ekvivalentnosti njihovog funkcionalisanja. Kao što je napred već rečeno, činjenica da dva testa predstavljaju samo dve različite jezičke verzije istog testa, ne znači da se ta dva testa mogu i praktično tretirati kao dve

verzije istog testa sve dok se za to ne pribave empirijski dokazi. Termin „empirijski dokazi“ odnosi se na to da se proverom funkcionisanja testa na ispitanicima pokaže da poredene različite verzije testa zaista jednako funkcionišu na populacijama kojima su namenjene. Za ove svrhe postoje tri osnovne kategorije istraživačkih nacrta:

- Izvorna verzija testa i povratni prevod se zadaju grupi ispitanika koji su monolingvalni za izvorni jezik.
- Izvorna i ciljna verzija testa se zadaju grupi ispitanika koji su bilingvalni za izvorni i ciljni jezik (govore oba jezika).
- Izvorna verzija testa se zadaje grupi ispitanika koji su monolingvalni za izorni jezik, a ciljna verzija testa se zadaje grupi ispitanika koji su monolingvalni za ciljni jezik.

Izvorna verzija testa i povratni prevod se zadaju grupi ispitanika koji su monolingvalni za izvorni jezik. U ovom postupku istraživač još uvek ne radi ništa sa cilnjom verzijom testa. Izvorna verzija testa i povratni prevod zadaju se grupi monolingvalnih ispitanika iz izvorne populacije, a onda se poredi funkcionisanje dve verzije testa. Ako je sve u redu, trebalo bi очekivati da između dve verzije testa ne postoje nikakve razlike u funkcionisanju, jer se zapravo radi o istoj jezičkoj verziji testa. Čak i ako se uzme u obzir to da između izvorne verzije i povratnog prevoda, kada je sve u redu, mogu postojati određene razlike u formulacijama, glagolskim vremenima koja su korišćena u stavkama i možda još nekim sitnicama, ovo su sve elementi za koje je u procesu adaptacije odlučeno da ne predstavljaju odstupanja koja su značajna za funkcionisanje testa. Zbog toga i nalaz o tome da izvorna verzija testa i njen povratni prevod funkcionišu jednako na uzorku iz izvorne populacije ni ne predstavlja neki posebno značajan nalaz, a ovaj nacrt još uvek ne predstavlja pravu poređenje funkcionisanja dve jezičke verzije testa, jer se u njemu ciljna verzija uopšte ne testira. Međutim, upravo iz ovih istih razloga, negativan nalaz dobijen u ovakvoj studiji – nalaz da izvorna verzija testa i njen povratni prevod ne funkcionišu jednako na uzorku iz izvorne monolingvalne populacije predstavlja saznajno vredan podatak. Ako se za test pokaže da njegove dve neznatno različite verzije ne funkcionišu jednako već na izvornoj populaciji, onda ima malo svrhe ići u dalje provere i ispitivati funkcionisanje dve stvarno različite verzije na različitim populacijama.

Ako se u ovakvoj studiji dobije negativan nalaz, nalaz da izvorna verzija i povratni prevod ne funkcionišu jednako, tada se treba vratiti na fazu planiranja adaptacije i ustanoviti u čemu je problem. Da li je možda sam test loš? Ili teorija na kojoj je zasnovan? Jer ako je test u startu takav da ne funkcioniše ili je zasnovan na pogrešnoj teoriji ili neke od njegovih osnovnih postavki nisu dobre, onda ima malo svrhe baviti se adaptacijom testa na drugi jezik ili za drugu kulturu. Da li je možda došlo do nekog krupnog propusta u prevodu? Ili je u procesu testiranja došlo do neke greške ili odstupanja od standarda?

Velika prednost ovog istraživačkog nacrta je u tome što je u okviru njega srazmerno lako dati odgovore na ova pitanja, jer se brojne alternativne mogućnost mogu isključiti – ispitanici su isti, što znači da su razlike između grupa kao uzrok diferencijalnog funkcionisanja automatski isključene. Radi se o monolingvalnim isitanicima

iz iste kulture, pa stoga i kulturne razlike otpadaju. U pitanju su dve verzije istog testa na istom jeziku, pa samim tim i jezičke razlike otpadaju kao mogući uzrok diferencijalnog funkcionisanja. A kada se ove tri krupne stvari otklone, među mogućnostima koje ostanu sigurno je dosta lakše identifikovati uzrok diferencijalnog funkcionisanja. Treba imati u vidu da je velika pogodnost ovog istraživačkog nacrtta i u tome što je moguće lako i jeftino ga sprovesti – učestvuju samo ispitanici iz izvorne kulture, koji bi trebalo da su istraživaču, ako je i sam iz izvorne kulture, lako dostupni. Pa iako se ovim ne testira ciljna verzija testa, pa samim tim ni ne predstavlja pravu proveru funkcionisanja dve verzije testa, ovaj nacrt može biti još jedan lak pretkorak koji je zgodno uraditi pre glavne studije u kojoj će se porebiti uzorci iz izvorne i ciljne populacije, pogotovo ako je uzorak iz ciljne populacije teže dostupan ili skuplji za pribavljanje, kao i ako je planirana glavna studija većeg obima.

Glavni nedostatak ovog nacrtta je u tome što se u njemu zapravo ni ne porede izvorna i ciljna verzija. Dok negativan ishod ovakve studije može imati visoku saznajnu vrednost, pozitivan ishod ove studije je saznajno skoro bezvredan. Sasvim je moguće da izvorna verzija testa i povratni prevod podjednako funkcionišu, pa i da budu skoro identični, a da uprkos tome ciljna verzija ne valja, odnosno da ciljna verzija psihološki uopšte ne odgovara izvornoj. Funkcionisanje testa na monolingvalnim ispitanicima iz izvorne populacije zapravo ništa ne govori o funkcionisanju testa u ciloj populaciji, jer se te dve populacije mogu razlikovati po važnim svojstvima, pre svega kulturnim karakteristikama, a moguće i drugim važnim psihološkim osobinama.

Dodatni problem koji se može javiti u okviru primene ovog nacrtta je i pojava efekta učenja – ako se dve verzije testa zadaju ispitanicima neposredno jedno iza druge ili sa malom vremenskom razlikom, verovatno je da će ispitanici zapamtiti test, pa drugi put odgovarati na osnovu sećanja, umesto da stvarno razmatraju odgovore na stavke, stvarajući time lažno visok nalaz o ekvivalentnosti funkcionisanja dva testa.

Međutim, ovaj problem se da lako rešiti usložnjavanjem istraživačkog nacrtta – na primer, ispitanici se postupkom randomizacije mogu podeliti u dve jednakе grupe, gde bi jedna radila izvornu verziju, a druga povratni prevod. Postupak randomizacije osigurao bi da dve grupe ostanu jednakе. Obzirom na to da su dve verzije testa skoro identične, verovatno je da bi sam postupak podele i za same ispitanike bio jedva primetan. Alternativno, može se sprovesti postupak konstrabalsiranja u kome bi jedna grupa ispitanika prvo radila izvornu verziju, pa povratni prevod, a druga prvo povratni prevod pa izvornu verziju.

Izvorna i ciljna verzija testa se zadaju grupi ispitanika koji su bilingvalni za obe jezika – govore i izvorni i ciljni jezik. U okviru ovog nacrtta, istraživanje se sprovodi na grupi ispitanika koji govore obe jezika, i izvorni i ciljni. Svi ispitanici rade obe verzije testa. Ideja u osnovi ovog nacrtta sastoji se u tome da, pošto se obe verzije testa zadaju istm ispitanicima, sve dobijene razlike u funkcionisanju dva testa biće posledica „realnih“ razlika u funkcionisanju dve verzije testa. Dodatno, za razliku od prethodnog nacrtta, ovde se ispitanicima zaista zadaju dve verzije testa koje treba porebiti, tako da se kao rezultat zaista dobijaju podaci o funkcionisanju dve

jezičke verzije testa – izvorne i ciljne verzije i to na istoj grupi ispitanika. Pored toga, pošto se radi o istoj grupi ispitanika, tzv. uparenim ili zavisnim uzorcima, u okviru ovog nacrtu moguće je sprovesti i poređenja koja ne bi bila moguća da se radi o dve nezavisne grupe ispitanika, odnosno dva nezavisna uzorka.

I dok ovaj koncept zvuči odlično na prvi pogled, prvo što se u praksi pojavljuje kao problem je upravo priroda i karakteristike bilingvalnih ispitanika. Jer različite jezičke verzije testa se obično ne prave sa ciljem da budu namenjene ispitivanju bilingvalnih ispitanika, nego monolingvalnih. U tom smislu, bilingvalni ispitanici imaju puno karakteristika koje ih tipično čine krajnje nereprezentativnim za monolingvalne ispitanike. A i kada su same jezičke verzije testa u pitanju, ideja obično nije samo u tome da imamo verzije testa na dva jezika koje će jednako funkcionišati, već se očekuje i da svaki od tih testova adekvatno funkcioniše u svojoj kulturi, onoj koja je posredno određena jezikom na kom je test. U tom smislu, kojoj od dve kulture uopšte pripadaju bilingvalni ispitanici?

Zato je važno prvo imati u vidu to **ko su zapravo bilingvalni ispitanici** na kojima se ispitivanje radi. Sledeće mogućnosti su tipične u istraživanjima:

- 1) **Bilingvalni ispitanici su imigranti** – opcija koja se vrlo često sreće u psihološkoj literaturi je ta da su bilingvalni ispitanici zapravo imigranti koji žive u izvornoj kulturi, a onda se koriste za adaptaciju testova za ciljni jezik, a potom razumeva se i za ciljnu kulturu. Ređe, sreću se obrnute situacije, gde se test adaptira za kulturu u kojoj bilingvalni ispitanici žive, a izvorno je na prvom jeziku ispitanika. Ovde tipično srećemo istraživanja sprovedena na ispitanicima na ljudima koji žive u nekoj od zapadnih zemalja (obično SAD), ali vode poreklo iz zemlje u kojoj se govori jezik na koji se test adaptira. Imajući u vidu podatke o tome da se s vremenom provedenim u drugoj zemlji ljudi na nju adaptiraju, a pogotovo da sve bolje razumeju kulturu zemlje u kojoj žive, opravdano je pitanje da li se na imigrantima kao ispitanicima koji zapravo žive u izvornoj kulturi, može zaista dobiti valjana procena funkcionalnosti testa za ispitanike iz ciljne kulture. Odgovor na ovo pitanje, najčešće je ne. Imigranti stranog porekla već u startu predstavljaju selekcionisanu grupu ljudi, a još i nakon godina života u stranoj zemlji, ne mogu se zaista smatrati reprezentativnim za stanovnike zemlje iz koje potiču.
- 2) **Bilingvalni ispitanici su studenti stranog porekla** – vrlo često studenti baš psihologije ili društvenih nauka koji obično studiraju u zemlji na čijem je jeziku izvorna verzija testa (obično engleskom). Situacija sa stranim studentima kao bilingvalnim ispitanicima je ista kao sa imigrantima kao ispitanicima, samo što je valjanost procene funkcionalnosti dobijena na ovakvim studentima još i dodatno ugrožena jer su, pored svih ostalih stvari koje važe kada su imigranti u pitanju, studenti još i u proseku obrazovaniji od tipičnih ispitanika (svi pohađaju fakultet!), što im dodatno povećava mogućnosti da razumeju ili se snađu u testu sa kojim bi „obični“ monolingvalni ispitanici imali problema.
- 3) **Bilingvalni ispitanici su pripadnici nacionalne manjine, stanovnici pograničnog područja ili određene višeetničke sredine u kojoj se go-**

vore oba jezika – ovo su sve razlozi zbog kojih se ne može smatrati da su ovakvi ispitanici nalik monolingvalnim ispitanicima bilo iz ciljne bilo iz izvorne populacije. Dok je sasvim moguće da zahvaljujući svom kontaktu sa obe kulture oni razumeju psihološke aspekte i jedne i druge kulture, verovatniji je to da ovakvi ispitanici predstavljaju posebnu kulturu ili sup-kulturu koja je bar donekle različita od kulture iz koje test potiče, odnosno za koju se adaptira.

- 4) **Bilingvalni ispitanici su ljudi koji su izvorni ili ciljni jezik učili u školi odnosno u okviru nekog od programa obrazovanja** – ovde spadaju situacije gde se testovi zadaju ispitanicima koji su bar jedan od dva jezika na kojima su testovi naučili u procesu formalnog učenja jezika, bilo kroz sistem školstva ili neki drugi sistem za učenje jezika. Ovde se onda radi o ljudima koji su izvorni govornici jednog od jezika na kojima je test, a sa drugim jezikom su upoznati na osnovu formalnog školovanja. Ovakvi ispitanici najčešće imaju vrlo slabo do nikakvo iskustvo sa kulturom izvornih govornika drugog jezika iako mogu veoma dobro vladati tim drugim jezikom, nekada poznajući gramatiku, formalne aspekte i rečnik jezika čak na višem nivou od izvornih govornika. Zbog toga je, radeći sa ovakvим ispitanicima, nekada vrlo lako doći u zabludu kako se radi o ljudima veoma upoznatim sa kulturom za koju se pravi test, a da to zapravo nije istina. Vrlo često će i sami ovakvi ispitanici, na osnovu stepena poznавanja jezika biti i sami ubedeni da su veoma upoznati sa kulturom populacije čiji jezik govore, iako to nije slučaj. Dodatni izvor narušavanja valjanosti zaključivanja o ekivalentnosti dve jezičke verzije testa na osnovu ispitivanja ovakvih ispitanika leži i u tome da su, kao i napred navedeni studenti, i ljudi koji su strani jezik savladali školovanjem obično obrazovaniji od proseka populacije kojoj je test namenjen.
- 5) **Bilingvalni ispitanici koji su izvorni ili ciljni jezik naučili zahvaljujući kontaktu i izloženosti kulturnim sadržajima na datom jeziku, nekada i bez formalne jezičke obuke.** U ovu kategoriju spadaju ljudi koji su jezik savladali kroz izloženost i interakciju sa kulturnim sadržajima na određenom jeziku. Karakteristično za ovu kategoriju ljudi je to da su, čak iako su imali određenu formalnu obuku iz jezika, npr. u školi, glavne jezičke kompetencije stekli interakcijom sa kulturnim sadržajima na datom jeziku – filmovima, video igrama, serijama i slično. Treba naglasiti da u ovom trenutku u ovu kategoriju ljudi spadaju skoro isključivo relativno mlađi ljudi, različitim izvornih jezika, koji su znanje engleskog jezika stekli kroz interakciju sa različitim sadržajima na engleskom jeziku u vidu filma, video klipova, video igrara i sličnih. Zahvaljujući trenutnoj potpunoj dominaciji sadržaja na engleskom jeziku na svetskom kulturnom tržištu, širom sveta se mogu naći ljudi koji, iako nisu izvorni govornici, perfektno vladaju engleskim jezikom i veoma su upoznati sa kulturnim sadržajima na engleskom jeziku iz svoje oblasti interesovanja. Pored engleskog, širom sveta se mogu sresti i ljudi koji su se kroz interakciju sa kulturnim sadržajima na engleskom jeziku naučili zahvaljujući kontaktu i izloženosti kulturnim sadržajima na datom jeziku, nekada i bez formalne jezičke obuke.

žajima upoznali sa određenim aspektima i nekih drugih jezika, ali ovakve situacije su dosta ređe i nivo poznavanja stranog jezika koji se sreće kod ovih ljudi je tipično dosta niži od onog koji se može zabeležiti kada je u pitanju engleski jezik. Iako ova kategorija ljudi može biti odličan i lako dostupan izvor bilingvalnih ispitanika, pre svega onda kada je jedan od dva jezika na kojima su testovi engleski, ova grupa je svoje znanje sticala na međunarodno dostupnim kulturnim sadržajima i obično nema nikakvog iskustva sa kulturom monolingvalnih ispitanika engleskog govornog područja (odnosno područja čiji jezik govori), iako mogu vrlo strastveno biti ubeđeni u suportno. Zbog toga se ni za ovu kategoriju ispitanika ne može smatrati da su reprezentativni za monolingvalne ispitanike.

Treba imati u vidu da bilingvalni ispitanici koji se u praksi sreću mogu vrlo često biti i kombinacije ovih kategorija ili pripadati različitim kategorijama u različito vreme. Na primer, osoba koja je kroz školovanje ili kroz kulturne sadržaje ovladala određenim stranim jezikom može vrlo lako postati strani student u toj zemlji, a takođe i osoba koja vlada jezikom ili je čak u datoj stranoj zemlji studirala, može, ako joj se ukaže dobra poslovna prilika, lako i započeti posao i preseliti se da živi u datu zemlju. Pored ovih pet kategorija, istraživači će nekada sresti i drugačije kategorije bilingvalnih ispitanika, poput osoba čiji roditelji potiču iz dve razmatrane kulture ili koji su usled bliske poslovne saradnje stekli poznavanje i druge kulture i jezika, ali ovakvi ispitanici po pravilu neće biti dostupni u takvom broju da se od njih može sačiniti istraživački uzorak. Istraživački uzorci bilingvalnih ispitanika će po pravilu pripadati nekoj od gore navedenih kategorija.

Šta iz ovoga možemo zaključiti? Veliki izazov kod ispitivanja ekvivalentnosti funkcionalisanja različitih jezičkih verzija testova predstavlja kontrola različitih faktora koji nisu deo ni kulture ni testa, a koji mogu dovesti do nevalidnih zaključaka da verzije testa nejednako funkcionišu. Bilingvalni ispitanici spram toga na prvi pogled izgledaju kao dobro rešenje – govore obe jezika, mogu im se zadati obe testa, mogu se napraviti zavisni uzorci i problem međugrupnih razlika eliminisati. Svi pokazatelji diferencijalnog funkcionalisanja mogu se bez sumnje pripisati razlikama u funkcionalisanju dve verzije testa. Međutim, ostaje činjenica da bilingvalni ispitanici po svojoj prirodi nikako nisu reprezentativni za monolingvalnu populaciju. Pre svega, bilingvalni ispitanici vrlo retko poznaju obe kulture, pa i obe jezika podjednako. Najčešće će bilingvalnim ispitanicima samo jedan od dva jezika biti prvi jezik, a drugi jezik mogu znati dosta, dosta slabije nego prvi. Bilingvalni ispitanici mogu da vrlo slabo budu upoznati ili čak da uopšte ne budu upoznati sa jednom od dve kulture ili čak da ne budu upoznati ni sa jednom od kultura kojoj su testovi namenjeni, već da pripadaju nekoj posebnoj supkulturi (kao u slučaju pripadnika posebnih zajednica). Najčešće će bilingvalni ispitanici biti i obrazovaniji od proseka populacije. Neretko će se desiti i da prvi jezik ispitanika ne bude ni jedan od jezičkih standarda na kom je test, već neka mešavina dva jezika koja je karakteristična za bilingvalnu grupu kojoj ispitanici pripadaju, ali obično nije nigde formalizovana. Ovakve mešavine će često sadržati konstrukcije jednog jezika, ali puno pozajmica iz drugog jezika. Ili speci-

fične konstrukcije jednog jezika iskazane rečima drugog jezika. Zbog svega ovoga može se desiti da se rezultati koji se dobiju na uzorku bilingvalnih ispitanika uopšte ne slažu s onim što bi se dobilo da su ispitivani monolingvalni ispitanici. Najčešći pogrešan zaključak na koji ovaj nacrt zato može navesti je taj da dve poredene jezičke verzije testa funkcionišu jednako, onda kada na monolingvalnim ispitanicima one ne bi funkcionalisali jednak.

Zbog svojih specifičnosti, bilingvalni ispitanici po pravilu dosta teže uočavaju psihološki neadekvatno prevedene stavke. Isto tako, bilingvalnim ispitanicima će obično manje smetati i loše gramatičke konstrukcije. Obzirom da poznaju oba jezika, bilingvalni ispitanici će se lakše snaći i razumeti loše ili neadekvatno prevedene stavke, kombinujući svoje znanje dva jezika. Nekada će se desiti da neki bilingvalni ispitanici ne prepoznaju reči jednog jezika koje koriste monolingvalni ispitanici, jer u svom svakodnevnom govoru koriste na primer pozajmice iz drugog jezika za označavanje istog pojma. Konačno, zahvaljujući svom tipično višem obrazovanju, bilingvalni ispitanici će lakše shvatiti zahteve testa, razumeti smisao i ono što se od njih traži, nego što će to biti slučaj sa monolingvalnim ispitanicima.

Konačno, ostaje pitanje i psihološke ekvivalentnosti odgovora koje ispitanici daju na različitim jezicima. Brojne studije sprovedene do sada pokazale su da ponašanje ispitanika na testovima itekako zavisi od toga da li odgovaraju na svom prvom jeziku ili na nekom jeziku koji su kasnije naučili. Istraživanja su pokazala da, kada odgovaraju na stranom jeziku, ispitanici donose racionalnije i kvalitetnije odluke (Costa, Foucart, Arnon, Aparici, & Apestegua, 2014; Keysar, Hayakawa, & An, 2012), nego kada razmišljaju na prvom jeziku. Ovakvi nalaze dovode u pitanje i ekvivalentnost odgovora ispitanika i smisao nalaza o ekvivalentnosti, jer ako je svaki od ispitanika jednom odgovarao na test na stranom, a jednom na test na svom prvom jeziku, to, prema ovim nalazima, nisu bile dve ekvivalentne situacije psihološkog testiranja.

Iz svega ovoga, prilikom korišćenja ove vrste nacrta treba voditi računa i o tome koji je od dva jezika zapravo prvi jezik bilingvalnih ispitanika i taj podatak uključiti kao varijablu u nacrt. Ovo treba uraditi dodatno u odnosu na usložnjavanje nacrta (randomizacijom grupa ili kontrabalansiranjem) koje je potrebno sprovesti onda kada treba neutralisati eventualni efekat učenja koji postoji u testu.

Iako rezultati zadavanja dve verzije testa grupi bilingvalnih ispitanika, mogu biti svakako veoma korisni za prikupljanje podataka o ekvivalentnosti funkcionalisanja dve jezičke verzije testa, na ovim rezultatima ne treba nikako zasnivati krajnji sud o ekvivalentnosti, pogotovo ako je taj sud pozitivan. Čak iako se za dve verzije testa pokaže da ekvivalentno funkcionišu na bilingvalnim ispitanicima to se još ne može uzeti kao konačni dokaz da će zaista jednako funkcionalisati i na monolingvalnim ispitanicima.

Izvorna verzija testa se zadaje grupi ispitanika koji su monolingvalni za izvorni jezik, a ciljna verzija testa se zadaje grupi ispitanika koji su monolingvalni za ciljni jezik. Tek treći tip nacrta za empirijsku procenu ekvivalentnosti funkcionalisanja dve jezičke verzije testa predviđa ono poređenje koje je ključno. Svakna verzija testa zadaje se uzorku iz one populacije ispitanika kojoj je test namenjen i

to ispitanicima koji su predstavnici one kategorije populacije kojoj je test namenjen. Sa strane validnosti, ovo je najbolji tip nacrtta – svaka verzija testa ispituje se na uzorku iz baš one populacije kojoj je namenjena i sud o ekvivalentnosti funkcionisanja donosi se na osnovu poređenja funkcionisanja testa na uzorcima iz populacije kojima je test namenjen. Ovo je jasna razlika u odnosu na prethodna dva predstavljenia nacrtta gde su uzorci na kojima se ispitivanje vrši u startu određeni kao takvi da su nereprezentativni za populaciju odnosno populacije kojima je test namenjen.

Međutim, ono što ovu vrstu nacrtta razlikuje od prethodne dve je to što se ovde ispitivanje dve jezičke verzije testa ne radi na jednom uzorku, niti na dva zavisna uzorka, već na dva potpuno različita uzorka iz dve potpuno različite populacije. Zbog ove karakteristike, prvo pitanje koje se postavlja je razjasniti koje od razlika u funkcionisanju dva poređena testa potiču zaista od testa, a koje od razlika koje se dobiju su posledice razlika između populacija iz kojih su poređeni uzorci, odnosno u poređenim uzorcima. Usko sa ovim pitanjem povezano je i pitanje toga kako treba izabrati dva uzorka. Generalno, dve mogućnosti postoje:

- 1) odabratи uzorke koji su što reprezentativniji za populacije kojima je test namenjen;
- 2) odabratи uzorke iz dve populacije koji su takvi da su što više međusobno slični, kako bi se mogućnost da između dva uzorka postoje razlike koje nisu svodive na jezik i kulturu svele na minimum.

Uzorci što reprezentativniji za populacije. Pristup u kome biramo uzorke koji su što reprezentativniji za populacije kojima je test namenjen predstavlja zapravo klasičan pristup u psihološkim istraživanjima. Kao i u brojnim drugim situacijama, biramo najreprezentativnije uzorke koje možemo da dobijemo i onda sa puno poverenja možemo zaključiti o tome da ono kako se test ponaša na uzorku odgovara tome kako će se test ponašati na populaciji. Ovakav pristup osigurava to da sa priličnom dozom sigurnosti možemo ustanoviti da je funkcionisanje testa na uzorku valjan reprezent funkcionisanja testa na populaciji. Međutim kako stoje stvari sa tim da li test funkcioniše jednakno na dve populacije ili ne? Ako u ovakvoj studiji dobijemo neke krupne razlike, poput toga da DIF ukazuje na različite faktorske strukture u dve populacije, stvar je manje više jasna, međutim šta činiti ako se dobiju neke sitnije razlike? Npr. da su pripadnici jedne populacije uspešniji na testu od pripadnika druge populacije? Ili da su uspešniji na nekim pojedinima ajtemima ili da već postoji DIF koji se ne tiče egzistencije samog konstruktta već nekih sitnijih aspekta funkcionisanja testa? Da li razlika potiče od toga što su test ili neki ajtemi lakši/teži za jednu populaciju nego za drugu ili od toga što se populacije razlikuju? Na žalost, ovakav pristup ne omogućava dobijanje odgovora na ovo pitanje. Obzirom da se radi o dva nezavisna uzorka uzeta iz dve različite populacije, populacije o čijim odnosima u pogledu ispitivane crte obično nemamo podatke, nema načina da zaključimo da li razlike u prosečnom postignući ispitanika iz dva uzorka na testu govori o diferencijalnom funkcionisanju testa ili o razlikama između populacija.

Uzorci međusobno što sličniji Ovo je pristup koji su u praksi kroskulturnih istraživanja popularisali pre svega Geert Hofestede i saradnici kroz svoju IBM stu-

diju (Hofstede, 2011; Hofstede et al., 1990). U ovoj studiji oni su analizirali odgovore zaposlenih u nizu poslovnica IBM-a širom sveta, kako bi izvukli zaključke o kulturnim razlikama koje postoje između ovih grupa. Ideja iza ovog pristupa je da, ako biramo uzorce iz populacije koji su što sličniji u pogledu karakteristika koje nisu direktno relevantne za poređenje, a mogu uticati na rezultate, onda će te razlike biti eliminisane kao mogući uzroci razlika u rezultatima koji se dobiju na poređenim grupama. Na primer, kada je u pitanju ispitivanje ekvivalentnosti funkcijonisanja dve jezičke verzije testa, primarni faktori koji nas interesuju su jezik i kultura dve populacije za koje su pravljeni testovi (faktori koji nas interesuju u smislu toga da li i kako menjaju funkcijonisanje testa). Zbog toga je cilj istraživanja zapravo da se ispita da li dve jezičke verzije testa funkcionišu jednakom u dve kulture koje su povezane sa tim jezicima. Imajući u vidu ovaj cilj, to znači da nas i ne interesuju razlike koje se mogu dobiti u ponašanju na testu, a koje su posledica drugih faktora po kojima se izvorna i ciljna populacija takođe mogu razlikovati poput prosečnog obrazovanja, starosti ispitnika, profesionalnih interesovanja, osobina ličnosti i različitih drugih karakteristika po kojima se dve opšte populacije mogu razlikovati. Izbor što sličnijih grupa ima za cilj da ukloni sve druge razlike između dve grupe osim jezika i opšte kulture karakteristične za grupu koja koristi ovaj jezik. Tako je na primer pretpostavka u osnovi IBM studije bila ta da ljudi u različitim nacionalnim ograncima IBM-a rade slične poslove, prošli su sličan proces obrazovanja i sličan proces selekcije i rade u sličnim radnim uslovima. Zbog toga se može očekivati i da su slični po brojnim drugim važnim psihološkim karakteristikama, ali da se očigledno razlikuju po svojoj etničkoj pripadnosti i svom prvom jeziku, a onda posledično i po opštoj kulturi kojoj pripadaju.

Za razliku od istraživača koji teže prosto sastavljanju što reprezentativnijeg uzorka, a za šta im na raspolaaganju stoje tradicionalne i dobro poznate metode uzorkovanja, za istraživače koji imaju namjeru da rade poređenje birajući što sličnije uzorce iz izvorne i ciljne populacije postoje bar dva problema koje moraju da reše:

- prvi problem tiče se identifikovanja grupa iz dve populacije koje su dovoljno slične da bi mogle poslužiti za ovakvo poređenje;
- drugi problem sastoji se u tome da te odabrane grupe, iako možda nereprezentativne za opštu populaciju, budu dovoljno slične onoj populaciji kojoj će test biti namenjen da se rezultati dobijenih njihovim poređenjem mogu koliko-toliko generalizovati na populacije na kojima test treba da se primenjuje.

Kada su u pitanju oba ova problema ono što je važno znati je da ne postoje nikakvi postupci koji bi mogli garantovati da će grupe koje istraživači odaberu za sprovođenje poređenja dva testa zasigurno ispunjavati ova dva uslova. Procene o tome ispunjavaju li odabrane grupe ova dva uslova nužno će biti zasnovane na sudovima koje istraživači daju na osnovu veće ili manje količine raspoloživih podataka i na heuristicima.

Imajući to u vidu, grupe koje je obično zgodno tražiti su one koje su po određenim svojstvima selekcionisane, tako da se može očekivati da su u pogledu što većeg

broja psiholoških i demografskih osobina slične u obe populacije, ali istovremeno i da se ne radi o grupama koje su fizički ili po načinu života odvojene ili upadljivo kulturološki različite od opšte populacije. Na primer, ako bi nam cilj bio da ispitamo ekvivalentnost srpske i arapske verzije jednog testa, ako bi nam cilj bio da nađemo uzorak koji je što ekvivalentniji sirijskom, mogli bi možda da među ljudima izbeglim iz Sirije, a koji trenutno žive u prihvatnim centrima u Srbiji (odvojeno od opšte populacije), potražimo one koji su dovoljno savladali srpski da mogu da urade test. Ali to ne bi bila dobra ideja, jer ova grupa, iako možda veoma slična grupi koju bi našli u Siriji ne bi uopšte bila reprezentativna za srpsku populaciju. Isto tako i ako bi nam bili dostupni pripadnici neke male verske zajednice koja postoji u svim ispitivanim zemljama, ali živi odvojeno i sa malo komunikacije sa opštom populacijom (npr. vehabije, amiši), ni to ne bi bio dobar izbor grupe za poređenje.

Dakle, grupe koje se traže su one koje su po što većem broju svojstava identične ili što sličnije u obe populacije, ali koje su istovremeno i deo te populacije u smislu da žive u njoj, imaju svakodnevnu interakciju sa opštom populacijom, smatraju se njenim delom i imaju druga svojstva po kojima su slični opštoj populaciji. Dodatno, ako test nije namenjen svim pripadnicima opšte populacije, pripadnici grupe iz koje se uzima uzorak treba da takođe pripadaju subpopulaciji kojoj je test namenjen. Na primer, imalo bi malo smisla test koji je namenjen deci (subpopulacija) ispitivati na grupama odraslih, ma koliko ta grupa odraslih ispunjavala ostale uslove. Ili neki diferencijalno-dijagnostički test namenjen samo ljudima koji pate od određenih psihopatoloških poremećaja testirati na grupama ljudi koji od takvih poremećaja ne pate.

Idealne grupe za ovaj pristup ispitivanju su zato one za koje je poznato da ih čine pojedinci koji žive u okruženju drugih pripadnika opšte populacije (ili subpopulacije kojoj je test namenjen) i u stalnom kontaktu sa njima, ali za koje se zna da su selekcionisani po nekim svojstvima. Takve grupe mogu biti, poput onog kako je to rađeno u IBM studiji, zaposleni u različitim nacionalnim ograncima iste kompanije, ali kompanije za koju se, na osnovu delatnosti i procedure prijema zaposlenih, može očekivati da u svim posmatranim zemljama ili populacijama prima u svoje redove ljude sličnih karakteristika. Potencijalno zgodna grupa ljudi mogu biti i ljudi koji rade u određenoj delatnosti ili npr. učenici srednjih škola sa određenim programom ili studenti koji se školuju za određeno zanimanje koje je slično ili isto u obe poređene zemlje. Učenici starijih razreda srednje škole i studenti mogu biti zgodne grupe prvenstveno pod uslovom da je test čije se funkcionisanje proverava prvenstveno namenjen testiranju ispitanika njihovog uzrasta ili kada se pouzdano zna da starost ispitanika nije faktor od značaja za funkcionisanje testa. Međutim sve ove preporuke potencijalno pogodnih grupa za poređenje treba uzeti samo kao heuristike, a ne kao definitivne i čvrste smernice kako treba postupati, jer u svakom pojedinačnom slučaju adaptacije testova i izbora grupe ispitanika za poređenje testova istraživač mora sagledati konkretnu situaciju i konkretnu populaciju koje poredi i na osnovu dostupnih informacija prosuditi o tome koje rešenje je najbolje.

Kada razmatramo ovu vrstu nacrta za poređenje ekvivalentnosti dve jezičke ili kulturne forme testa – nacrtu u kome izvornu verziju rade ispitanici iz izvorne populacije, a ciljnu ispitanici iz ciljne populacije, treba imati u vidu da je u odnosu

na dva ranije predstavljena tipa nacrtta, velika prednost ovog u tome što se testiranje radi u realnim uslovima – test se zadaje ispitanicima iz populacija kojima su dve verzije testa namenjene, pa su rezultati uglavnom u većoj ili manjoj meri generalizabilni na te populacije. Treba imati u vidu da ni nacrt sa monolingvalnim ispitanicima iz izvorne populacije ni tip nacrtta koji koristi bilingvalne ispitanike ovu prednost nemaju i da je njihova glavna slabost upravo slaba mogućnost generalizabilnosti rezultata na opštu populaciju ili potpun izostanak mogućnosti generalizacije. Čak i pored toga što u ovoj vrsti nacrtta veliki broj faktora bitnih za rezultate može ostati nekontrolisan, a često i nepoznat i samim tim komplikovati interpretaciju rezultata, činjenica da se ovde funkcionalisanje testa proverava na realnim populacijama ovom nacrtu daje veliku vrednost.

Ipak problem interpretacije rezultata ostaje – dok interpretacija pozitivnih rezultata, onih koji govore o ekvivalentnosti testa, kao nedoumicu prvenstveno ostavlja pitanje generalizabilnosti tih nalaza na opštu populaciju ili subpopulaciju kojoj je test namenjen, negativni rezultati mogu staviti istraživača pred nedoumicu da li se tu radi o diferencijalnom funkcionalisanju testa ili o realnim razlikama koje postoje između poređenih grupa. Tada je bez dodatnih analiza i podataka vrlo teško prosuditi da li se radi o jednom ili drugom fenomenu. Ovo je pogotovo slučaj kada rezultati ukazuju na različito postignuće na testu ispitanika iz dve grupe, uz male razlike u latentnoj strukturi.

4.4. Zaključivanje o ekvivalentnosti testova na osnovu empirijskih podataka – nivoi ekvivalentnosti

Nakon prikupljanja podataka o ekvivalentnosti testova prema nekom od nacrtta opisanih u prethodnom poglavlju sledi faza u kojoj se sprovodi statistička analiza prikupljenih podataka i na osnovu nje donose zaključci o tome da li poređeni testovi funkcionišu ekvivalentno ili ne. U principu, zaključivanje o ekvivalentnosti funkcionalisanja poređenih testova svodi se na ispitivanje njihovih psihometrijskih svojstava. Ispituju se svojstva kako testa u celini, tako i pojedinačnih ajtema i donose zaključci o tome da li su ona ista kod oba testa ili se razlikuju. Pri tome, treba imati u vidu da odluka o ekvivalentnosti testova nije binarna (testovi su ekvivalentni ili nisu), već da se može govoriti o različitim stepenima ekvivalentnosti. Tako npr. Van de Vijver i Poortinga (Van De Vijver & Poortinga, 2005) predlažu četiri nivoa ekvivalentnosti dva testa:

- 1) neekvivalentnost konstrukata;
- 2) strukturalna ili funkcionalna ekvivalentnost;
- 3) ekvivalentnost mernih jedinica;
- 4) ekvivalentnost skala ili puna ekvivalentnost skorova;

Ova četiri nivoa poređana su hijerarhijski i svaki sledeći predstavlja viši nivo ekvivalentnosti između dva testa, tako da prvi nivo predstavlja potpuni izostanak ekvivalentnosti, a četvrti pokazuje punu ekvivalentnost dva testa.

Prvi nivo – neekvivalentnost konstrukata odnosi se na situaciju u kojoj rezultati provere ekvivalentnosti pokazuju da dva testa nisu ekvivalentna i da su, samim tim, neuporediva. Poredeni testovi mere različite konstrukte u dve grupe. Latentne strukture dve verzije testa ne nalikuju jedna drugoj dovoljno da bi se moglo govoriti o ekvivalentnosti. Ovakav rezultat se može dobiti onda kada konstrukt koji postoji u izvornoj kulturi zaista ne postoji u ciljnoj kulturi pa se samim tim ne može ni meriti, ali on može biti i posledica neadekvatno adaptiranog testa. Na primer, sasvim je moguće da ako je rađen samo prevod stavki na ciljni jezik, tako dobijene stavke nisu psihološki ekvivalentne stavkama izvorne verzije, a da je moguće sastaviti test od drugačijih stavki koje bi bile psihološki ekvivalentne i samim tim uspešno merile isti konstrukt i u ciljnoj kulturi.

Jedna zamka u koju često upadaju istraživači koji ispituju funkcionalisanje ciljne verzije testa nastaje onda kada kao referentne rezultate ne koriste one koji su dobijeni u izvornoj kulturi, već se oslanjaju na dedukcije iz teorije na kojoj je test zasnovan. Treba imati u vidu da u psihološkoj literaturi figurira veliki broj testova koji ne funkcionišu uopšte ili ne funkcionišu više, koji su zasnovani na opovrgnutim ili na nikad potvrđenim teorijama, testovi koji ni na izvornoj populaciji nemaju psihometrijska svojstva i karakteristike koje bi trebalo da imaju prema teoriji na kojoj su zasnovani. Nekada za ovakve testove ni nema objavljenih radova o empirijskoj proveri njihovog funkcionalisanja na izvornoj populaciji. Ovo se nekada dešava zato što autori koji su smislili test nisu sprovedli empirijsku proveru njegovog funkcionalisanja ili su to uradili traljavo, objavivši malo podataka. Nekada se dešava i da ima autora koji su na izvornoj populaciji proveravali njegovo funkcionalisanje, ali su rezultati bili negativni (pokazivali da test ne funkcioniše), pa zbog pristrasnosti koja postoji u objavljinju da se favorizuju pozitivni rezultati ili ih autori nikad nisu ni probali da objave, misleći da ne vrede ništa, ili urednici naučnih časopisa nisu hteli da ih objave, smatrajući da autori „ništa nisu dobili“. Onda se među psihologima koji sprovode istraživanja u izvornoj populaciji metodom od usta do usta pročuje da test ne valja, ali to ne dospe do istraživača u drugim zemljama. Ovi istraživači onda otkriju taj test, učini im se zanimljivim i odluče da izvrše adaptaciju na sopstveni jezik, nesvesni da test ni u izvornoj populaciji ne funkcioniše. Kada izvrše adaptaciju, shvate da nemaju podataka o funkcionalisanju izvorne verzije testa, i u želji da nađu kakvu-takvu zamenu za ove podatke, oslone se na teoriju, obično lošu, na kojoj je test zasnovan. I onda umesto da porede empirijski ustanovljena psihometrijska svojstva testa na izvornoj populaciji sa istim takvim svojstvima na ciljnoj populaciji, oni porede svoje empirijske rezultate sa teorijom. Na osnovu toga onda dođu do pogrešnog zaključka da postoji konstruktne neekvivalentnost između izvorne i ciljne verzije testa, iako bi pravi zaključak trebalo da bude da su test ili teorija na kojoj je zasnovana loši i da ne funkcionišu ni na jednoj ni na drugoj populaciji. Sa praktične strane, ova dva zaključka mogu izgledati isto – u oba slučaja zaključujemo kako test ne funkcioniše, ali sa teorijske strane postoji krupna razlika između situacije kada test meri jedan konstrukt u jednoj kulturi, a adaptirana verzija tog testa u drugoj kulturi meri nešto drugo ili ne meri ništa i kada test ni u jednoj kulturi ne meri ono za šta je konstruisan.

Još jedan pogrešan postupak koji se neretko sreće u naučnim tekstovima o adaptaciji psiholoških testova je to da autori, nakon konstatovanja da adaptirana verzija testa ne

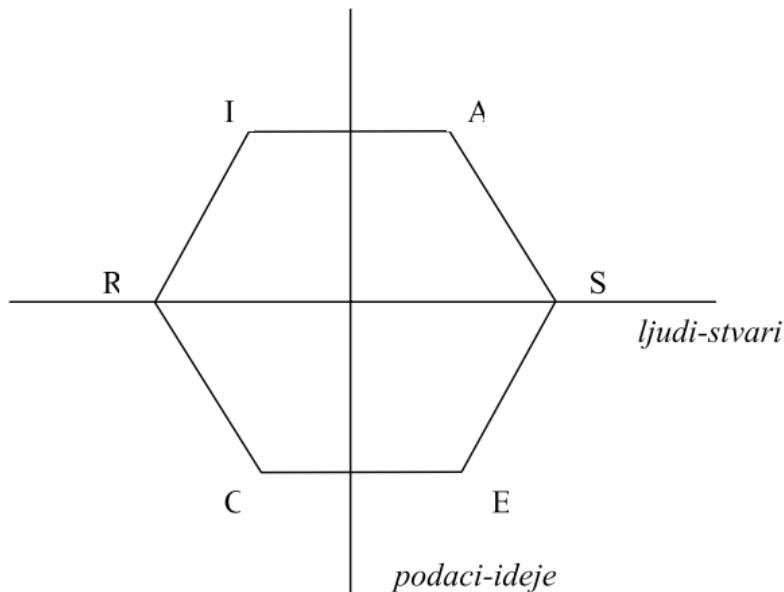
meri konstrukte čijem merenju je namenjena, postupkom eksplorativne faktorske analize ili drugim eksplorativnim metodama pokušavaju da istraže realnu latentnu strukturu adaptirane verzije testa. Latentnim komponentama koje dobiju, iako te komponente nisu zasnovane na teoriji dodeljuju imena, iako te komponente nisu zasnovane ni na kakvoj naučnoj teoriji i nekada čak i konstatuju kako test funkcioniše, samo ima drugačiju latentnu strukturu. Ovakav postupak je suštinski pogrešan. Kao što znamo, psihološki test ne predstavlja nekakav prirodni fenomen, niti odgovori na test predstavljaju neki prirodno povezan skup ponašanja, koji onda ima smisla proučavati sa ciljem da se otkriju latentne varijable koje stoje u njegovoj osnovi. Psihološki test predstavlja skup ograničenog broja namerno biranih stimulusa koji imaju za cilj da izazovu ponašanje koje je pod uticajem jedne tačno određene latentne varijable (ili više njih). Dakle, stimulusi su namerno birani na osnovu očekivanja da će baš oni izazvati taj ograničeni skup željenih ponašanja. Ako oni u tome ne uspevaju, onda je pogrešno "proglašiti" ih merom nekog drugog, ad-hoc izmišljenog konstrukta, a test na osnovu toga proglašiti valjanim. I dok je sasvim u redu sprovesti eksplorativne postupke kako bi se pokazalo da latentnu strukturu testa bolje opisuje model različit od teorijskog modela na kom je test zasnovan, takva latentna struktura može samo biti dokaz da dati test ne funkcioniše, a nikako argument na osnovu kog se može konstatovati kako je test validan, samo što meri neke druge ili neke ad hoc izmišljene konstrukte umesto onih za čije je merenje napravljen. Jedino što je ispravno konstatovati u takvoj situaciji je da test ne funkcioniše.

Drugi nivo – strukturalna ekvivalentnost testova postoji onda kada možemo konstatovati da dve verzije testa mere isti konstrukt, ali ništa više od toga. Ovo se tipično proverava različitim postupcima koji su zasnovani na analizi korelacija između ajtema ili delova testa, pre svega faktorskoj analizi, ali i sprovodenjem studija interne strukture, kao i ispitivanjem ekvivalentnosti nomoloških mreža dve verzije odnosno eksterne valjanosti. Ispitivanje ekvivalentnosti nomoloških mreža testa je pogotovo metoda izbora ako su u procesu adaptacije napravljene supstantivnije promene u ciljnoj verziji u odnosu na izvornu verziju testa, odnosno ako je primenjen postupak adaptacije ili konstrukcije (pa je, zbog toga, poređenje faktorskih struktura složenije ili neizvodljivo), a teorija na kojoj je test zasnovan nije takva da omogućava testiranje nekih preciznijih pretpostavki o odnosima između delova testa.

U okviru provere strukturne ekvivalentnosti obično se prvo kreće od ispitivanja ekvivalentnosti faktorskih struktura. To se može obaviti bilo sprovodenjem konfirmativne faktorske analize, te ispitivanjem da li se podaci dobijeni primenom ciljne verzije testa uklapaju u faktorski model koji odgovara podacima dobijenim primenom izvorne verzije ili primenom eksplorativne faktorske analize i potonjim poređenjem struktura faktorskih zasićenja koja su dobijena na izvornoj i na ciljnoj populaciji. Ovo slaganje struktura faktorskih zasićenja može se, na primer, proceniti računanjem Takerovih koeficijenata kongruencije. Takerovi koeficijenti kongruencije u ovom slučaju se računaju između struktura zasićenja svakog faktora dobijenog na ciljnoj i svakog faktora dobijenog na izvornoj populaciji (svaki faktor sa svakim). O tome koliki treba da bude Takerov koeficijent kongruencije između struktura zasićenja dva faktora da bi se one mogle smatrati sličnim postoji višedecenijska diskusija u naučnoj zajednici. I dok je sam autor ovog koeficijenta smatrao da se koeficijenti

veći od 0,82 mogu smatrati graničnim, a preko 0,92 dobri, noviji autori – Lorenzo-Seva i ten Berge (Lorenzo-Seva & ten Berge, 2006) na osnovu svoje analize smatraju da se faktori čiji je koeficijent kongruencije u rasponu od 0,85 do 0,94 mogu smatrati sličnim, a oni čiji je koeficijent kongruencije 0,95 ili veći jednakim. Isti autori takođe navode da se koeficijenti kongruencije niži od 0,85 ne mogu tretirati kao pokazatelji bilo kakve sličnosti između faktora.

Nekada su testovi zasnovani na teorijama koje precizno predviđaju odnose između različitih teorijskih konstrukata čijem je merenju test namenjen. U takvim situacijama moguće je struktturnu ekvivalentnost ispitati sprovodenjem studije interne strukture u kojoj bi se ispitalo da li su mere dve verzije testa u istim međusobnim odnosima, a koji bi trebalo da budu i jednakim onim koje teorija predviđa. Na primer, Holandova teorija profesionalnih interesovanja pretpostavlja postojanje šest tipova profesionalnih interesovanja koji grade šestougao u dvodimenzionalnom prostoru latentnih dimenzija profesionalnih interesovanja. Prema ovoj teoriji, kada se ide po ivicama šestouglja koji grade ovi tipovi, najbliži tipovi će biti u najvećim međusobnim korelacionima, a korelacije će opadati sa udaljenošću između tipova. Da bi se to proverilo, u istraživanjima koja se bave ispitivanjem ekvivalentnosti različitih jezičkih verzija testova namenjenih merenju Holandovih tipova, prvo se sprovodi faktorska analiza mera tipova interesovanja (različita u odnosu na faktorsku analizu stavki, ovde se u postupak ubacuju testovni skorovi, ne pojedinačne stavke), čime se testira pretpostavka o takozvanim bazičnim dimenzijama profesionalnih interesovanja, a onda se posebnim testovima testira hipoteza o odnosu korelacija između tipova interesovanja i porede dobijeni rezultati na dve verzije testa (Hedrih, 2008; Hedrih et al., 2016; Hedrih & Šverko, 2007; Šverko & Hedrih, 2010).

Slika 5. Holandov heksagon. Slovima su obeleženi tipovi profesionalnih interesovanja: R-realni tip, I – istraživački tip, A – umetnički tip, S – društveni tip,

E – preduzetnički tip, C – konvencionalni tip profesionalnih interesovanja. Ljudstvari i podaci-ideje su dve latentne dimenzije profesionalnih interesovanja koje definišu dve nacrtane koordinatne ose. Preuzeto iz Hedrih & Šverko, 2007.

Konačno, može se sprovesti ispitivanje ekvivalentnosti nomoloških mreža dve verzije testa, odnosno njihovih odnosa sa različitim eksternim varijablama, za koje se teorijski može očekivati da budu u odredenom odnosu sa konstruktom koji test meri. Ovaj postupak je pogotovo važan, kada između dve verzije testa postoje krupe razlike u stavkama (npr. kada je konstrukcija bila pristup koji je primenjen u adaptaciji), pa se strukture faktorskih zasićenja ne mogu smisleno porebiti, jer se od pojedinačnih stavki dva testa ne može očekivati ekvivalencija, a da pri tom ni teorija na kojoj je zasnovan test nije takva da se zaključci mogu zasnovati na poređenju rezultata studija interne strukture.

Strukturalna ekvivalentnost dva testa ukazuje na to da su konstrukt ili konstrukti koje dve verzije testa mere isti odnosno ekvivalentni. Konstatacija da su dve verzije testa strukturno ekvivalentne omogućava da se porede osobe koje su radile istu verziju testa. Međutim, ona ne omogućava da se međusobno porede skorovi dobijeni na različitim verzijama testa, kao ni da se porede veličine razlika između skorova koji potiču sa različitih verzija testa. Na primer, ako su dve verzije testa samo strukturno ekvivalentne, pa primenjujući svaku verziju na populaciji kojoj je namenjena dobijemo da u jednoj populaciji neka grupa A ima više skorove od neke grupe B, dok su u drugoj populaciji skorovi ove dve grupe jednaki, možemo valjano takav rezultat prihvatići. Međutim, ako dobijemo da grupa A iz jedne populacije i testirana jednom verzijom testa postiže više prosečne skorove od grupe B iz druge populacije i testirane drugom verzijom testa, ne možemo zaključiti kako je mereni konstrukt kod grupe A izraženiji nego kod grupe B.

Kada između dve verzije testa postoji samo strukturalna ekvivalentnost, onda odnosu veličine skora i izraženosti merenog konstrukta u dve poredene populacije ne znamo ništa, pa zato skorove sa dve verzije ne možemo ni porebiti.

Treći nivo – jednakost mernih jedinica postoji onda kada možemo smatrati da su jedinice mere dve verzije testa jednake, ali da ne znamo da li dve verzije testa imaju iste nulte odnosno početne tačke. Drugim rečima, merne jedinice su jednake, ali je odnos testnog skora i izraženosti merene osobine na dve verzije testa različit, zbog čega skorovi nisu direktno uporedivi, jer isti skorovi dobijeni na dve jezičke verzije testa ukazuju na različite nivoje izraženosti crte. Treba imati u vidu da je ovo ono kako Van de Vijver i Poortinga opisuju ovaj nivo ekvivalencije u svom tekstu (Van De Vijver & Poortinga, 2005), međutim u stvarnosti ovaj nivo ekvivalencije konstatujemo onda kada nam je zapravo nepoznato kakav je odnos između početnih tačaka dve verzije testa ili, drugim rečima, kada ne znamo kakav je odnos testnog skora i izraženosti merene osobine kod dve verzije testa. Kada bismo znali da su merne jedinice jednake, ali da se samo početne tačke razlikuju i znali za koliko se te početne tačke razlikuju, prevod skorova jednog testa na skorove drugog sveo bi se na prosto dodavanja ili oduzimanje odgovarajuće konstante od skorova jednog ili drugog testa. Ovako bi bilo veoma lako ekvivalenciju ovog nivoa pretvoriti u pot-

punu ekvivalentiju testova. Međutim, ono sa čime se u praksi srećemo je to da iako možda možemo merne jedinice dva testa smatrati za ekvivalentne, početna tačka nam je nepoznata, odnosno odnos testnih skorova i izraženosti crte nam je nepoznat.

Na ovom nivou ekvivalentnosti dva testa možemo porediti veličine individualnih razlika između parova ispitanika od kojih je jedan par radio jednu, a drugi drugu verziju testa. Na primer, možemo konstatovati da se ispitanici A i B koji su radili jednu verziju testa, više (ili manje) međusobno razlikuju nego ispitanici C i D koji su radili drugu verziju testa. Isto možemo raditi i za prosečne skorove grupa ispitanika. Ono što ne možemo je da poredimo nivo izraženosti crte kod ispitanika koji su radili različite verzije. U ovom konkretnom primeru, ne bismo mogli da poredimo izraženost crte kod ispitanika A i D ili kod ispitanika C i B ili bilo koje druge kombinacije ispitanika koji su radili različite verzije testa, jer nam je nepoznato to koji stepen izraženosti crte odgovara kom testnom skoru jedne odnosno druge verzije. Na ovom nivou nije moguće ni porediti nivo prosečne izraženosti crte dve grupe koje su radile različite verzije testa – viši prosečni skor koji su postigli ispitanici koji su radili jednu jezičku verziju testa ne znači da je kod njih merena osobina izraženija nego kod ispitanika koji su radili drugu jezičku verziju testa.

Četvrti nivo – puna ekvivalentnost skala ili puna ekvivalentnost skorova postoji onda kada mere dobijene na dve verzije testa imaju i istu početnu tačku i iste merne jedinice. Odnos testnog skora i nivoa izraženosti merene osobine je onda isti na oba testa, te su skorovi direktno uporedivi. Na ovom nivou moguće je direktno porediti i skorove pojedinačnih ispitanika koji su radili različite verzije testa, ali i donositi zaključke o odnosu izraženosti merene osobine kod grupe koje su radile različite verzije testa. Dve verzije testa koje zadovoljavaju kriterijume za ovaj nivo ekvivalentnosti mogu se smatrati za striktno paralelne testove, a njihovi skorovi potpuno uporedivi.

Za ispitivanje postojanja ove vrste ekvivalentnosti između dve verzije testa ne postoje unapred definisani i uvek primenljivi postupci. Da bi bilo moguće ustanoviti ovu vrstu ekvivalentnosti potrebno je da raspolažemo nekim elementima koje će biti identični i za ispitanike koji rade jednu i za ispitanike koji rade drugu verziju testa. U literaturi se mogu naći razmatranja o upotrebi bilingvalnih ispitanika za svrhe ispitivanja ove vrste ekvivalentnosti (nacrt gde oni rade obe verzije testa). Međutim, kao što je u ranijim poglavljima već rečeno, veliki problem ovakvog pristupa je nereprezentativnost bilingvalnih ispitanika za monolingvalne populacije, zbog čega bi se lako moglo desiti da poređene verzije testova ne zadovoljavaju uslove za ovaj nivo ekvivalentnosti na monolingvalnim ispitanicima, čak i ako studija na bilingvalnim ispitanicima pokaže da zadovoljavaju.

Alternativa tome je da se pronade neki eksterni kriterijum, neka priznata i validna mera ispitivane osobine koja se može na jednak način dobiti u obe populacije i koja je takva da se može smatrati ekvivalentnom ili uporedivom u obe populacije. Primer takvog kriterijuma bi bilo neko spoljašnje ponašanje ili veština ili postignuće koje je u tesnoj i poznatoj vezi sa osobinom ili osobinama koje test meri. Ako bi se onda pokazalo da je odnos testnog skora i datog kriterijuma isti za obe verzije testa, a dve verzije testa prolaze i sve druge uslove ekvivalentnosti (zadovoljavaju uslove

nižih nivoa ekvivalentnosti), onda bi mogli zaključiti da se skorovi dve verzije testa mogu smatrati potpuno ekvivalentnim.

Treća alternativa je da sama teorija na kojoj je test zasnovan određuje načine kako se ekvivalentnost skorova može proveravati, bilo tako što postavlja neke specifične zahteve u pogledu odnosa između delova testa - na primer da se skor na nekoj od skala testa tretira kao početna tačka skale, a da se o ekvivalentnosti mernih jedinica zaključuje, na primer, na osnovu odnosa između skorova na drugim skalama test, bilo tako što definiše određeni odnos između nekog lako merljivog spoljašnjeg kriterijuma i testnih skorova, što se onda može testirati.

Ima slučajeva i kada autori testa, u pokušaju da obezbede identične elemente na osnovu kojih bi se mogla ispitivati ekvivalentnost skorova, testu dodaju stavke, obično neverbalne, za koje smatraju da ih mogu raditi ispitanici i iz jedne i iz druge monolingvalne populacije, a čije skorove onda a priori uzimaju za uporedive i onda i kao osnov za ispitivanje jednakosti testnih skorova dobijenih na ostalim stavkama. Međutim, ovakav pristup nije dobar, jer se neverbalne stavke, kao što je napred već navedeno, ne mogu apriori smatrati ekvivalentnim u različitim kulturama, te je sa svim moguće i dosta uobičajeno da se javlja diferencijalno funkcionisanje i u njihovom funkcionisanju na ispitanicima iz različitih kultura

4.5. Zaključivanje o ekvivalentnosti testova na osnovu empirijskih podataka – statistički postupci

Kako sprovesti postupak ispitivanja ekvivalentnosti funkcionisanja dve jezičke verzije testa? Tri pitanja kojima počinje ovaj postupak su:

- Kakvim podacima raspolažemo? Da li raspolažemo empirijskim podacima prikupljenim i u izvornoj i u ciljnoj populaciji odnosno i izvornom i ciljnom verzijom testa ili raspolažemo samo podacima prikupljenim ciljnom verzijom testa, a o funkcionisanju testa na izvornoj populaciji znamo samo iz objavljenih publikacija?
- Na kakvoj teoriji je zasnovan test? Da li se radi o teoriji koja prosto prepostavlja postojanje psiholoških konstrukata koje test meri ili o teoriji koja, pored toga, prepostavlja i nekakve precizne odnose između konstrukata koje test meri, delova testa ili između konstrukata koje test meri i određenih eksternih varijabli?
- Da li podaci kojima raspolažemo potiču od monolingvalnih ispitanika iz izvorne i ciljne populacije ili je neki od ostala dva tipa nacrtu u pitanju (monolingvalni iz izvorne ili bilingvalni ispitanici)?

Ako raspolažemo sirovim podacima prikupljenim korišćenjem obe verzije testa, onda su opcije obično šire – moguće je sprovesti sva poređenja dva testa koja se smisleno mogu postaviti. S druge strane, ako ne raspolažemo sirovim podacima za obe verzije testa, već samo za jednu, onda su mogućnosti za ispitivanje ekvivalentnosti funkcionisanja svedene na one statističke analize za koje su nam podaci sa

druge verzije testa, one za koju nemamo sirove podatke, dostupni. Ovaj drugi slučaj obično izgleda tako što psiholog radi adaptaciju testa, obično na svoj jezik i onda zadaje test uzorku ispitanika da bi proverio njegovo funkcionisanje, ali istovremeno ne zadaje i izvornu verziju testa, već podatke o njenom funkcionisanju na izvornoj populaciji dobija iz publikacija koje su mu dostupne – naučnih članaka, monografija i slično, a u kojima su predstavljeni rezultati provere psihometrijskih svojstava izvorne verzije na izvornoj populaciji. Što zbog ograničenog obima publikacije (kao na primer kod članaka u naučnim časopisima), što zbog odluke autora, u ovim publikacijama često nedostaju svi podaci koji su potrebni za proveru ekvivalentnosti testova. U naučnim publikacijama tipično možemo naći podatke o testu koji su potrebni za proveru strukturne ekvivalentnosti, ali se podaci potrebni za uspostavljanje viših nivoa ekvivalentnosti, zbog njihove obimnosti (podaci za pojedinačne ajteme) dosta ređe sreću, pogotovo kada su članci u naučnim časopisima u pitanju. U ovakvim situacijama istraživači koji raspolažu samo podacima sa izvorne verzije testa, ograničeni su samo na ona poređenja za koja imaju podatke iz obe verzije, a to onda znači samo na one analize koje su sprovedene u dostupnim publikacijama o funkcionisanju izvorne verzije testa.

Sirovi podaci sa obe verzije testa su obično dostupni onda kada je primenjen neki od nacrta sa bilingvalnim ispitanicima ili kada su izvorna verzija testa i povratni prevod zadavane izvornim monolingvalnim ispitanicima. U praksi se nacrti gde je izvorna verzija testa zadavana ispitanicima iz izvorne populacije, a ciljna ispitanica iz ciljne populacije sreće dosta ređe i to uglavnom onda kada su istraživači istovremeno autori i ciljne i izvorne verzije testa ili kada su autori ciljne verzije testa bliski saradnici autora izvorne verzije ili rade u istoj organizaciji, pa su im podaci tako dostupni.

Kada je u pitanju teorija na kojoj je zasnovan test, teorije koje daju precizne pretpostavke o odnosima omogućavaju i sprovođenje specifičnih statističkih postupaka kojima se te pretpostavke proveravaju, a onda se može poređiti i stepen ispunjenosti tih pretpostavki na podacima dobijenim preko dve različite verzije testa. S druge strane, testovi zasnovani na teorijama koje ovakve pretpostavke nemaju, ne nude ovakve mogućnosti i onda su za proveru ekvivalentnosti verzija testa na raspolaganju samo oni opštije primenljivi statistički postupci. Poseban slučaj predstavljaјu testovi koji ne mere latentne konstrukte, već su konstruisani sa ciljem predviđanja nekog kriterijuma. Kod ovakvih testova je često jedini smisleni vid ispitivanja ekvivalentnosti provera da li ciljna verzija testa predviđa kriterijum isto tako dobro kao izvorna ili je možda predviđanje na osnovu nje gore ili čak bolje.

Za to kakvi se zaključci mogu izvesti iz rezultata provere ekvivalentnosti dve poređene verzije testa, od ključnog je značaja to kakvim su ispitanicima zadavani testovi. Ako su podaci dobijeni tako što je monolingvalnim ispitanicima iz izvorne populacije zadavana izvorna verzija testa i povratni prevod, onda podaci o ekvivalentnosti ili neekvivalentnosti mogu biti interpretirani samo u kontekstu toga da li je prevod testa urađen kako treba. Ako su podaci dobijeni na bilingvalnim ispitanicima, opet se zaključci mogu manje-više odnositi samo na adekvatnost prevoda, a vrlo retko se iz takvih podataka mogu izvući zaključci o kvalitetu adaptacije testa, pogotovo

ako su u ciljnoj verziji testa pravljene izmene sadržaja stavki u odnosu na izvornu verziju (postupak adaptacije ili čak konstrukcije). Tek u situaciji kada je izvorna verzija testa zadavana ispitanicima iz izvorne populacije, a ciljna ispitanicima iz ciljne populacije, rezultati provere ekvivalentnosti se mogu interpretirati i u smislu psihološke ekvivalentnosti poredenih verzija testa u dve populacije, a ne samo u smislu adekvatnosti prevoda.

Tipičan postupak provere ekvivalentnosti dve jezičke verzije testa obično započinje postupcima za proveravanje strukturne ekvivalentnosti. Najčešće korišćeni statistički postupak za ove svrhe je faktorska analiza, mada u obzir dolaze i drugi postupci za analizu grupisanja, odnosno identifikaciju latentnih varijabli. Naravno, da bi faktorska analiza ili drugi slični postupci imali smisla, potrebno je da se radi o testu koji meri latentne varijable i da se može očekivati da je konstruktivna valjanost izvorne verzije testa na izvornoj populaciji dobra. Ako to nije slučaj, odnosno ako se radi o testu koji je nevalidan na izvornoj populaciji, sama adaptacija ima malo smisla.

Kada se faktorska analiza koristi za ispitivanje ekvivalentnosti dve verzije testa, kao što je napred navedeno, moguće je koristiti konfirmativnu faktorsku analizu ili eksplorativnu faktorsku analizu. Kod konfirmativne faktorske analize, ono što se ispituje je da li se i podaci dobijeni na ciljnoj verziji testa uklapaju u faktorski model u koji se uklapaju podaci dobijeni izvornom verzijom testa. Jedan popularan pristup ovoj problematici je postupak konfirmativne faktorske analize za više grupe (eng. multi-group factor analysis, MG-CFA) u okviru kog se testira više modela jedan za drugim, pri čemu se polazi od modela sa najmanje strogim zahtevima u pogledu jednakosti između dve grupe podataka, a onda se u narednim koracima testiraju modeli sa sve strožim i strožim zahtevima u pogledu ekvivalentnosti poredenih grupa (Wu, Li, & Zumbo, 2007).

Kod eksplorativne faktorske analize, kao što je ranije rečeno, poređenje se radi tako što se računa slaganje struktura zasićenja faktora dobijenih na dve verzije testa. Uradi se eksplorativna faktorska analiza na podacima sa svake verzije testa posebno, a onda se računa slaganje struktura zasićenja svakog faktora sa jednog testa sa svakim faktorom sa drugog testa. Da bi konstatovali da su dva faktora dobijena na podacima sa dva različita testa slični ili ekvivalentni potrebno je da Takerovi koeficijenti kongruencije (ili druga mera slaganja koja se koristi) prelaze kritični prag, pri čemu nije važno da li su faktori koji se porede isti po rednom broju ekstrakcije ili nisu. Na primer, slaganje prvog faktora dobijenog iz podataka koji potiču od jedne verzije testa sa trećim faktorom dobijenim iz podataka koji potiču sa druge verzije testa je isto tako dobro kao i kada i slaganje prvog sa prvim ili drugog faktora sa drugim faktorom, dokle god su mere slaganja (Takerovi koeficijenti kongruencije) iste.

Međutim, kod primene eksplorativne faktorske analize treba biti oprezan – za razliku od konfirmativne faktorske analize gde istraživač unapred zadaje ključne elemente konačne faktorske strukture, kod eksplorativne faktorske analize konačna faktorska struktura koja će se dobiti zavisi od uklapanja podataka u određene matematičke uslove koji, naravno, nikakve veze nemaju sa teorijom na kojoj je zasnovan test. Pogotovo u situacijama kada se primenjuje faktorska rotacija, moguće je da se

desi da strukturno ne mnogo različiti podaci sa različitih verzija testa završe različito rotirani, da zbog toga strukture faktorskih zasićenja na podacima sa dve verzije testa budu prilično različite, te da onda istraživači dođu do pogrešnog zaključka kako dve verzije testa nemaju ni približno slične faktorske strukture, iako bi možda drugačijom faktorskom rotacijom određeni nivo ekvivalentnosti bio detektovan. Treba imati u vidu da su rešenja dobijena različitim faktorskim rotacijama ekvivalentna u pogledu toga koliko dobro objašnjavaju veze između podataka. Ipak, dobro je znati da da bi do ove pojave došlo potrebno je da u startu već postoje supstantivne razlike u latentnim strukturama dve verzije testa. Ako su latentne strukture dve verzije testa iste, onda će i strukture korelacija između ajtema biti iste u obe verzije, te će onda i rezultati faktorske analize biti identični, pogotovo u smislu da će u oba slučaja isto rešenje najbolje ispunjavati matematičke uslove koje zahtevaju postupci eksplorativne faktorske analize. Drugim rečima, ovakve situacije sa različitim rotacijama se uglavnom neće dešavati kod verzija između kojih postoji viši nivo ekvivalentnosti merenja, već pre svega kod testova kod kojih postoji određeni znatniji nivo diferencijalnog funkcionisanja.

Faktorska analiza, odnosno ispitivanje ekvivalentnosti latentnih struktura dve verzije testa na uzorcima na kojima su primjenjeni je tipičan prvi korak u ispitivanju ekvivalentnosti. Rezultat ove provere može biti zaključak kako su latentne strukture dve verzije testa na uzorcima na kojima su primjenjene slične ili ekvivalentne ili da nisu. Ako se pokaže da nisu ekvivalentne, tu je onda tipično kraj proveri ekvivalentnosti. Nejednake latentne strukture dva testa pokazuju da oni mere različite stvari i da se ne mogu smatrati ni strukturno ekvivalentnim, pa je onda nepotrebno raditi bilo kakve druge provere.

Još jedna mogućnost kada se provera strukturne ekvivalentnosti radi konfirmativnom faktorskom analizom je ta da faktorski model koji odgovara izvornoj verziji ne odgovara ciljnoj verziji, ali da se sitnim izmenama tog modela može dobiti model koji odgovara ciljnoj verziji. Ne kreira se potpuno novi model, već se u postojeći model unose sitne izmene koje ga čine odgovarajućim za ciljnu verziju. Ovakvu mogućnost posebno treba očekivati onda kada test meri nekoliko povezanih konstrukata, koji su svi subdimenzije nekog konstrukta višeg reda i zbog toga u međusobnim korelacijama. Onda se često može dobiti da poneka stavka, koja na izvornoj verziji funkcioniše kao indikator jedne subdimenzije, na ciljnoj verziji bude zasićena drugom subdimenzijom (ili da bude zasićena faktorima koji odgovaraju dvema subdimenzijama), te da se bolje uklapa u model u kome je indikator te druge subdimenzije.

Kada se to desi, prvo treba, pregledom faktorskih zasićenja kod eksplorativne faktorske analize, odnosno rezidualnih kovarijansi kod konfirmativne faktorske analize ustanoviti da li se možda neekvivalentnost između dve verzije može pripisati nekoj neadekvatnosti u prevodu koja je promakla. Prilikom ovog prosudivanja treba pregledati i zapisnike o ekspertskoj proceni ekvivalentnosti dve verzije upitnika, kao i zapisnike o poređenju verzija testa iz procesa adaptacije (bilo da je rađen prevod unapred ili povratni prevod). Da li u ovim zapisnicima postoje komentari koji se odnose na stavke koje su se pokazale kao problematične u postupku faktorske analize?

Da li su te stavke čije se funkcionisanje razlikuje u dve verzije testa istovremeno i stavke koje su u postupku adaptacije ili preliminarne ekspertske procene ekvivalentnosti dve verzije već identifikovane kao problematične? Ako da, onda sadržaj tih zapisnika može pomoći da se doneše pretpostavka da li se radi o lošoj adaptaciji. Ako zaključak na kraju bude da se radi o loše adaptiranim-prevedenim stavkama, onda rešenje treba tražiti u boljoj adaptaciji ovih stavki i kasnijem ponavljanju postupka empirijske provere ekvivalentnosti funkcionisanja dve verzije testa.

Ako zaključak bude da se ne radi o lošem prevodu odnosno adaptaciji, tada istraživači imaju dve opcije – da ostanu pri etičkom pristupu¹³ i konstatuju da dve verzije prosto nisu ekvivalentne ili da, kombinujući etički i emički pristup, dozvole da na drugoj populaciji postoje određene razlike u manifestacijama merenih konstruktata, ali da su mereni konstrukt generalno slični. Razlika između ova dva pristupa je pre svega u tome što u prvom slučaju dalje aktivnosti oko ciljne verzije testa staju, dok je usvajanjem ovog drugog pristupa moguće konstatovati da test meri vrlo sličan konstrukt u ciljnoj populaciji. Takav test se onda kasnije potencijalno može koristiti za poređenja ispitanika unutar populacije, uz oslanjanje na istu teoriju na kojoj je zasnovan i izvorni test, iako se individualni rezultati dobijeni preko dva testa ne mogu direktno porediti.

Treba imati u vidu da postupak faktorske analize ne zahteva uvek da svakom predmetu merenja testa odgovara poseban faktor. Nekada predmeti merenja testa ni teorijski ni empirijski nisu posebne latentne dimenzije, već im je status drugačiji. Na primer, kod testova koji daju mere tipova profesionalnih interesovanja prema Holandovoј teoriji, faktorska struktura koja se očekuje sastoji se od tri faktora, od kojih se prvi naziva opštim faktorom, tipično zasićuje sve stavke testa, i ne smatra se dimenzijom profesionalnih interesovanja i dva dodatna faktora koji odgovaraju bazičnim dimenzijama profesionalnih interesovanja – ljudi-stvari i podaci-ideje (Prediger, 1982; Rounds & Tracey, 1993). Ono što je važno uočiti to je da ove bazične dimenzije interesovanja tipično nisu predmeti merenja ili nisu primarni predmeti merenja testova zasnovanih na ovoj teoriji. Testovi zasnovani na Holandovoј teoriji kao predmete merenja imaju šest tipova profesionalnih interesovanja (realni, istraživački, umetnički, socijalni, preduzetnički i konvencionalni), koji stoje u teorijski definisanom odnosu sa napred opisanim bazičnim dimenzijama-faktorima, ali sami ne predstavljaju latentne dimenzije. Treba reći i da se kod testova koji mere Holandove tipove faktorska analiza radi i na stavkama i na tipovima i očekuju se generalno isti rezultati – opšti faktor + dva faktora koji odgovaraju bazičnim dimenzijama interesovanja. Jedina razlika je što je ukupan komunalitet obično dosta viši kada se faktorska analiza radi na merama tipova, nego na pojedinačnim stavkama.

Faktorska analiza nije jedina opcija za proveru strukturne ekvivalentnosti dva testa. Kada je test zasnovan na teoriji koja specifikuje neke određene veze između testovnih mera ili delova testa, strukturalna ekvivalentnost se može ispitati i sproveđenjem studije interne strukture, odnosno proveravanjem da li su ti odnosi zaista onakvi kakve teorija predviđa. Ovo je postupak koji se obično prvi sprovodi nakon

¹³ Od reči etik – konstrukt koji je jednak u više kultura, ne od reči etika. Vidi prethodna poglavља.

faktorske analize, ali se može sprovoditi i umesto faktorske analize, onda kada je ona neprimenljiva. Na primer, napred opisana Holandova teorija profesionalnih interesovanja (Hogan & Blake, 1999; Holland, 1959) predviđa tačno određene odnose veličina korelacija između različitih kombinacija tipova čiju izraženost testovi zasnovani na ovoj teoriji mere. Zato se prilikom proveravanja strukturne ekvivalentnosti testova zasnovanih na Holandovoj teoriji ili teorijama zasnovanim na Holandovoj teoriji, posle faktorske analize tipično ispituju i odnosi korelacija između različitih tipova interesovanja. Za ovu svrhu istraživači obično koriste specijalizovane tehnike poput randomizacionog testa hipotetičkih redosleda Huberta i Arabia (Tracey, 1997), cirkularnog unidimenzionalnog skaliranja (Armstrong, Hubert, & Rounds, 2003), multidimenzionalnog skaliranja (Hedrih et al., 2016), modelovanja cirkularnog stohastičkog procesa (CSPF) (Browne, 1992; Fabrigar, Visser, & Browne, 1997; Nagy, Trautwein, & Lüdtke, 2010) i drugih.

Nekada faktorska analiza nije uopšte metod kojim se može izvršiti provera strukturne ekvivalentnosti dva testa. Ovo se tipično dešava onda kada je postupkom adaptacije formirana ciljna verzija koja se u velikoj meri ili potpuno razlikuje od izvorne verzije. Razlika je takva da ne postoji korespondencija između pojedinačnih ajtema, već samo očekivanje da dve verzije testa mere isti konstrukt ili skup konstrukata. Ciljna verzija je napravljena postupkom konstrukcije, jer su autori adaptacije zaključili da prevod ajtema izvorne verzije ne bi bio adekvatan odnosno da takvi prevedeni ajtemi ne bi izazvali reakcije pod uticajem konstrukata koji su predmeti merenja. U zavisnosti od teorije na kojoj je zasnovan test, u ovakvoj situaciji je možda moguće primeniti faktorsku analizu za ispitivanje konstruktne validnosti verzija testa svake za sebe, ali nije moguće primeniti je za poređenje njihove strukturne ekvivalentnosti, upravo zbog nedostatka korespondencije između stavki – između stavki ne postoji takav odnos da se može ustanoviti koja stavka jedne verzije odgovara kojoj stavki druge verzije testa, kao što je to slučaj kada je adaptacija sprovedena postupkom primene testa na drugom jeziku. U ovakvim slučajevima, metod izbora za proveru strukturne ekvivalentnosti postaje analiza i poređenje ekvivalentnosti nomoloških mreža. Ovo je pogotovo slučaj u situacijama kada teorija na kojoj je zasnovan test ne daje neka posebna očekivanja o odnosu između delova testa na kojima bi bilo moguće zasnovati studiju interne strukture. Poređenje ekvivalentnosti nomoloških mreža kao metod provere strukturne ekvivalentnosti dve verzije testa zasniva se na očekivanju da ako obe verzije testa mere iste konstrukte, a ti konstrukti su u poznatim odnosima sa određenim varijablama koje nisu deo testa, i te veze su već potvrđene na izvornoj verziji, onda treba očekivati da i ciljna verzija testa bude u istim takvim odnosima sa tim eksternim varijablama ako meri iste konstrukte, ma koliko se sadržinski razlikovala od izvorne verzije testa.

Ekvivalentnost testova na osnovu podataka dobijenim na zavisnim uzorcima. Treba naglasiti da se podatak o nemogućnosti korišćenja faktorske analize za ispitivanje strukturne ekvivalentnosti dve verzije testa onda kada u te dve verzije ne postoji korespondencija između ajtema odnosi na situacije kada su podaci o funkcionalisanju dve verzije testa dobijeni na dva nezavisna uzorka. Kada su uzorci zavisni, odnosno kada se radi o ponovljenim merenjima, kao u nacrtu sa bilingvalnim ispitnicima, onda i zajednička faktorska analiza stavki dve verzije testa ostaje kao opcija.

Treba imati u vidu takođe i da istraživači nemaju uvek mogućnost da primene sve navedene postupke. To šta mogu da primene zavisi od toga kakvim podacima raspolažu, o kakvom testu se radi, kakva je teorija.

Ukoliko rezultati analiza pokažu da su dve verzije testa strukturno ekvivalentne, te da se može smatrati da mere iste konstrukte tj. da imaju iste predmete merenja prelazi se na procenjivanje toga da li možda između njih postoje i viši nivoi korespondencije. Kada podaci potiču od zavisnih uzoraka, ispitivanje ekvivalentnosti mernih jedinica ili pune strukturne ekvivalentnosti svodi se na proveru kovarijansi između mera istih ispitanika dobijenih preko dva testa i proveru postojanja neuniformnog diferencijalnog funkcionisanja na nivou ajtema. Visoke kovarijanse govore u prilog tome da između dve verzije testa postoji ekvivalentnost mernih jedinica, ali ne govore o ekvivalentnosti skorova, jer je ova mera osetljiva na zajedničko variranje, ali ne i na izraženost varijable. O punoj ekvivalentnosti skorova možemo govoriti onda kada ispitanici na obe verzije testa postižu iste skorove, što se može iskazati na primer kroz prosečnu distancu ili kroz prosečnu razliku između skorova, a takođe nema ni uniformnog diferencijalnog funkcionisanja na nivou ajtema. Treba imati u vidu da ovde ne treba očekivati potpuno poklapanje skorova dobijenih u dve verzije testa, već najviše onoliko koliko bi se moglo očekivati kada bi se radilo o test-retest zadavanju iste verzije testa.

Međutim, glavni problem sa podacima o ekvivalentnosti dve verzije testa koji je dobijen ponovljenim merenjima, odnosno zadavanjem obe verzije testa istim ispitanicima potiče od činjenice da se tu radi o bilingvalnim ispitanicima, koji, kao što je napred rečeno, skoro nikad nisu reprezentativni za opštu populaciju, odnosno populaciju kojoj je test namenjen. Stoga podaci o ekvivalentnosti, a pogotovo o višim nivoima ekvivalentnosti između dve verzije testa dobijeni na ovakvom uzorku imaju često slabu generalizabilnost na opštu populaciju.

Još jedna moguća opcija za obezbeđivanje zavisnih uzoraka koji bi potencijalno bili reprezentativniji za opštu populaciju od monolingvalnih zasniva se na pristupu izbora monolingvalnih uzoraka koji bi bili međusobno što sličniji (vidi nacrte za ispitivanje ekvivalentnosti testova), pri čemu bi se ovde takav uzorak pravio tako da pojedinačni ispitanici budu upareni, a ne samo da uzorci u celini budu slični. Ideja ovog pristupa je da se identifikuju varijable za koje se zna da su povezane sa predmetom merenja, a koje se mogu valjano izmeriti u obe grupe, pa da se onda formiraju parovi ispitanika iz dve populacije sa istim vrednostima na ovim varijablama. A pošto su te varijable povezane sa predmetima merenja testa, onda se može očekivati da ispitanici unutar para imaju i jednakе vrednosti u pogledu ispitivanih konstrukata. Međutim, iako u teoriji ova ideja izgleda dosta dobro, autori koji su se bavili ovom temom smatraju da je njena praktična upotrebljivost dosta mala, te da sa ovako namerno biranim ispitanicima sličnih svojstava postoji isti problem generalizabilnosti rezultata o ekvivalentnosti skorova koji postoji kod nacrtanja bilingvalnim ispitanicima (Cook & Schmitt-Cascallar, 2005).

Provera postojanja viših nivoa ekvivalentnosti između dve verzije testa kada su uzorci nezavisni. Kada su u pitanju podaci namenjeni ispitivanju ekvivalentnosti dve verzije testa koji su dobijeni ispitivanjem nezavisnih monolingvalnih uzo-

raka iz ciljne i izvorne populacije, nakon konstatovanja da su dve verzije strukturno ekvivalentne, provera da li između dve verzije postoji neki od dva viša nivoa slaganja po pravilu zahteva postojanje nekog načina da se vrednosti dobijene preko dva testa povežu. Glavni način kako se ovo može uraditi je preko „sidra“, skupa ajtema ili određene mere koje se mogu smatrati identičnim i direktno uporedivim (u smislu potpune ekvivalentnosti skorova), i koji su snažno povezani sa merama obe verzije testa, a koje se onda mogu iskoristiti za ispitivanje odnosa ekvivalentnosti između dva testa. Nekada će to biti pojedini ajtemi za koje istraživači smatraju da su direktno uporedivi u obe verzije zato što su identični – ne prevode se, na primer neki neverbalni ajtemi. Nekada će istraživačima na raspolaganju biti neki spoljašnji kriterijum, poput nekog spolja vidljivog ponašanja ili merljivog rezultata, koje je u snažnoj vezi sa testom (na primer kriterijumom čijem predviđanju je test namenjen), a koje će onda služiti kao veza sa uspostavljanje odnosa između dve verzije testa. Međutim, situacije gde istraživači zaista raspolazu valjanim spoljašnjim kriterijumom koji se može koristiti za poređenje dve verzije testa su srazmerno retke. Dodatno, i situacije gde se skup ajtema koristi kao „sidro“ za povezivanje dve grupe testova su daleko od idealnih. Da bi se dobilo „sidro“ potrebno je jednu grupu ajtema proglašiti ekvivalentnim, a za tako nešto u situaciji nezavisnih uzoraka i bez spoljašnjeg kriterijuma, nema dovoljno osnova. Proglašavanje skupa ajtema za ekvivalentne u dve verzije testa, u nedostatku empirijskih podataka koji to pokazuju, zasniva se isključivo na sudu istraživača i teorijskim razlozima, što je situacija vrlo daleko od idealne. Do sada već ima puno nalaza koji pokazuju da se neverbalne stavke ne mogu samo na osnovu činjenice da ne zahtevaju prevod smatrati kroskulturno ekvivalentnim (npr. Serpell, 1979), a upravo takve stavke su ono što će tipično stajati na raspolaganju istraživaču koji pokušava da formira „sidro“ za povezivanje dva testa. O ovome će biti više reči u poglavlju o jednačenju testova.

Još jedna opcija koja стоји на raspolaganju istraživačima je da ispitaju postojanje diferencijalnog funkcionisanja na nivou ajtema, tako što podu od pretpostavke da su skorovi na dve verzije testa ekvivalentni. Međutim, dok se nalazi o diferencijalnom funkcionisanju na nivou ajtema, odnosno o tome da ajtemi imaju različite relativne težine unutar poređenih uzoraka, mogu dosta jasno uzeti kao indikator neekvivalentnosti, rezultati koji bi na ovaj način pokazivali da diferencijalnog funkcionisanja ajtema nema mogu se u najbolju ruku uzeti samo kao argument u prilog tome da dve verzije testa imaju ekvivalentne merne jedinice.

4.6. Jednačenje testova u kontekstu kroskulturne adaptacije

Pod pojmom jednačenja testova podrazumeva se razvoj matematičkih postupaka za prevođenje mera sa skale jednog testa na skalu druge verzije testa. Kada su dva testa izjednačena (eng. equated), onda su njihovi skorovi potpuno prevodivi jedan na drugi i sa stanovišta ispitivača potpuno je svejedno da li se ispitniku zadaje jedan ili drugi test (Kolen, 2004).

Pojam sličan jednačenju testova je povezivanje testova (eng. linkage), ali ima šire značenje. Kada kažemo da su dva testa povezana to znači da između testovnih

mera postoji određeni odnos, ali ne nužno da se skorovi mogu prevesti jedni na druge, a testovi tretirati kao potpuno alternativni jedni drugima.

Pojam slaganja (eng. concordance) odnosi se na povezivanje skorova na mera-ma sličnih, ali ne identičnih konstrukata, koji se koriste kao alternativa jedan drugom za donošenje neke konkretne odluke. Kao na primer kada se dva testa znanja mogu koristiti kao osnov za donošenje odluke o prijemu studenata na studije, ali kada studenti mogu da biraju da li će raditi jedan ili drugi test (Kolen, 2004).

U psihološkoj praksi, jednačenje testova je važno onda kada je potrebno iznaći način da se različite verzije testa koriste kao paralelne. Nekada su paralelne verzije testa rešenje onda kada je potrebno raditi ponovljena merenja, ali su testovi takvi da postoji efekat učenja (kao na primer kod testova kognitivnih sposobnosti), pa nema smisla ispitaniku zadavati isti test više puta. Nekada je potrebno poreediti skorove ispitanika koji su radili različite testove, a ispitanici nisu dostupni da ih se ponovo testira istim testom. Nekada je psiholog prešao sa upotrebe jednog testa na upotrebu drugog, novijeg testa, ali mu je važno da može da uporedi ranija postignuća ispitanika na starom testu sa novim postignućima na novom testu. Nekada propisi propisuju da učesnici u testiranju mogu birati koji će test raditi, ali šta god da izaberu na osnovu toga treba doneti određenu odluku. Nekada je, iz različitih razloga, nužno davati različitim ispitanicima različite testove, ali je opet potrebno iz rezultata takvih testiranja dobiti međusobno uporedive skorove. U svim ovim slučajevima, ali i brojnim drugim potrebno je naći način da se skorovi jednog testa prevedu na skalu drugog testa ili obrnuto ili da se skorovi svih korišćenih testova prevedu na istu standardnu skalu. To su sve situacije kada je potrebno raditi jednačenje testova.

U drugoj polovini 20. veka i početkom 21. veka više različitih autora predložilo je različite metode za jednačenje testova ili dalo svoje doprinose metodologiji jednačenja testova (Kolen, 2004). U ove postupke spadaju:

- 1) jednačenje na osnovu proseka;
- 2) linearno jednačenje;
- 3) nelinearno jednačenje;
- 4) jednačenje pravih skorova;
- 5) ekvipercentilno jednačenje;
- 6) jednačenje na osnovu alternativnog skorovanja;
- 7) jednačenje na osnovu kriterijuma;

i druge metode (Candell & Drasgow, 1988; Fajgelj, 2003; Kolen, 2004; Kolen & Brennan, 1995).

Jednačenje na osnovu proseka sprovodi se onda kada između dve verzije testa postoji ekvivalentnost mernih jedinica, ali postoji i razlika u težini koja se adekvatno može opisati konstantom. Dakle razlika između dva testa je u težini i ta razlika u težini iznosi neki fiksni broj jedinica. Jednačenje testova se onda može izvršiti prosti dodavanjem odnosno oduzimanjem te razlike od skora jednog odnosno drugog testa. Kolen i Brennan (Kolen & Brennan, 1995), koji opisuju ovaj postupak jednačenja, ispravno konstatuju da je zahtev da jedina razlika između dva testa bude u težini i da ta razlika bude fiksna previše restriktivna za realne situacije testiranja,

ali da ovaj metod može poslužiti za ilustraciju jednog od važnih koncepata metodologije jednačenja testova – razlike u težini. U praksi, situacije kada je ovaj metod jednačenja metod izbora ne sreću se praktično nikad. Postupci slični ovom mogu biti situacije kada zakoni ili druge vrste propisa nalažu da se skorovi dve grupe ispitanika u određenim situacijama testiranja, jednače tako što se skorovima jedne grupe dodaje neka unapred propisana, fiksna vrednost, kao na primer u nekim primenama mera afirmativne akcije u oblasti testiranja u obrazovanju.

Ovaj izostanak praktične primenljivosti je i glavni nedostatak ove metode jednačenja testova.

Linearno jednačenje sastoji se u linearnoj transformaciji skale jednog testa na skalu drugog testa. Ovo se radi postupkom koji je sličan onom koji se primenjuje za prevođenje sirovih skorova na standardu z skalu, s tim što se skorovi ovde prevode na skalu drugog testa. Od postupka jednačenja na osnovu proseka, postupak linearног jednačenja se razlikuje po tome što, osim što dopušta da između testova koji se jednače postoji razlika u težini, ovaj postupak dozvoljava i postojanje razlike u varijabilnosti. Zbog toga se matematičkom transformacijom skorova, pored izjednačavanja aritmetičkih sredina, ovde izjednačavaju i standardne devijacije odnosno varijanse dva testa. Pretpostavka na kojoj se zasniva ovaj postupak jednačenja je da se testovi koji se jednače jedino razlikuju u veličini merne jedinice, kao i u težini. Testovi imaju isti predmet merenja, strukturno su ekvivalentni, imaju jednake distribucije, samo im se veličina merne jedinice razlikuje, ali je i ona svuda ista – na primer, jedan test ima veću, a drugi manju mernu jedinicu. Prethodno opisano jednačenje na osnovu proseka može se smatrati posebnim slučajem linearног jednačenja u kome su varijanse dva testa jednake.

Osnovni postupak za linearno jednačenje odnosno linearno prevođenje skorova jednog testa na skalu drugog testa sastoji se u tome da se od sirovog skora na prvom testu oduzme aritmetička sredina tog testa i dobijeni rezultat podeli standardnom devijacijom tog testa. Ovim postupkom sirovi skor je preveden na z skalu. Nakon toga se dobijeni skor množi standardnom devijacijom drugog (ciljnog) testa i dodaje aritmetička sredina drugog testa. Ova transformacija je simetrična, tako da je po istoj formuli moguće izvršiti i transformaciju skorova drugog testa na skorove prvog testa, samo uz zamenu odgovarajućih vrednosti u jednačini.

Postupak linearног jednačenja rezultira distribucijom transformisanih skorova koja je ista kao i distribucija izvornih skorova. Drugim rečima, procesom linearног prevođenja skorova jednog testa na skalu drugog testa, menjaju se brojevi, ali se oblik njihove distribucije ne menja. Ako je distribucija ciljnih skorova zaista ista ili vrlo slična kao distribucija izvornih skorova, onda to ne predstavlja problem. Međutim, ako je distribucija izvornih skorova različita od distribucije sirovih skorova, postupak linearног jednačenja može da da neobične i neadekvatne rezultate, poput ciljnih skorova koji su van teorijskog opsega ciljne skale ili koncentraciju skorova u jednom delu ili pojedinim delovima ciljne skale ili redukovanih opsega skorova na ciljnoj skali u odnosu na rezultate koji bi se dobili primenom ciljnog testa.

Nelinearno jednačenje predstavlja zajednički naziv za različite vrste postupaka prevođenje skorova sa jedne skale na drugu koji se zasnivaju na nekoj formi

nelinearnog pretvaranja skorova sa jedne skale u skorove druge skale. Skorovi jedne skale prevode se u skorove druge skale korišćenjem neke nelinearne funkcije. Možda najpoznatiji primer nelinearnog jednačenja dve skale predstavljaju sistemi za računanje ekvivalencije školskih ocena, pogotovo sistemi za uspostavljanje ekvivalencije ocena koje potiču iz različitih školskih sistema prilikom priznavanja predmeta/ispita. Drugi primjeri nelinearnog jednačenja odnosno nelinearnih konverzija skorova jedne skale u skorove druge skale su oni koji uključuju normalizaciju skorova (pretvaranje sirovih skorova nepoznate distribucije u normalno distribuirane skorove matematičkom transformacijom) ili skale konstruisane sa ciljem stabilizacije varijabilnosti greške merenja (Kolen & Brennan, 1995).

Jednačenje pravih skorova (Fajgelj, 2003) zasniva se na tome da se za svaki ukupni skor izračuna pravi skor – bilo kao faktorski skor prve glavne komponente, kao pravi skor u okviru nekog modela teorije stavskog odgovora ili na neki drugi način. Potom se uspostavlja odnos pravog i ukupnog skora u svakom od dva testa, a onda se ta dva odnose koriste za prevođenje skorova jednog testa na drugi. Pravi skorovi u oba testa su jednakci, tako da je moguće izvršiti transformaciju ukupnog skora prvog testa na pravi skor, a potom taj pravi skor na skorove drugog testa. Fajgelj (Fajgelj, 2003) navodi da jednačenje pravih skorova ne podrazumeva linearan odnos između pravog i ukupnog skora. U takvim slučajevima, jednačenje pravih skorova može se smatrati jednim od postupaka nelinearnog jednačenja.

Ekvipercentilno jednačenje predstavlja možda najpoznatiji metod jednačenja dva testa odnosno konverzije skorova sa jedne skale na drugu. Ekvipercentilno jednačenje zasniva se na uparivanju skorova koji odgovaraju istim percentilima na dva testa. Ovo se tipično radi tako što se:

- 1) računaju kumulativne frekvencije za oba testa, kako bi se ustanovilo koji konkretan skor odgovara kom percentilu, odnosno ispod kog sirovog skora se nalazi koji procenat ispitanika iz uzorka. Potom se
- 2) uparuju sirovi skorovi koji odgovaraju jednakim percentilima, odnosno ispod kojih se nalazi podjednak procenat ispitanika.

Na primer, ako imamo test A i test B, prvo se izračunaju kumulativne frekvencije uzorka na testu A. Onda se izračunaju iste te kumulativne frekvencije na testu B. Onda, na primer, ako ustanovimo da se ispod skora 45 na testu A nalazi 10% ispitanika, tražimo skor na testu B ispod kog se takođe nalazi 10% ispitanika. Proverom tabele kumulativnih frekvencija skorova na testu B ustanovimo da se 10% ispitanika na testu B nalazi, na primer, ispod skora 78. Kada to ustanovimo konstatujemo da skoru 45 sa testa A odgovara skor 78 sa testa B, zato što su to skorovi na dva testa ispod kojih se nalaze skorovi istog procenta ispitanika – u ovom slučaju po 10%, odnosno koji odgovoraju istom percentilu – desetom. Onda se postupak ponavlja za sve ostale skorove jednog i drugog testa.

Pošto je mogućih skorova obično mnogo, često se kod ekvipercenitlnog jednačenja odaberu određeni podeoci – percentili za koje se skorovi uparuju, ili nekad čak i samo granične vrednosti između različitih kategorija na testu, odnosno kategorija koje povlače različitu evaluaciju. Jedna mogućnost ovakvog uparivanja je da se na

grafikon unesu odabrani upareni skorovi i jednog i drugog testa, a onda se radi linearna ekstrapolacija vrednosti za skorove koji se nalaze između odabralih podeoka. Linearna ekstrapolacija se radi tako što se na grafiku čije su dimenzije skorovi na dve skale između tačaka definisanih uparenim skorovima sa dva testa povuče prava linija koja ih spaja. Onda se konverzija skorova koji nisu upareni radi tako što se nađe tačka na toj liniji koja odgovara neuparenom skoru koji imamo i očitava tačka na drugoj dimenziji koja odgovara toj tački. Pored ovog grafičkog postupka Kolen i Brennan (Kolen & Brennan, 1995) opisuju i analitički postupak za ekvipercenitalno jednačenje, odnosno postupak kojim se preko matematičkih formula može izvršiti prvo identifikovanje percentila koji odgovaraju sirovim skorovima, a onda i prevođenje sirovih skorova jednog testa u sirove skorove drugog testa na ovaj način.

Kolen i Brennan (Kolen & Brennan, 1995) u svojoj knjizi posvećenoj jednačenju testova, predstavljaju i metode za "peglanje" distribucije dobijene ekvipercenitalnim jednačenjem, pogotovo u onim slučajevima kada se uparivanje skorova radi samo za manji broj diskretnih vrednosti, dok se za konverziju ostalih mogućih vrednosti s jednog testa na drugi koristi linearna ekstrapolacija. "Peglanje" distribucije se odnosi na postupke kojim se oblik distribucije prilagođava tako da ona grafički predstavlja glatku krivu liniju umesto izlomljene koja se dobija spajanjem uparenih diskretnih tačaka. Međutim ovi autori navode i da nije uvek sasvim jasno da li je postupak jednačenja bolji onda kada se koristi "peglanje" distribucije ili kada se ne koristi, jer postoje i slučajevi kada "nepeglana" distribucija daje bolje rezultate od "peglane".

Velika prednost ekvipercenitalnog prevođenja je ta što ovaj postupak, pored konverzije skorova, menja i oblik distribucije – nakon prevođenja skorova sa testa A na skorove testa B, prevedeni skorovi testa A bi imali distribuciju kakvu imaju i skorovi testa B. Naravno, ovo važi u idealnom slučaju – kada se skorovi dva testa mogu smatrati za kontinualne varijable. Međutim, kako su skorovi dva testa u stvarnosti diskretnе varijable (jer svaki test ima neki konačni broj mogućih različitih vrednosti), u praksi može doći do određenih razlika između dve distribucije - distribucija izvornih skorova testa i distribucija skorova drugog testa koji su prevedeni na skalu tog testa ovim postupkom (Kolen & Brennan, 1995). Veličina ove razlike će biti još veća ukoliko se za ekvipercenitalno uparivanje koristi manji broj podeoka ili ako je broj različitih vrednosti na dva testa manji, pa je uparivanje skorova sa istim percentilima uključivalo određena odstupanja (na primer, ako je 10 percentil jednog testa uparivan sa 13 percentilom drugog, zato što nije bilo skorova koji odgovaraju baš 10. percentilu i slično).

Ipak i pored ovih nedostataka, distribucija skorova koji su ekvipercenitalnim postupkom prevedeni na drugu skalu i dalje će biti bliža distribuciji skorova te skale, nego što bi to bio slučaj sa skorovima koji su prevedeni postupkom linearног jednačenja (kod linearног jednačenja prevedeni skorovi u potpunosti zadržavaju distribuciju skale sa koje potiču). Još jedna prednost ekvipercenitalnog prevođenja sastoji se u tome da se ovim postupkom ne mogu dobiti nemoguće vrednosti prevedenih skorova, odnosno vrednosti koje se nalaze van opsega skale na koju se prevode. Prevedeni skorovi će biti unutar i teorijskog i empirijskog opsega skale, odnosno

biće ne samo unutar opsega skorova koji je teorijski moguće dobiti na toj skali, već i unutar opsega skorova koje realni ispitanici iz uzorka na kom se radi jednačenje imaju na toj skali.

Kada je prikaz rezultata ekvipercentilnog prevođenja u pitanju, ono što se tipično sreće u upotrebi su tabelarni ili grafički prikazi parova međusobno odgovarajućih skorova iz dva testa, koji se onda mogu koristiti za konverziju skorova pojedinačnih ispitanika sa skale jednog na skalu drugog testa. Druga mogućnost je postojanje skupa instrukcija u okviru kompjuterskog programa za zadavanje ili konverziju testova koje primenjuju skup formula na podacima sa uzoraka za jednačenje da bi konvertovale pojedinačne rezultate sa skale jednog testa na skalu drugog testa.

Jednačenje na osnovu alternativnog skorovanja (Kolen & Brennan, 1995) sprovodi se tako što se način skorovanja jednog testa menja kako bi se dobili skrovi koji odgovaraju skali drugog testa. Moguće je prilagoditi i način skorovanja oba testa tako da se dobijaju skrovi koji su na istoj skali. Ovo se može postići na primer prilagođavanjem broja poena koje nose pojedinačne stavke. Na primer, umesto klasičnog sistema skorovanja koji se koristi u testovima znanja, gde svaki tačan odgovor vredi jedan poen, pa onda raspon skorova ide od 0 do onoliko koliko ima ajtema, broj poena po ajtemu se može prilagoditi tako da raspon skorova ide od 0 do nekog tačno određenog broja koji onda može biti isti za oba testa. Ili je, uz teorijsko opravdanje, moguće odrediti da različite stavke nose različit broj poena, ali opet uklopljeno tako da rezultira time da skrovi na dva testa budu na istoj skali, odnosno međusobno uporedivi. Ovaj način jednačenja je moguće primeniti i na testovima koji koriste kompleksnije načine skorovanja, poput onih koji primenjuju korekciju za pogadanje, tako što netačni odgovori rezultuju odbijanjem određenog dela poena od ukupnog skora (kod nas poznati kao “negativni poeni”), jer je i kod takvih testova moguće identifikovati diskretne vrednosti koje ispitanik može da ima i prema tome prilagoditi način skorovanja dva testa.

Jednačenje na osnovu (eksternog) kriterijuma može se koristiti kada postoji neki jasan i merljiv kriterijum koji stoji u čvrstoj i poznatoj vezi sa oba testa. Jednačenje se onda radi tako što se uparaju skrovi na dva testa koji odgovaraju istoj vrednosti kriterijuma. Prednost ovakvog postupka je u tome što je jasno da uparene vrednosti testova odgovaraju istoj vrednosti kriterijuma. Ako je kriterijum ponašanje ili varijabla čijem predviđanju su testovi namenjeni, onda je praktična relevantnost ovakvog načina uparivanja velika. Međutim, ograničenje ovog postupka sastoji se u tome što ovakve kriterijumske varijable postoje srazmerno retko, a i kada postoji često su takve da su im vrednosti binarne, pa je onda moguće upariti samo dva granična skora sa dva testa, a ne izjednačiti cele skale. Naravno, ovakvo uparivanje nekada može biti sasvim dovoljno.

Valja pomenuti da nabrojani postupci jednačenja testova ne predstavljaju sistematizovan pregled međusobno isključivih kategorija postupaka jednačenja, već samo pregled nekih od postupaka i njihovih naziva koji se mogu naći u literaturi i sresti u praksi. Neki od nabrojanih postupaka mogu se tretirati kao podkategorija

drugog nabrojanog postupka – na primer, jednačenje na osnovu proseka je poseban slučaj linearnog jednačenja, za ekvipercentilno jednačenje se može smatrati da predstavlja posebnu vrstu nelinearnog jednačenja, dok jednačenje pravih skorova, zavisno od postupka za uspostavljanje odnosa između pravog i ukupnog skora koji se primenjuje može biti i vrsta linearног i vrsta nelinearnog jednačenja.

Zajednička karakteristika svim ovim postupcima osim jednačenja pravih skorova je i ta, da se na ovaj način mogu uparivati i skorovi na merama različitih konstrukata, a ne samo na testovima koji imaju isti predmet merenja. Jednačenje pravih skorova, s druge strane, zbog prirode postupka koji zahteva da u osnovi testova koji se jednače stoji ista latentna crta može se primenjivati samo kod testova koji imaju isti predmet merenja, a taj predmet merenja je istovremeno i latentna crta.

Valja napomenuti i da se svi navedeni postupci mogu primeniti i u situacijama kada treba jednačiti više od dva testa. Onda postoji opcija ili da se napravi sistem povezivanja svih testova međusobno i za konverziju skorova svakog testa na svaku od skala drugih testova ili za konverziju svih testova na istu, obično standardnu skalu (o standardnim skalama biće više reči u poglavlju o interpretaciji individualnih rezultata).

Još jedan važan aspekt koji treba imati u vidu prilikom jednačenja testova je greška merenja. Koliko god dobre bile psihometrijske karakteristike testova koji se jednače, merenja dobijena njihovom primenom uvek će uključivati određenu grešku merenja, a onda i korelaciju između dva testa koja se jednače neće biti 1, već uvek nešto manja od toga. Zbog toga je važno prilikom jednačenja testova imati u vidu da ova greška postoji i uz prevedene skorove priložiti i procenu vrednosti greške merenja, bilo kao statistik, bilo definisanjem opsega odgovarajućih skorova sa skale drugog testa sa određenom verovatnoćom (interval poverenja). Podatak o procenjenoj grešci merenja treba navoditi uz vrednosti prevedenih skorova. Pored toga, da bi greška merenja bila što manja, prilikom jednačenja testova treba voditi računa o tome da se za jednačenje koriste podaci dobijeni na dovoljno velikom uzorku – idealno preko 500 ispitanika, a što više to bolje, kao i da taj uzorak bude tako sastavljen da se maksimizuje njegova reprezentativnost za populaciju kojoj je test namenjen.

Osnovni princip na kome se zasniva jednačenje testova kaže da da bi bilo moguće jednačiti testove oni moraju da imaju nešto zajedničko. Ovaj princip se zove **princip preklapajućih skupova**. To što se preklapa u dva testa mogu biti ispitanici, kao kada ista grupa ispitanika radi ova testa i onda su na raspolaaganju rezultati ova testa na istim ispitanicima. Jednačenje koje se radi na osnovu toga što su ova testa radili isti ispitanici naziva se **horizontalno jednačenje**. Napred opisani postupci svi se odnose na situacije gde su dva testa zadata istim ispitanicima.

Preklapanje se može obezbediti i tako što se u ova testa doda jedan broj istih ajtema, a svaki test onda radi različita grupa ispitanika. Ovakav skup ajtema dodat u ova testa naziva se „**sidro**“ ili „**unutrašnje sidro**“, a postupak jednačenja koji se realizuje na ovaj način zove se **vertikalno jednačenje** (Fajgelj, 2003). Fajgelj navodi da je optimalna veličina sidra 20 ajtema, ali da ono ne bi trebalo da bude manje

od 10 ajtema, što navodi da odgovara otprilike 5-15% ukupne dužine jedne forme testa. Međutim, dok se ovaj broj ajtema mogao možda smatrati adekvatnim u ranijim decenijama, kada su psihološkom praksom dominirali ogromni testovi, sa stotinama ajtema, pa kada je čak bilo prihvatljivo meriti i samo jedan konstrukt ogromnim brojem ajtema, najnoviji trendovi stvaranja kratkih verzija testova (Armstrong, Allison, & Rounds, 2008; Ashton & Lee, 2009; Hedrih & Pedović, 2016; Rammstedt & John, 2007; Tracey, 2009; Vries, 2013) će verovatno ove brojke učiniti prevelikim. Još jedan dodatni problem koji se javlja u praksi kada su testovi koje treba jednačiti dve jezičke verzije istog testa sastoji se u tome kako naći ajteme koji će imati ista svojstva u obe populacije, odnosno koji se mogu dodati u obe verzije. Ako se dve verzije testa zadaju monolingvalnim uzorcima iz dve jezičke populacije kojima su naznajene dve verzije testa, uzorcima koji dakle ne govore isti jezik, kao što je obično slučaj u ovoj situaciji, verbalne stavke po svojoj prirodi otpadaju. Zapravo, otpada mogućnost dodavanja skupa istih verbalnih stavki, dakle na istom jeziku, u oba testa, jer ispitanici ne znaju isti jezik, pa bi te stavke bile razumljive jednom uzorku, ali nerazumljive drugom. Mogućnost koja onda postoji je da se nađe takav skup stavki na dva jezika za koje se pouzdano od ranije zna da između skorova dobijenih iz njih postoji potpuna ekvivalentnost skala. Međutim, ovo je uslov koji je praktično teško ispuniti. A u onim slučajevima u kojima bi ga eventualno bilo moguće ispuniti, postavlja se pitanje svrhe razvoja dve nove verzije testa, kada se mereni konstrukti već mogu valjano i merno ekvivalentno proceniti na osnovu sidra koje je mnogo kraće. Opcija koja preostaje je korišćenje neverbalnih stavki za konstrukciju sidra. Kod neverbalnih stavki problem jezika se ne javlja. Neverbalne stavke se mogu dodati u obe jezičke verzije testa uz očekivanje da će ih ispitanici razumeti, ali ostaju svi oni problemi opisani u ranijem delu knjige zbog kojih se ne može apriorno smatrati da će se neverbalne stavke jednakom ponašati na ispitanicima iz uzoraka koji govore različite jezike, a pripadaju i različitim kulturama. Sve u svemu, idealnog rešenja nema. Koja god opcija da se odabere ona će imati određene manjkavosti, koje će onda ograničiti kvalitet jednačenja dve jezičke verzije testa. To je razlog zbog kog neki autori čak smatraju i da je nerealno očekivati postizanje punog jednačenja, odnosno pune ekvivalentnosti skala dve jezičke verzije testa (Cook & Schmitt-Cascallar, 2005).

S druge strane, za brojne praktične svrhe, puna i precizna ekvivalentnost i prevodivost skorova jedne jezičke verzije testa u skorove druge jezičke verzije testa i nije neophodna. Nekada je za praktične svrhe sasvim dovoljna i gruba uporedivost, nekad čak i samo mogućnost da se sa određenim procentom grešaka ispitanici razvrstaju u nekoliko krupnih kategorija. Zato je važno pomenuti i podelu načina povezivanja testova prema „snazi“ povezanosti između testova i samim tim uporedivosti skorova i mogućnosti interpretacije rezultata koji je predložio Linn, a koju navode Cook i Schmitt-Cascallar-ova (Cook & Schmitt-Cascallar, 2005). Ova podela navodi postojanje sledećih načina povezivanja testova:

- 1) jednačenje (equating);
- 2) kalibracija (calibration);
- 3) statistička moderacija (statistical moderation);
- 4) predviđanje (prediction).

Jednačenje predstavlja najjači stepen veze između testova, kod koje su skorovi testova potpuno međusobno zamenljivi. Kada su dva testa povezana na ovaj način onda je potpuno svejedno da li će se koristiti jedan ili drugi test, jer su skorovi potpuno uporedivi i jednakci. Da bi ova vrsta veze između dva testa postojala potrebno je ne samo da dva testa imaju jednake psihometrijske karakteristike, već i da fizički uslovi zadavanja dva testa budu dovoljno slični.

Kalibracija predstavlja manje zahtevan oblik vezivanja testova u odnosu na jednačenje. Testovi za koje se sprovodi postupak kalibracije moraju da mere isti konstrukt, ali je moguće da im se pouzdanost razlikuje, kao i da se razlikuju po nivou izraženosti crte na kom su najkorisniji. Na primer moguće je da testovi koji se ovim postupkom povezuju budu takvi da je jedan najdiskriminativniji na jednom, a drugi na drugom nivou izraženosti crte. Zbog ovoga, moguće je i da se distribucije skorova dva testa razlikuju.

Statistička moderacija postoji onda kada se za povezivanje skorova dva testa koriste eksterne varijable, odnosno kada se jednačenje radi preko eksternog kriterijuma. Za ovu vrstu povezivanja nije čak neophodno ni da testovi koji se povezuju mere isti konstrukt, ali zahteva da oba testa budu u jakoj vezi sa eksternim kriterijumom koji se koristi za povezivanje. Jedan od glavnih nedostataka ovog postupka je to da je on zavisan od konteksta, grupe i vremena. Zbog toga je moguće da odnos između dva testa koji je uspostavljen varira u zavisnosti od sastava grupe ispitanika koja učestvuje u istraživanju, odnosno da varira od studije do studije (Cook & Schmitt-Cascallar, 2005).

Predviđanje predstavlja najslabiji oblik povezivanja dva testa. Dok god postoji ikakva neslučajna veza između dva testa moguće je povezati njihove vrednosti, odnosno predviđati vrednosti jednog testa na osnovu vrednosti drugog testa. Od snage povezanosti dva testa zavisi i kvalitet predikcije. Cook i Schimtt-Cascallarova naglašavaju i to da su predikcione jednačine uvek jednosmerne, odnosno da se posebne jednačine moraju praviti za predviđanje jednog testa na osnovu drugog, a posebne za predviđanje drugog testa na osnovu prvog (Cook & Schmitt-Cascallar, 2005).

Poglavlje 5.

Interpretacija individualnih rezultata

Nakon konstrukcije odnosno adaptacije testa i provere njegove validnosti odnosno merne ekvivalentnosti sa izvornom verzijom testa, dolazi pitanje kako interpretirati individualne rezultate dobijene primenom testa. Koliko god psihometrijske karakteristike testa bile dobre, testovni skorovi sami za sebe ne znače ništa, odnosno brojčane vrednosti na testu ne mogu se same za sebe tretirati kao podaci o ispitaniku. To što je ispitanik na testu koji je radio dobio na primer skor 56 ne znači samo za sebe ništa, bez okvira pomoću kog bi interpretirali značenje različitih skorova. Dakle, da bi bilo moguće interpretirati rezultate dobijene na testovima potreban je određeni teorijski okvir koji brojevima daje značenje. Ali kakav taj okvir sve može da bude?

Ovde se prvo možemo zapitati sa kakvim sve ciljevima se koriste psihološki testovi, odnosno koji su zadaci koje psihološki test treba da ispunii. Možda najpoznatija primena psiholoških testova je ona dijagnostička – test se zadaje sa ciljem da njegovom primenom ustanovimo da li osoba ima ili nema određene psihopatološke manifestacije koje su važne za postavljanje dijagnoze. Testovi se takođe mogu koristiti da bi se ustanovilo da li osoba ima ili nema određene veštine ili sposobnosti koje su potrebne za obavljanje određenog posla ili aktivnosti. Ali testovi se koriste i zato da bi se ustanovilo u kojoj meri različiti ispitanici poseduju određenu psihološku crtu ili koliko je izraženo određeno psihološko stanje. Nekada se testovi koriste i da bi se ispitanici rangirali po merenoj osobini, na primer u okviru neke selekcionе situacije. Ako definiciju testa proširimo i na testove znanja ili testove orijentisane na sadržaj, onda se testovi koriste i zato da bi se ustanovilo u kojoj meri je osoba ovlađala određenim sadržajem ili usvojila znanja sadržana u nekom precizno definisanom programu, poput na primer školskog programa za određeni razred. Testovi se koriste i da bi se ustanovilo koja od uporedivih osobina je kod osobe najizraženija, a nekada je važno znati i gde se osoba nalazi u odnosu na neku populaciju, koja je za svrhe testiranja važna, u pogledu merene osobine ili skupa merenih osobina. Nekada postoji potreba da se ustanovi gde se u odnosu na tu populaciju ispitanik nalazi u pogledu niza ispitivanih osobina. Nekada se testovi primenjuju da bi se pratilo napredovanje ispitanika (koji na primer pohađa neki program obuke) u odnosu na neku referentnu grupu ili u odnosu na njega samog. Nekada je cilj primene testa dobijanje podataka koji su potrebni za kompleksnu procenu konativnih i kognitivnih karakteristika ispitanika. Primera različitih načina primene testova sigurno se može naći još mnogo, ali je sasvim očigledno da ovi raznoliki primeri primene testa ne mogu svi biti pokriveni

jednim istim načinom interpretacije individualnih rezultata, niti jednom istom strategijom tumačenja testova.

5.1. Pristupi interpretaciji individualnih rezultata

Dva osnovna pristupa interpretaciji individualnih rezultata na psihološkim testovima koje se sreću u literaturi su **normativni pristup i kriterijumski pristup**. U skladu s postojanjem ta dva osnovna pristupa i testovi se mogu podeliti na **kriterijumske testove i normativne testove** (Berk, 1986; Fajgelj, 2003; Geisinger, 1994).

Definišuća karakteristika **kriterijumskih testova** (eng. **criterion referenced assessment**) je to da se zaključci o individualnim rezultatima ispitanika, odnosno njihova interpretacija zasniva na poređenju postignuća ispitanika na testu sa nekim spoljašnjim kriterijumom. Postignuće na testu je u čvrstoj vezi sa spoljašnjim kriterijumom, tako da se može ustanoviti kakvo postignuće imaju ispitanici sa kakvom vrednošću kriterijumske varijable. U drugoj varijanti je sam kriterijum sadržan u testu, odnosno test zahteva od ispitanika da manifestuje ponašanje koje predstavlja kriterijum, a onda se u procesu ocenjivanja konstatuje da li je ispitanik u tome bio uspešan ili nije.

U okviru **normativnog pristupa**, odnosno kod **normativnih testova** (eng. **norm referenced assessment**), testova čija je interpretacija zasnovana na normama, zaključci o individualnim rezultatima ispitanika zasnivaju se na poređenju postignuća ispitanika čiji se rezultati interpretiraju sa rezultatima članova određene populacije, obično one kojoj ispitanik pripada. Pošto podaci o populaciji u celini obično nisu dostupni, niti ih je moguće praktično dobiti, populaciju s kojom se poredi postignuće ispitanika tipično predstavlja određeni uzorak, sastavljen tako da bude što reprezentativniji za tu populaciju. Interpretacija rezultata ispitanika se onda radi poređenjem njegovog postignuća sa postignućem ispitanika iz tog uzorka, određivanjem pozicije ispitanika u odnosu na distribuciju uzorka, te generalizovanjem zaključka o poziciji ispitanika u odnosu na uzorak na njegovu poziciju u odnosu na celu populaciju.

Treba imati u vidu da pored ova dva osnovna pristupa različiti autori govore i o drugim vrstama pristupa. Tako se na primer govori o **kohortnom pristupu** (eng. **co-hort referenced assessment**) (William, 1998), što je naziv za pristup testiranju gde se rezultati ispitanika porede sa grupom ispitanika koji učestvuju u istom testiranju, najčešće sa ciljem formiranja jedinstvene rang liste i potonjeg izbora kandidata koji će proći selepcionu proceduru, na primer koji će biti primljeni na određeni obrazovni program. U statistici, kohorta je naziv za grupu ispitanika koji dele neku zajedničku karakteristiku, na primer istu godinu rođenja ili činjenicu da su svi uradili nešto (na primer prijavili se na neki konkurs u slično vreme) zbog čega učestvuju u istom postupku testiranja. Ideja ovog pristupa je da je dovoljno da rezultati testa budu međusobno uporedivi unutar situacije testiranja, da bi bilo moguće sprovesti potrebno rangiranje. Rezultati nisu generalizabilni na šиру populaciju, odnosno postignuće ispitanika na testu ne govori ništa ni o izraženosti konstrukta koji je predmet merenja, niti o tome kakvo bi bilo postignuće ispitanika u nekoj drugoj sličnoj situaciji.

testiranja, jer se podrazumeva mogućnost da se grupa ispitanika - kohorta s kojom se bude poredio u sledećoj situaciji testiranja bude sasvim različita.

Govori se i o **konstruktnom pristupu** (eng. **construct referenced assessment**) ocenjivanju testova, (William, 1998), pristupu u kome ocenjivači ocenjuju postignuće ispitanika na testu. Dylan William, predlaže ovakav pristup imajući u vidu pre svega testove obrazovnog postignuća i predlaže njegovo korišćenje u situacijama kada se ishodi učenja ne mogu jasno definisati. Iako nemaju jasnou definiciju toga koje ishode učenja treba ocenjivati u testu, odnosno toga kako treba ocenjivati, ocenjivači dele opštu ideju o tome šta je predmet merenja, odnosno konstrukt čije prisustvo treba oceniti u testu i kako izgledaju povoljni ishodi. Autori testa onda ocenjuju testove i usaglašavaju ih, a te procene se onda koriste kao referentne procene za druge procenjivače. Budući korisnici testa - novi procenjivači se onda obučavaju tako što im se zadaje da procenjuju ove iste testove, a procene koji oni daju se onda porede sa referentnim procenama autora testa, odnosno grupe koja organizuje obuku korisnika. Cilj je postizanje intersubjektivne saglasnosti. Da bi novi korisnici bili smatrani kompetentnim za primenu i ocenjivanje testa, potrebno je da se osposobe da ocenjuju test na način koji će se dovoljno slagati sa tim referentnim ocenama. U situacijama kada referentnih procena nema (na primer u situacijama ocenjivanja nestandardizovanih školskih testova), onda se fokus stavlja na postizanje saglasnosti između procenjivača (u primeru sa školskim testovima to bi bili nastavnici koji ocenjuju). Pristupi koji su slični ovom opisu mogu se naći i u oblasti procene psiholoških konstrukata, a ne samo u oblasti procene u obrazovanju. Na primer, sistem procene koji se primenjuje u okviru Mirror intervjeta (Buhl-Nielsen, 2006; Kernberg, Buhl-Nielsen, & Normandin, 2006; Mcbirney-Goc, 2016) koristi pristup koji po svojim karakteristikama umnogome odgovara ovom pristupu, a slična situacija je i sa Adult Attachment Projective Picture sistemom - AAP (George & West, 2001). Treba reći da se konstruktni pristup u ovoj formi primenjuje kod testova otvorenog tipa ili kod sistema za kvalitativnu procenu psiholoških ili pedagoških konstrukata.

Još jedan pristup koji se može naći u literaturi, opet pre svega u oblasti testiranja u obrazovanju, je **procena zasnovana na kurikulumu** (eng. **curriculum based assessments**) (Burns, 2002; Deno, 1985). Kod ovog pristupa, interpretacija se zasniva na stepenu usvojenosti znanja sadržanih u planu i programu (kurikulumu) obrazovnog procesa koji ispitanik pohađa. Rezultati se tipično saopštavaju kao procenat poznavanja sadržaja kurikuluma. Ovaj pristup se povezuje i sa intervencijama u obrazovnom procesu, odnosno procene se mogu vršiti i tokom trajanja obrazovnog procesa kako bi se dobijeni rezultati koristili za prilagođavanje obrazovnog procesa ispitaniku.

Iako autori koji se bave ovim ostalim pristupima insistiraju na njihovoj posebnosti u odnosu na „klasične“ pristupe ocenjivanju testova – normativni i kriterijumski pristup, već i površnija analiza pokazuje da se ovi ostali navedeni pristupi mogu manje-više smatrati za podvrste normativnog odnosno kriterijumskog pristupa, samo sa nekim posebnim karakteristikama. Zbog toga će u daljem tekstu karakteristike normativnog i kriterijumskog pristupca interpretaciji individualnih rezultata ispitanika na psihološkim testovima biti detaljnije predstavljene, uz povremeni osvrt na specifičnosti nekih od ostalih navedenih pristupa u tom kontekstu.

5.2. Kriterijumski i normativni pristup interpretaciji individualnih rezultata

Kriterijumski pristup. Već je navedeno da je ključna karakteristika kriterijumskog pristupa ocenjivanju testova postojanje kriterijuma koji se koristi za ocenjivanje, odnosno sa kojim se poredi postignuće ispitanika. Kriterijum koji se koristi za ocenjivanje u okviru ovakvog pristupa mora da bude jasan, lako merljiv, relevantan za svrhu testiranja i ne sme biti zavisan od rezultata drugih ispitanika. U okviru kriterijumskog pristupa, zaključci o postignuću jednog ispitanika ni na koji način ne zavise od postignuća drugih ispitanika.

Idealno je da postoji neki prirodni kriterijum, odnosno da kriterijumsko ponašanje bude nešto što prirodno deli ispitanike u prirodne kategorije prema vrednosti koju imaju na toj kriterijumskoj varijabli. Na primer, sposobnost plivanja u bazenu bi mogao da bude primer takvog prirodnog kriterijuma – osoba koja zna da pliva u bazenu je ona koja može da održava samu sebe na površini vode bez da se drži za ivicu bazena, dotiče dno bazena ili koristi bilo kakvo pomagalo za održavanje na površini. Osoba koja ne ispunjava ovaj kriterijum je osoba koja bi se u ovakvoj situaciji boravka u bazenu udavila. Slično tome, osoba koja ume da vozi automobil je ona koja je u stanju da stigne automobilom s jednog mesta na drugo u uslovima redovnog saobraćaja, a da ne izazove udes i uz poštovanje saobraćajnih propisa. Za osobu koja bi u istoj situaciji izazvala udes ili kršila saobraćajne propise mogli da bi da kažemo da ne ume da vozi automobil. Ili, da uzmemmo primer iz kliničke prakse, kriterijumska varijabla bi bilo to da li osoba ima ili nema halucinacije. Osoba koja prijavljuje da opaža senzorne stimuluse koji realno ne postoje je osoba koja ima halucinacije. Osoba koja ne opaža nepostojće senzorne stimuluse nema halucinacije.

Ove tri navedene stvari – da li osoba ume da pliva odnosno da vozi automobil, odnosno da li ima ili nema halucinacije bi bili primjeri prirodnih kriterijuma. Valja primetiti da su u sva tri navedena primera kriterijumi definisani kao binarne varijable – ume – ne ume da pliva odnosno vozi automobil, ima – nema halucinacije. To je jedna od tipičnih karakteristika kriterijumskih testova – kriterijumi uglavnom koriste binarni format izražavanja rezultata – ima – nema ovu ili onu veštinu ili sposobnost, ume – ne ume da obavlja ovu ili onu radnju, manifestuje – ne manifestuje ovaj ili onaj skup psihopatoloških simptoma i slično. Kriterijumske varijable koje bi imale veći broj kategorija, odnosno koje bi umesto binarnih bile ordinalne, bi bilo moguće napraviti, ali cena za to je, obično, odustajanje od jasnih, prirodnih, kategorija i njihova zamena za kategorije o čijem obuhvatu se može diskutovati. Na primer, kod primera sa veštinom plivanja, ordinalni kriterijum bi mogao da bude napravljen tako što bi se kategorija plivača podelila na više kategorija prema tome koliko brzo plivaju ili koliko stilova plivanja poznaju. Međutim, očigledno je da bi se ovakve kategorije mogle napraviti na veći broj dosta različitih načina, a i da tu treba doneti više odluka, od kojih neke zadiru i u jednodimenzionalnost merene osobine ili veštine. Na primer, da li bi broj stilova koje osoba poznaje bio mera viših kategorija plivanja ili brzine plivanja. Ili obe. I da li broj stilova plivanja koje osoba poznaje predstavlja

uopšte istu veštinu koju predstavlja sposobnost održavanja na vodi ili je to nešto drugo? Ova pitanja ilustruju problem koji se tipično javlja u situacijama kada treba formulisati ordinalnu kriterijumsku varijablu umesto binarne.

Ono što je zajedničko svim ovim kriterijumima je to da nam kriterijum jasno saopštava kakvo ponašanje možemo očekivati od osobe koja ima ovu ili onu vrednost na kriterijumskom ponašanju. Zbog toga što su ponašanja koja predstavljaju kriterijum jasno definisana, jasno je onda i šta treba da mogu da urade ili šta tipično rade osobe koje ispunjavaju, a šta one koje ne ispunjavaju kriterijum.

Međutim, treba imati u vidu da nije moguće za sve testove i za sve konstrukte formulisati valjane kriterijume. Za mnoge psihološke konstrukte, konstrukte poput bazičnih crta ličnosti, kognitivnih crta i drugih sličnih psiholoških crta širokog opsega, obično nije moguće formulisati valjane kriterijume. Dok je relativno jednostavno definisati kako se tačno manifestuje to da osoba ume da pliva, isto se ne može reći za osobu koja je ekstravert, za osobu koja je otvorena za iskustvo ili za osobu koja je intelligentna. Dok psiholozi imaju dosta jasnu opštu predstavu o tome kakva svojstva karakterišu ovakve osobe, pretvaranje tih opštih tendencija u ponašanju u precizne, jasne i lako merljive kriterijume je nešto sasvim drugo, zadatka koji se uglavnom ne može valjano uraditi. Ako bi i probali da definišemo kriterijume za ovakve testove, tipično bi se ispostavilo da su ovakvi kriterijumi prilično arbitrarni. Ovo je razlog zbog kog kriterijumski pristup nije opšteprimenjen na sve psihološke testove. Stvari se dodatno komplikuju onda kada u procenu manifestacija opštih crta ličnosti u ponašanju uključimo i komponentu kroskulturne varijabilnosti, odnosno to da se iste crte u različitim kulturama mogu manifestovati na različite konkretne načine, a da ista manifestna ponašanja u različitim kulturama mogu biti pod uticajem različitih crta, odnosno latentnih osobina. Zbog toga se kriterijumski pristup ocenjivanju najčešće sreće kod (Fajgelj, 2003):

- 1) **testova orijentisanih na sadržaj** – testova koji imaju za cilj da procene da li je osoba usvojila potrebna znanja iz domena koji je pokriven sadržajem testa.
- 2) **testova ovladavanja** – testova koji imaju za cilj da procene da li je osoba ovladala određenom veštinom ili određenim znanjima.
- 3) **testova koji procenjuju nivo posedovanja neke osobine** – testova koji imaju za cilj da procene da li osoba poseduje ili ne poseduje neku osobinu relevantnu za svrhu testiranja u dovoljnoj meri ili ne poseduje. Primer bi mogli da budu testovi koji procenjuju da li osoba ima ili nema određene psihopatološke simptome ili da li postiže ili ne postiže odgovarajuće definisane rezultate na poslu ili karakteristike potrebne za postizanje takvih rezultata.

Pored ovih vrsta testova, u zadnjih par decenija primećuju se i različiti pokušaji da se neki opštiji psihološki konstrukti, poput, na primer, obrazaca ili dimenzija afektivnog vezivanja, mere na kriterijumski način (George & West, 2001; Kernberg et al., 2006; Mcbirney-Goc, 2016). Međutim, u nedostatku prirodnih kriterijuma koji bi se mogli koristiti za testove koji mere ovakve psihološke konstrukte, ovakvi po-

kušaji uglavnom prate konstruktni pristup interpretaciji rezultata testa, iako autori testa mogu obezbititi manje ili više detaljne instrukcije i smernice za interpretaciju rezultata testa, poput spiska nekih od mogućih odgovora ispitanika i kako koji interpretirati, sistema za analizu odgovora ispitanika na komponente i sistema dodele poena svakoj komponenti već prema njenoj vrednosti i slično.

Kada je konstrukcija kriterijumskih testova u pitanju, zbog potrebe da test bude u čvrstoj vezi sa kriterijumom, praktično jedino svojstvo ajtema o kom treba voditi računa prilikom konstrukcije i selekcije stavki je diskriminativnost stavke s obzirom na kriterijum. Dokle god su stavke diskriminativne u odnosu na različite vrednosti kriterijuma, odnosno dokle god ispitanici sa različitim vrednostima kriterijumske varijable postižu različite rezultate na stavkama, a stavke koje čine test pokrivaju sve bitne aspekte kriterijuma, ostala svojstva stavki manje-više nisu bitna.

Slična je situacija i sa psihometrijskim karakteristikama testa u celini. Praktično jedina važna psihometrijska karakteristika kriterijumske orijentisanog testa je njegova kriterijumska valjanost, odnosno povezanost sa kriterijumom. Ako su i ostala psihometrijska svojstva testa dobra, to je svakako plus, ali ako nisu, to i nije od preterane važnosti, dokle god je sigurno da je kriterijumska valjanost testa dobra. Pored toga, treba imati u vidu i da zbog binarnog formata ocenjivanja koji kriterijumski testovi tipično imaju, koeficijenti interne konzistencije teže da potcenjuju pouzdanost ovih testova. A postoje i puno situacija kada se pouzdanost interne konzistencije kriterijumskog testa ne može smisleno računati, jer predmet merenja testa nije latentna osobina, pa osnovni uslov za računanje pouzdanosti interne konzistencije nije ispunjen.

Normativni testovi. Ideja u osnovi normativnih testova je ta da se postignuće ispitanika ocenjuje poređenjem sa nekom populacijom. To je obično ona populacija kojoj ispitanik po nekom svojstvu pripada ili neka populacija s kojom je iz nekog razloga smisleno uporediti ispitanika. Ako je postignuće ispitanika više od tipičnog postignuća pripadnika te populacije, to onda znači da je konstrukt koji je predmet merenja kod ispitanika visoko odnosno natprosečno izražen. Ako je postignuće ispitanika niže od tipičnog postignuća članova populacije, onda se smatra da je mereni konstrukt kod ispitanika nisko odnosno ispodprosečno izražen. Dakle, zaključak o stepenu izraženosti merenog konstrukta kod svakog konkretnog ispitanika zavisi od toga kakvo je postignuće tog ispitanika u odnosu na populaciju s kojom se poredi.

Populacija s kojom se poredi ispitanik u okviru referentnog pristupa naziva se normativna populacija ili referentna populacija. Međutim, kako u praksi podaci o normativnoj populaciji po pravilu nisu dostupni, grupa s čijim se rezultatima stvarno poredi rezultat ispitanika je uzorak iz te populacije. Taj uzorak s kojim se porede rezultati ispitanika u okviru normativnog pristupa interpretaciji individualnih rezultata zove se **normativni uzorak**. U idealnom slučaju, normativni uzorak je reprezentativan za normativnu populaciju, odnosno po svim svojstvima je jednak populaciji, osim po veličini. Međutim, kako je reprezentativnost uzorka za populaciju nešto što se u praksi ne može egzaktno utvrditi, a finansijska sredstva kojima istraživači raspolažu za sprovođenje normativne studije su po pravilu ograničena, zahtev da uzorak bude reprezentativan se u praksi menja zahtevom da uzorak bude dovoljno veliki,

te prikupljen korišćenjem najboljeg postupka uzorkovanja koji istraživači mogu da sprovedu sa resursima kojima raspolažu. Dovoljno veliki uzorak, u situacijama kada je veličina populacije jako velika ili efektivno neograničena (npr. populacija Srbije) znači bar nekih 500 ispitanika, idealno još više. S druge strane, kada se norme prave sa nekom ograničenom i relativno malom populacijom na umu (npr. profesionalne sportske sudije u Srbiji), onda je dovoljno da uzorak bude veliki deo populacije, a ako je populacija dovoljno mala, nekada je moguće i celu ili skoro celu populaciju uključiti u uzorak. Treba dodati da iako se, iz praktičnih razloga, kod uzorkovanja iz velikih populacija ne može insistirati na tome da se normativni uzorak prikuplja ovom ili onom konkretnom metodom uzorkovanja, psiholozi koji sprovode normativnu studiju treba da vode računa o tome da, koliko god je moguće, izbegnu da uzorak koji odaberu bude selekcionisan u pogledu izraženosti konstrukta koji je predmet merenja. Normativni uzorak treba da obuhvati pun raspon merenog konstrukta koji postoji u referentnoj populaciji.

Nakon ispitivanja normativnog uzorka, postignuće ispitanika iz tog uzorka se sistematizuje i prikazuje u vidu normi. Norme predstavljaju dokument koji sadrži podatke o tome koliki deo normativnog uzorka ima kakvo postignuće na testu na koji se norme odnose, odnosno sadrži pregledan prikaz distribucije normativnog uzorka. Psiholozi koji test koriste u praksi onda koriste norme da bi interpretirali rezultate pojedinačnih ispitanika (umesto da rade sa celokupnim normativnim uzorkom, kome obično ni nemaju pristup).

U okviru normativnog pristupa rezultat ispitanika se može izraziti u vidu percentilnog ranga u odnosu na normativni uzorak ili u obliku standardnog skora. Kada se postignuće ispitanika izražava kao percentilni rang, on pokazuje od kog procenta ispitanika iz normativnog uzorka, dati ispitanik ima veći skor. Naravno, postignuće se u okviru ovog pristupa ne mora izražavati baš u vidu percentila, već su prihvatljivi i svi drugi fraktili – decili, kvintili, kvartili i slično. Norme izražene preko fraktila (percentila, decila, kvartila itd.) nazivaju se, sve zajedno, **fraktilne norme**, odnosno prema vrsti fraktila preko kog se izražava postignuće – **percentilne norme, decilne norme, kvartilne norme i slično**. Izražavanje postignuća preko standardnog skora u suštini pokazuje to isto, samo izraženo preko skora na odgovarajućoj standardnoj skali. Standardni skorovi se onda mogu tretirati kao da su na intervalnom nivou merenja, za razliku od percentilnih rangova koji su na ordinalnom. Pored toga, kada se veliki broj testova koji mere srodne konstrukte prevodi na istu standardnu skalu, psiholozi koji u svojoj praksi rade sa tom vrstom konstrukata nauče pravila interpretacije skorova na standardnoj skali, te onda lako i bez zabune mogu interpretirati rezultate izražene na toj skali bez obzira sa kog testa potiču. Međutim, važno je uvek imati na umu da kako god postignuće bilo izraženo – bilo preko percentilnog ranga ispitanika, bilo preko ovog ili onog standardnog skora, ono nikad ne predstavlja ništa drugo do podatak o veličini skora ispitanika u odnosu na skorove drugih ispitanika iz normativnog uzorka. Treba imati na umu da ovako izražen rezultat ne govori ništa o stepenu izraženosti osobine u bilo kakvom apsolutnom ili kriterijumskom smislu. Ipak, ovo ne znači tipično ni da će se mnogo menjati od normativnog uzorka do normativnog uzorka. Iako su promene u rezultatima od uzorka do uzorka moguće i

dešavaju se, onda kada su normativni uzorci valjano sastavljeni, tako da budu relativno reprezentativni za populaciju, te promene teže da budu uglavnom ograničenog opsega, a ima i studija koje pokazuju i priličnu longitudinalnu stabilnost pojedinih mera dobijenih normativnim pristupom (Fagan, Holland, & Wheeler, 2007; Hopkins & Bracht, 1975; Rose, Feldman, Jankowski, & Rossem, 2012).

Kada su u pitanju **psihometrijske karakteristike normativnih testova**, u nedostatku kriterijuma koji predstavlja opis ponašanja ljudi sa određenim postignućem na testu, u prvi plan izbija konstruktna validnost. Ako ustanovimo da test zaista meri konstrukt čijem merenju je namenjen ili, drugim rečima, ako ustanovimo da je test zaista konstruktno validan, onda postaje opravdano da na osnovu postojećih istraživačkih podataka o tendencijama u ponašanju ljudi sa određenim nivoom izraženosti konstrukt-a, te tendencije u ponašanju pripisemo i ispitanicima koji na testu imaju postignuće za koje ustanovimo da odgovara tom nivou izraženosti konstrukt-a. Zbog toga je važno prvo proveriti pouzdanost testa, a potom i sve aspekte konstruktne validnosti koji se mogu proveriti za dati test na uzorcima iz populacije na kojima će se primenjivati.

Standardne skale. Veoma poznata standardna skala i skala sa širokom primenom u statistici je **z skala**. Definija z skale je da je to skala čija je **aritmetička sredina 0, a standardna devijacija 1**. Iako široko primenjivana u statistici, z skala nije preterano popularna kao standardna skala na koju se prevode sirovi skorovi testova zarad interpretacije. Rezultati prevedeni na z skalu su tipično neceli brojevi (brojevi sa decimalom), postignuće prosečnog ispitanika je 0, a svi ispitanici ispod 50. percentila imaju negativne vrednosti. I nula i negativne vrednosti kao mere nečijeg postignuća u svakodnevnom životu teže da imaju negativnu konotaciju, a sa necelim brojevima je ljudima teže da barataju nego sa celim. Zbog toga je osim kod jednog broja psihometrijski orientisanih istraživača i autora testova, z skala generalno nepopularna kao standardna skala za izražavanje postignuća ispitanika na psihološkim testovima.

Vrlo široko popularna je **T skala** i ona se tipično sreće kao standardna skala kod različitih kliničkih i konativnih testova. **Aritmetička sredina T skale je 50, a standardna devijacija 10**. Sirove skorove prevedene na T skalu je generalno lako izraziti celim brojevima, jer se neceli brojevi lako mogu zaokružiti na cele, bez preteranog gubitka preciznosti. Jedan od najpopularnijih testova kod kog se rezultati izražavaju na T skali je klinički test Minnesota Multiphasic Personality Inventory, čuveni MMPI (Greene, 2000; Ward, 1991), test koji je doživeo veliki broj revizija, verzija i izdanja i koji se nalazi u kliničkoj upotrebi kod psihologa u velikom broju zemalja širom sveta uključujući i Srbiju. Zahvaljujući T skali na koju se prevode sirovi skorovi ovog testa praktično svaki klinički psiholog zna da kod interpretacije rezultata MMPI-a prvenstveno treba obratiti pažnju na to na kojim skalama ispitanik ima T skorove preko 70. MMPI je zahvaljujući svojoj popularnosti ovde iskorišćen kao dobar primer, međutim i kod velikog broja drugih konativnih testova, pre svega testova ličnosti, a čiji se rezultati interpretiraju na normativni način, jedan od dostupnih načina interpretacije rezultata će zasigurno koristiti T skorove.

Možda najpopularnija standardna skala je **skala kvocijenata inteligencije ili IQ skala. Aritmetička sredina IQ skale je 100, a standardna devijacija 15**.

naziv „kvocijent inteligencije“ je u ovom trenutku stariji od 100 godina i pripisuje se nemačkom psihologu Williamu Sternu (Lamiell, 2012; Stern, 1912) koji je tako nazvao metod računanja skora na testu inteligencije koji je predstavio u svojoj knjizi, ali je pojam postao popularan tek kada je njegova knjiga iz 1912. godine koja je napisana na nemačkom jeziku prevedena na engleski i distribuirana u SAD. U početku se IQ računao kao odnos mentalnog i hronološkog uzrasta, koji se onda množio sa 100 da bi se dobio rezultat koji je na skali centriranoj na 100. Mentalni uzrast je arhaična mera postignuća dece na testovima inteligencije, koju je prvi predložio Alfred Bine uz pomoć Theodora Simonea i koja je prvo primenjena u čuvenoj Bine-Simonovoj skali (Boake, 2002). Zahvaljujući činjenici da postignuće dece na testovima inteligencije raste sa uzrastom, moguće je formirati očekivanja o tome kakvo se prosečno postignuće može očekivati od dece određenog uzrasta. Onda se raspon mogućih skorova na datom testu podeli na mentalne uzraste, a ispitaniku se onda pripisuje mentalni uzrast koji odgovara njegovom postignuću. To se onda deli sa njegovim hronološkim uzrastom (time koliko zaista ima godina), a kad se tako dobijeni količnik pomnoži sa 100 dobija se IQ. Koncept mentalnog uzrasta se nije mogao smisleno primeniti na inteligenciju odraslih, a i kao mera inteligencije dece je doživeo brojne kritike, tako da je danas uglavnom napušten. Međutim, IQ skala, kao standardna skala fiksnih karakteristika, odnosno fiskirane aritmetičke sredine i standardne devijacije ostala je veoma popularna i široko primenjivana i danas.

Veliki broj testova kognitivnih sposobnosti koji su danas u upotrebi koristi IQ skalu kao formu izražavanja rezultata. Verovatno najpoznatiji takav test je Vekslerova skala za ispitivanje inteligencije odraslih (Wechsler Adult Intelligence Scale – WAIS), čija trenutno aktuelna verzija je WAIS-IV (Benson, Hulac, & Kranzler, 2010; Wechsler, 2014), ali ovu skalu koriste i brojni drugi testovi inteligencije odnosno kognitivnih sposobnosti. Pored primene za izražavanje rezultata u testovima kognitivnih sposobnosti, zadnjih decenija primetni su i pokušaji primene standardne IQ skale i u testovima koji mere konstrukte za koje nije sasvim jasno da li spadaju u kognitivne ili konativne osobine. Od ovakvih primena, verovatno je najpoznatija primena u nekim od testova za merenje konstrukta emocionalne inteligencije, koji se onda izražava preko tzv. kvocijenta emocionalne inteligencije ili EQ (Bar-On, 2004; Dawda & Hart, 2000).

Još jedna standardna skala koja se može sresti u literaturi je C skala. **Aritmetička sredina C skale je 10, a standardna devijacija je 5** (Fajgelj, 2003).

Vrste normi. Ranije je pomenuto da se na osnovu primene testa na normativnom uzorku formira dokument koji se zove norme, a da psiholozi koji test koriste u praksi interpretaciju individualnih rezultata svojih ispitanika rade koristeći te norme, a ne direktnim poređenjem sa normativnim uzorkom. Bez normi se rezultati normativnog testa ne mogu interpretirati. Iz ovog razloga, norme su obavezan deo priručnika za test, odnosno obavezan deo priručnika za svaki test za čiju interpretaciju se koristi normativni pristup. Postupak izrade normi za test zove se baždarenje testa (što je u ovom trenutku malo arhaičan termin) ili normiranje.

Međutim, postavlja se pitanje kakve norme treba koristiti odnosno sa kojom populacijom je adekvatno poređiti ispitanike za svrhe interpretacije rezultata psih-

loškog testiranja? Prvi odgovor koji se nameće na ovo pitanje je verovatno taj da ispitanike treba porebiti sa opštom populacijom, odnosno sa populacijom svih ljudi kojima je test namenjen. Takve norme nazivaju se **univerzalne norme**. Da bi norme koje se prave za test mogle stvarno da se smatraju za univerzalne norme potrebno je da uzorak bude reprezentativan za datu opštu populaciju, ali i da ta populacija bude jedinstvena, odnosno da nema grupa na kojima test pokazuje diferencijalno funkcionisanje.

Koliko velika može da bude populacija za koju se prave univerzalne norme? Standardi za adaptaciju testova Međunarodne komisije za testove (International Test Commission, 2017) eksplicitno osporavaju praksu da se norme napravljene za populaciju koja radi jednu jezičku verziju testa bez dokaza o adekvatnosti primenjuju na populaciji koja radi drugu jezičku verziju testa. Da bi se iste norme mogле primeniti i na ispitanicima koji rade drugu jezičku verziju testa, potrebno je prvo pribaviti empirijske dokaze da između dve verzije skale postoji potpuna skalarna ekvivalentnost. A duh normativnog pristupa bi onda zahtevao i da normativni uzorak bude u tom slučaju sastavljen od pripadnika obe jezičke populacije i reprezentativan za te dve združene populacije. Naravno, ovakav zahtev je u praksi veoma, veoma teško ispuniti, pre svega jer su istraživači vrlo retko te sreće da između dve različite jezičke verzije testa ne postoji ama baš nikakvo diferencijalno funkcionisanje, čak ni ono koje se ogleda u različitoj težini pojedinih stavki testa. Kako jezičke granice između populacija tipično prate i državne granice, još jedan faktor o kome treba voditi računa kod izrade normi je pravna regulativa o psihološkim testovima koja važi u zemlji u kojoj se primenjuje test. Ovi propisi obično zahtevaju da testovi koji ulaze u komercijalnu upotrebu i koriste se u psihološkoj praksi prođu neku proceduru atestiranja odnosno provere kvaliteta od strane odgovarajućih nacionalnih institucija kompetentnih za psihološko merenje, a jedan od glavnih indikatora kvaliteta koji se tu uzima u razmatranje je postojanje normi namenjenih upravo populaciji zemlje za koju se traži atest. Iz ovog razloga, najobuhvatnije univerzalne norme koje se u praksi sreću su nacionalne norme – norme namenjene populaciji jedne države ili jezičke norme, onda kada se unutar stanovništva iste države prave norme za grupe koje govore različitim jezicima.

Međutim, nekada univerzalne, odnosno nacionalne ili jezičke norme nisu dovoljne niti adekvatne za praktičnu primenu. Jedan upadljiv primer neadekvatnosti univerzalnih normi su situacije kognitivnog testiranja dece. Kada bi primenili univerzalne norme na postignuća dece na kognitivnim testovima primetili bi da njihove kognitivne sposobnosti rastu sa uzrastom, da deca postižu sve bolje i bolje rezultate na testu što su stariji. U duhu univerzalnih normi, to bi onda interpretirali kao da su deca u ranom uzrastu mentalno zaostala, a da se sa starenjem sve više približavaju postignuću odraslih članova populacije. Međutim mi znamo da je takvo postignuće na testovima dece u ranom uzrastu normalna stvar, a ne rezultat njihovih slabih kognitivnih kapaciteta. Znamo da je to stanje prolazno, u smislu da se brzo menja sa uzrastom, a da je ideja primene testova kognitivnih sposobnosti to da se dobiju procene sposobnosti koje su relativno trajne. Psihologe i ljude koji se bave procenom sposobnosti dece, povrh svega, suštinski ni ne zanima to kakvo je trenutno

postignuće dece u odnosu na opštu populaciju, jer je jasno da je u ranom uzrastu ono slabo, već ih interesuje kakve će biti kognitivne sposobnosti te dece kada ona budu porasla i postala odrasli ljudi. Zato ima mnogo više smisla poređiti postignuće deteta sa postignućem druge dece istog uzrasta, nego sa postignućem opšte populacije. Da bi se ovo postiglo, izdavači testova i psiholozi formiraju i koriste takozvane **uzrasne norme**. **Uzrasne norme** predstavljaju norme formirane na osnovu normativnog uzorka koji čine ispitanici tačno određenog uzrasta. Uzrasne norme se po pravilu prave tako što se za svaki uzrast ili uzrasni interval (od-do godina) prave posebne norme. Uzrasne norme se prave za decu i adolescente, ali ima i situacija da kada se posebne norme za ljude različite starosti prave i za odrasle ljude. Takve norme zovu se **starosne norme**. Za razliku od uzrasnih normi, gde su starosni intervali manji (nekada i samo godinu dana ili čak manje), kod starosnih normi, normi namenjenih odraslima, starosni intervali za koje se koriste iste norme su veći – po 5-6, nekada i 10 godina, a nekada se i ceo raspon starosti od na primer 25 pa do najstarijeg doba podeli u svega nekoliko kategorija za koje se prave posebne norme.

Fajgelj u svojoj knjizi (Fajgelj, 2003), pored uzrasnih normi, govori još i o **lokalnim, razrednim, školskim i profesionalnim normama**. **Razredne norme** su slične uzrasnim normama, samo što grupe za koje se prave posebne norme nisu određene uzrastom ispitanika već razredom u školi. **Školske norme** bi bile norme koje važe za određenu školu ili grupu škola, gde normativni uzorak čine deca iz tih škola.

Još jedna veoma važna vrsta normi su **profesionalne norme**. Naime, jedna od karakteristika univerzalnih normi je da one pokrivaju ceo raspon merene osobine u opštoj populaciji, a da su testovi na kojima se zasnivaju obično napravljeni tako da budu najdiskriminativniji na srednjem nivou izraženosti konstrukta koji je predmet merenja. Shodno tome i univerzalne norme teže da budu najdiskriminativnije na srednjim nivoima merene osobine. Međutim, postoje profesije koje od ljudi koji rade u njih zahtevaju da imaju veoma visoko izraženu (ili pak veoma nisko izraženu) određenu osobinu ili skup osobina koje su bitne za obavljanje poslova obuhvaćenih tom profesijom. To onda dovodi do toga da, kada se uporede sa opštom populacijom, ljudi koji rade u toj profesiji svi budu grupisani unutar veoma uskog opsega u pogledu izraženosti te osobine. Kada bi onda na njih primenili univerzalne norme, lako bi uočili da one ne omogućavaju da napravimo dovoljno precizno razlikovanje između različitih pripadnika te profesije. Dobili bi na primer da se svi ispitanici iz date profesije nalaze na istom podeoku univerzalnih normi ili u vrlo uskom opsegu, što onda onemogućava valjano razlikovanje između njih. Sem toga, za potrebe procene da li je nivo merene osobine kod ispitanika visok, nizak ili dovoljan za obavljanje date profesije, tipično ni od kakve koristi ne bi bio podatak o tome gde se data osoba nalazi u odnosu na opštu populaciju, već upravo podatak o tome kakvo je njen postignuće u odnosu na druge pripadnike te profesije.

Lokalne norme su norme koje za referentnu populaciju imaju stanovnike nekog određenog područja – geografske oblasti, naselja ili grupe naselja. Lokalne norme mogu biti posebno korisne u oblastima koje imaju neke specifičnosti – kulturne, jezičke ili druge u odnosu na opštu populaciju koja je referentna za nacionalni uzorak, zbog čega onda dolazi do diferencijalnog funkcionisanja testa na ovoj grupi

(naravno ne takvog da ugrožava konstruktnu ekvivalentnost). One su korisne i onda kada nema diferencijalnog funkcionisanja, ali se lokalna populacija po postignuću na testu, a onda i merenoj osobini, dovoljno razlikuje od opšte populacije da se pozicija ispitanika u odnosu na nacionalne norme ne može koristiti kao pokazatelj pozicije ispitanika u odnosu na lokalnu populaciju.

Iako predmet kontroverze, u psihološkim testovima se sreću i **polne** odnosno **rodne norme**. **Polne norme** su norme gde se kao referentna populacija uzimaju pripadnici određenog pola, pa se onda prave posebne norme za žene, a posebne za muškarce. Polne norme se mogu sresti kod različitih sistema procene fizičkih sposobnosti, gde je tipično prosek postignuća muškaraca viši od prosečnog postignuća žena, ali i kod mera mnogih psiholoških konstrukata. Kada su psihološki konstrukti u pitanju polne norme imaju posebno smisla u onim brojnim situacijama u kojima testovi pokazuju diferencijalno funkcionisanje (ali ne i konstruktu neekvivalentnost) na pripadnicima različitog pola, zbog čega direktno poređenje skorova muškaraca i žena nije opravdano, a onda ni korišćenje univerzalnih normi koje bi bile zasnovane na poređenju tih skorova.

Polne norme postaju predmet kontroverze onda kada se primenjuju u domenu rada, pogotovo u domenu selekcije. Isključivanje pripadnika određenog pola iz nekih profesija često je u prošlosti bilo pravdano postojanjem prave ili izmišljene razlike u prosečnom postignuću između muškaraca i žena u pogledu osobina bitnih za posao. Međutim, treba imati u vidu da razlike u prosečnom postignuću između pripadnika dve grupe znači samo da se ti proseci razlikuju, ne znači i da se distribucije dve grupe uopšte ne preklapaju, odnosno, u ovom slučaju da se ne mogu naći dva pripadnika različitog pola koji imaju isto postignuće. U oblasti rada, čuvena je diskusija u SAD oko testova fizičkih sposobnosti koji se koriste u procesu selekcije za prijem na radna mesta vatrogasaca. Dok neki gradovi u SAD, po svoj prilici, izbegavaju zajedničko rangiranje muškaraca i žena, drugim rečima koriste posebne polne norme (<https://www.nytimes.com/1987/10/06/us/court-refuses-suit-by-women-over-fire-test.html>), primena istog testa za muškarce i žene u New Yorku bila je predmet različitih sudskih procesa. Od ovih je verovatno najpoznatiji sudski proces iz 70-ih godina 20. veka kada je njujorška advokatica Brenda Berkman (https://en.wikipedia.org/wiki/Brenda_Berkman), koja je neuspešno konkurisala za radno mesto vatrogasca, tužila vatrogasnu službu za diskriminaciju, tvrdeći da test fizičkih sposobnosti koji koriste prilikom prijema, a koji ni jedna žena kandidat nije uspela da položi, nije validan, u smislu da testovni zadaci nisu bili relevantni za posao. Ona je ovaj proces dobila i postupak je ponovljen tako što su kandidatkinje testirane drugim testom koji je napravljen specijalno za tu svrhu, a koji je, prema dostupnim izvorima, sadržao zadatke relevantnije za posao vatrogasca. Međutim, kontroverza oko toga kako treba ocenjivati testove fizičkih sposobnosti za vatrogasce nastavila se i posle toga.

Vremenska stabilnost normi. Kada se norme jednom naprave koliko dugo one važe? Da li se može automatski smatrati da će norme, ako se jednom naprave kako treba, važiti večno ili je to neophodno povremeno proveravati? Šta ako rezultati te provere kažu da norme treba promeniti? Ako se norme promene, onda se standar-

dni skorovi dobijeni na osnovu prethodnih normi i na osnovu novih ne mogu upoređivati. S druge strane, ako se norme ne promene, a distribucija postignuća referentne populacije se promenila onda standardni skorovi više ne predstavljaju adekvatno poziciju ispitanika u odnosu na populaciju.

Postoje dva pristupa ovom problemu – “zamrzavanje” normi (Fajgelj, 2003) i periodično renormiranje. “Zamrzavanje” normi ili sistem skorovanja na osnovu fiksne referentne grupe (Fajgelj, 2003) sastoji se u tome da se norme dobijene na jednom, odabranom normativnom uzorku u određenom trenutku koriste za dalju interpretaciju individualnih rezultata, bez obzira da li se distribucija postignuća članova populacije od tada promenila ili nije. Glavna prednost strategije “zamrzavanja” normi sastoji se u tome da je standardne skorove ili percentilne rangove različitih ispitanika moguće porebiti međusobno bez obzira kada je testiranje realizovano. Ovo je moguće jer se rezultati svih ispitanika interpretiraju poređenjem sa istim normativnim uzorkom – onim na osnovu kog su napravljene “zamrznute” norme. Nedostatak je što vremenom može doći do promene vrednosti u populaciji, zbog čega ove norme mogu vremenom mogu prestati da budu relevantne, odnosno nesklad između pozicije ispitanika u odnosu na norme i njegovog stvarnog postignuća u odnosu na pravo stanje u populaciji u trenutku testiranja može u jednom momentu postati neprihvatljivo veliki.

Ideja drugog pristupa je da se normativne studije rade periodično, odnosno da se radi periodično renormiranje. To znači da se nakon određenog vremenskog perioda normativna studija ponavlja, prave se nove norme koje se nadalje koriste. Taj period između pravljenja novih normi može pratiti neko pravilo koje definiše izdavač ili autor testa, a može pratiti i neke prirodne cikluse povezane sa korišćenjem testa. Tako se norme mogu na primer praviti svake godine ili svake dve godine ili na pet ili deset godina, a taj period može biti i nesistematičan, kao na primer kada se nove norme prave za novo izdanje testa. U ovom poslednjem slučaju obično i sam test odnosno njegov sadržaj bivaju unapređeni odnosno promenjeni, pa se onda nove norme ionako moraju praviti pošto se radi o izmenjenom testu, kako to i traže pravila postupanja (International Test Comission, 2017). Prednost strategije periodičnog renormiranja testa je u tome što se na taj način obezbeđuje da test ima norme koje uvek manje-više reflektuju populacijske vrednosti, te tako njihovi korisnici dobijaju valjane podatke o poziciji ispitanika u odnosu na realnu sadašnju populaciju u pogledu ispitivane osobine. Međutim, strategija periodičnog renormiranja dovodi do toga da se rezultati ispitanika interpretiraju poređenjem sa različitim normativnim uzorcima, zbog čega su onda standardni skorovi, ali i fraktilni/percentilni rangovi ispitanika neuporedivi ako su oni dobijeni poređenjem sa različitim normama. Psiholog koji radi sa ovakvim testom, a koji namerava da poredi postignuća različitih ispitanika ili da prati postignuća istog ispitanika kroz duži vremenski period, onda mora strogo da vodi računa o tome u odnosu na koje norme su standardni skorovi računati za kog ispitanika odnosno u kom vremenskom trenutku. To onda čini poređenje ili nemogućim ili znatno težim. Dodatna karakteristika strategije periodičnog renormiranja je i to da ona iziskuje dodatne troškove jer se normativne studije moraju ponavljati s vremena na vreme, odnosno svaki put kad se radi renormiranje. Tako izdavač ili

autor testa ima dodatne troškove u odnosu na onog koji koristi „zamrznute“ norme, te koji zato normativnu studiju može da uradi samo jednom. S druge strane, kada su komercijalni testovi u pitanju, izdavač odnosno autor testa može te troškove novih normativnih studija „prevaliti“ na korisnike i još dodatno zaraditi, tako što će svaki put kada uradi novu normativnu studiju, iskoristiti i priliku da unapredi test ako je potrebno i to sve zajedno – ažurirani test + nove norme, prodati ponovo korisnicima u formi novog izdanja testa. Čak i kada autor/izdavač ne prodaje krajnjim korisnicima celu verziju testa, već samo „prava korišćenja“ (korisniku se naplaćuje broj zadanja testa, a ne primerci testa sa priručnikom, posebno često kod testova koji se zadaju i ocenjuju online), povremeno ažuriranje normi i testa ostavlja dobar utisak na korisnike pokazujući da autor/izdavač i dalje rade na testu i održavaju ga aktuelnim.

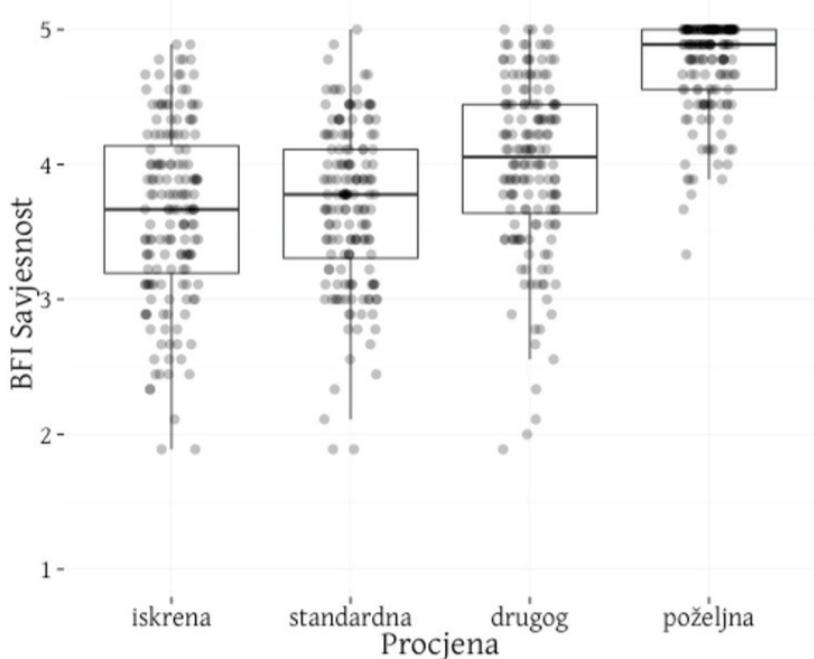
Naravno, postoji i mogućnost da korisnici ili izdavači/autori testa kombinuju ova dva pristupa, te da uz test nude i primenjuju i jedan ili više kompleta „zamrznutih“ normi, ali da rade i periodično renormiranje. Onda korisnik testa, već prema tome što smatra da je adekvatno za cilj sa kojim zadaje test, može odabrat da li će u svakoj konkretnoj situaciji interpretaciju zasnovati na aktuelnim ili na nekim od „zamrznutih“ normi. Ovakav kombinovani pristup čak ni ne pravi dodatne troškove autoru/izdavaču testa u odnosu na periodično renormiranje, jer su „stare“ norme svakako već na raspolaganju, a onda materijale/priručnik za test samo treba povremeno dopunjavati novim normama.

Još jedan fenomen koji treba razmotriti u okviru diskusije o vremenskoj stabilnosti normi je to kako može doći do promene normi. Ono što se logično nameće je to da se vremenom populacijske vrednosti u pogledu osobine koju test meri mogu promeniti i onda se to reflektuje i na postignuću ispitanika na testu. Ali osim ovog, može da se desi i da se način manifestovanja merenog konstrukta u ponašanju promeni. Vremenom može da dođe do promene kulturnih normi odnosno karakteristika kulture duž neke od dimenzija kulturnih razlika, pa se to onda može reflektovati i na način na koji ispitanici odgovaraju na stavke, pogotovo konativnih testova. Na primer, iako nema longitudinalnih studija na tu temu, može se prilično dobro argumentovati da se zadnjih decenija kultura stanovništva Srbije pomerila u pravcu individualizma na dimenziji individualizam-kolektivizam, a moguće i na još nekim dimenzijama po Hofstedeu (Hofstede, 2011).

Neki testovi, pogotovo kognitivni, se mogu i naučiti, a članovi populacije se vremenom mogu i izveštiti u rešavanju zadataka određenog tipa. Tako je na primer, tokom drugog dela 20. veka primećen drastičan skok u postignuću ljudi u razvijenijim delovima sveta na kognitivnim testovima. Taj efekat je nazvan **Flinov efekat** (eng. **Flynn effect**) po novozelandskom psihologu Džeјmsu Flinu koji je ovaj efekat prvi opisao. Priroda tog efekta bila je predmet velike diskusije u nauci, gde su različiti autori nudili različita objašnjenja – od toga da je Flinov efekat posledica bioloških promena izazvanih faktorima poput dostupnosti kvalitetnije hrane ili zdravstvene zaštite, usled kojih su ljudi postali pametniji do toga da je on posledica promena i šire dostupnosti obrazovanja (Teasdale & Owen, 2005). Međutim, trend rasta postignuća tokom druge polovine 20. veka izgleda da je stao negde tokom 1990-ih ili se čak negde i preokrenuo početkom 21. veka (Sundet, Barlaug, & Tor-

jussen, 2004; Teasdale & Owen, 2005) u zemljama u kojima se fizički uslovi života, ali i obrazovni uslovi nisu pogoršali ili bar ne vidno. U tom svetu, možda je najbolje objašnjenje ovog efekta dao sam Flynn u svojoj knjizi iz 2007. godine (Flynn, 2007) u kojoj je argumentovao da opaženi porast u postignuću na kognitivnim testovima nikako ne može biti posledica realnog porasta kognitivnih sposobnosti. Naime, ako bi prema savremenim normama ocenjivali postignuće ljudi s početka 20. veka, dobili bi da bi mnogi ljudi koji su tada klasifikovani kao normalno inteligentni, prema savremenim normama bili klasifikovani kao mentalno zaostali u većem ili manjem stepenu. Onda bi trebalo očekivati da takvi ljudi ne mogu da nauče da obavljaju brojne svakodnevne aktivnosti, poput čitanja, pisanja, veština potrebnih za obavljanje profesije i slično, kao što takvim veštinama ne uspevaju da ovlađuju mentalno zaostale osobe tog nivoa danas. Međutim, znamo da to nije slučaj – ljudi s početka 20. veka koji su imali postignuće u nivou savremenih mentalno zaostalih osoba, bez problema su ovladavali veštinama čitanja, pisanja i svim onim različitim veštinama koje su potrebne za svakodnevni život, a kojima ljudi sa istim postignućem danas ne uspevaju da ovlađaju. Iz ovoga sledi jasan zaključak da objašnjenje za promenu u postignuću na kognitivnim testovima ne može biti to da su savremene generacije pametnije, već samo to da su iz nekog razloga isti testovi lakši za savremene ljude, odnosno da su oni veštiji u rešavanju zadataka sadržanih u kognitivnim testovima. S obzirom na činjenicu da su početkom 20. veka testovi inteligencije i kognitivni testovi generalno bili novina, da su zadaci sadržani u njima bili u velikoj meri nepoznati najvećem broju ljudi, a da su takvi testovi danas mnogo poznatiji, da se zadaci slični onima koji se koriste u kognitivnim testovima danas nalaze u različitim obrazovanim, zabavnim i raznim drugim sadržajima, zaključak koji se nameće je da su ljudi vremenom prosto postali veštiji u rešavanju ovih testova. Kako su kroz decenije testovi postajali popularniji, tako su i zadaci poput onih u testovima postajali sve šire dostupni, te su ljudi onda sticali sve veće i veće veštine u rešavanju takvih zadataka. Ovo onda objašnjava i plato koji se detektuje već 1990-ih (Sundet et al., 2004), kao i mogući pad na nekim uzorcima (Teasdale & Owen, 2005), za koji je verovatno da će se pokazati da predstavlja oscilovanje u postignuću zavisno od sitnih promena u populaciji ili karakteristika ispitivanog uzorka. Na ovaj način Flinov efekat pokazuje da se postignuće populacije može promeniti i usled toga što su se članovi populacije vremenom „izveštili“ u rešavanju testovnih zadataka, bez realnog porasta u nivou merenog konstrukta. Ovo je efekat o kome treba posebno voditi računa u situacijama kada se test koji se može naučiti dugi vremenski period primenjuje na istoj ciljnoj populaciji. Međutim, ima autora koji navode da se sličan efekat može primetiti i kada su konativni testovi u pitanju, u situacijama kada se oni koriste za donošenje odluka koje su važne po ispitanike (takozvano testiranje sa visokim ulozima – eng. high-stakes testing), kao na primer u situacijama selekcije za posao ili unutarorganizacionih selekcija od kojih zavisi napredovanje u karijeri. Na ovakvim testovima je moguće da ispitanci nauče kakvi im odgovori donose željene ishode i da onda u situaciji testiranja daju upravo takve odgovore, tzv. socijalno poželjne odgovore. Na primer, studija koju je u okviru svoje doktorske disertacije sproveo Siniša Lakić sa Univerzitetu u Banjoj Luci pokazala je, da kada dobiju instrukcije da se pokažu u

što boljem svetlu, na testu ličnosti, ispitanici (studenti u njegovom slučaju), bez problema daju takve odgovore da dobiju dosta više odgovore na dimenziji Savesnosti nego što je to slučaj kada rade bez takve instrukcije. Treba imati u vidu da je upravo dimenzija Savesnosti jedna od psiholoških osobina za koju se selektuju kandidati u procesima selekcije vezanim za posao. Isti ispitanici su, u situaciji kada su zamoljeni da daju što iskrenije moguće odgovore, odgovarali tako da je prosek grupe na savesnosti bio nešto niži u odnosu na rezultat dobijen kada im je data standardna istraživačka instrukcija (Lakić, 2014).

Slika 6. Poređenje distribucija odgovora ispitanika na skalu Savesnosti iz BFI u situacijama kad su ispitanici zamoljeni da odgovaraju iskreno, kada im je data samo standardna istraživačka instrukcija, kada su ocenjivani od strane drugog i kada je od njih traženo da odgovaraju tako da se predstave u što pozitivnijem svetlu. Podaci potiču iz istraživanja za doktorsku disertaciju Siniše Lakića, iz čije doktorske disertacije je preuzeta i prikazana slika (Lakić, 2014). Na slici se vidi da su skorovi ispitanika na skali Savesnosti bili dosta viši kada je ispitanicima data instrukcija da odgovaraju tako da se predstave u što pozitivnijem svetlu (poželjna) u odnosu na situacije kada su zamoljeni da odgovaraju što iskrenije (iskrena) i kada im je data standardna istraživačka instrukcija za popunjavanje ovog inventara (standardna).

Prevodenje sirovih skorova na standardnu skalu. Prilikom izrade normi, a nakon odabira standardne skale na koju će se prevoditi sirovi skorovi sledi donošenje odluke o tome kojim postupkom prevesti sirove skorove na standardnu skalu. Ovaj problem manje-više ne postoji ako se sirovi skorovi prevode na percentile

ili neku drugu vrstu fraktila, odnosno ako se prave fraktilne norme, jer su fraktilne norme na ordinalnom nivou merenja, ali se pojavljuje ako je namera da se sirovi skorovi prevedu na standardne skorove koji su na intervalnom nivou merenja. Tu se može javiti problem ako se pokaže da distribucija sirovih skorova nije normalna. Pogotovo ako se to ne može pripisati problematičnom uzorkovanju, zbog kog su na primer ispitanici tačno određenih postignuća izostavljeni iz uzorka ili su pak neki drugi previše zastupljeni u uzorku.

Ako je sa distribucijom sirovih skorova sve u redu, odnosno ako je ona normalna ili kakva se već teorijski očekuje za dati konstrukt, onda obična linearna transformacija sirovih skorova na standardnu skalu može biti sasvim adekvatna. Ako je pak distribucija problematična, onda se može prvo sprovesti neki od postupaka namenjenih normalizaciji distribucije sirovih skorova, postupak koji ima za cilj da „prepravi“ distribuciju sirovih skorova tako da bude normalna, pa da se nakon toga ti normalizovani skorovi linearном transformacijom prevedu na željenu standardnu skalu. Alternativno, moguće je uraditi ekvipercenitno prevođenje sirovih skorova na standardnu skalu, tako što se prvo odaberu skorovi standardne skale koji će služiti kao podeoci koji će biti upisani u norme, onda se matematičkom funkcijom u statističkom softveru nađu percentili koji odgovaraju datim standardnim skorovima, a na kraju se inspekциjom kumulativnih frekvencija sirovih skorova nađu sirovi skorovi koji odgovaraju odabranim podeocima odnosno koji odgovaraju istim percentilima kao i standardni skorovi koji su odabrani za podeoke standardne skale.

Moguće je primeniti i bilo koji drugi postupak prevođenja sirovih u standardne skorove, pogotovo ako teorijski razlozi nameću primenu tačno određenog postupka transformacije.

Ovi postupci prevođenja sprovode se na isti način kao što je opisano kod jednačenja testova, samo što se ovde sirovi skorovi jednog testa ne prevode na sirove skorove drugog testa, već na odabranu standardnu skalu unapred definisanih fiksnih karakteristika. Ovo znači i da se postupak jednačenja pravih skorova, koji je opisan u poglavlju o jednačenju testova, ovde ne može primeniti, ali svi ostali mogu.

Dimenzionalna interpretacija individualnih rezultata naspram analize profila. Nakon što sirovi skor pretvorimo u odgovarajući standardni skor (percentil ili drugi fraktil...), pitanje koje se pojavljuje je kako doći do podatka o tome kakvo ponašanje možemo očekivati od osobe čije postignuće na testu odgovara tom standardnom skoru. Standardni skor, kao i percentil nam daje podatak o tome gde se postignuće date osobe nalazi u odnosu na normativni uzorak, ali na osnovu toga i dalje ne znamo kakvo ponašanje možemo od takve osobe da očekujemo. Treba imati u vidu da kod kriterijumskega testova ovaj problem manje-više ne postoji. Kada znamo kakvo postignuće osoba ima na testu, znamo i kakvo postignuće ima na kriterijumu, na primer da li ga ispunjava ili ne, i na osnovu toga znamo i kakvo ponašanje od nje možemo da očekujemo, jer to proizilazi iz samog kriterijuma. To kod normativnih testova nije slučaj. Pozicija na distribuciji sama za sebe ne govori ništa o tome kakvo se ponašanje od date osobe može očekivati, već su za to potrebna dodatna znanja o konstruktu koji je predmet merenja i karakteristikama ljudi sa različitim nivoima izraženosti tog konstrukta.

Stvar postaje komplikovanija kada test ima više od jednog predmeta merenja, na primer kada se radi o testu koji meri različite vrste inteligencije ili testu ličnosti koji meri veći broj dimenzija ličnosti. Teorija u osnovi testa operacionalizuje ličnost kao entitet sastavljen od različitih dimenzija, koje se mere posebno, a koje utiču na raznorodne i široke aspekte ponašanja. Međutim poznato je da u ponašanju uglavnom učestvuje celokupna ličnost, a da su vrlo retki, ako uopšte i postoje elementi ponašanja koji su pod uticajem samo jedne crte. Zato se postavlja pitanje, kako na osnovu poznavanja pozicije osobe na distribuciji normativnog uzorka, a preko njega posredno i na distribuciji normativne populacije, doći do opisa ponašanja osobe, odnosno ponašanja koja se mogu očekivati od osobe. Dva osnovna pristupa postoje:

- dimenzionalni pristup;
- pristup preko analize profila.

Dimenzionalni pristup interpretaciji individualnih rezultata funkcioniše tako što se svaki konstrukt, odnosno dimenzija koju test meri tretira kao posebna osobina koja se posebno interpretira. Opseg izraženosti svake crte se, radi lakše interpretacije podeli na nekoliko kategorija, a onda se na osnovu poznavanja teorije i prethodnih istraživanja o ponašanju ljudi sa različitim nivoom izraženosti merene crte, formira opis ponašanja koja se mogu očekivati od pripadnika svake kategorije. U priručnik za test, odnosno softver za interpretaciju testa, se onda unosi opis svake pojedinačne kategorije u pogledu izraženosti osobine, a korisnici testa onda opis očekivanih ponašanja ili ličnih osobina osobe koja je test radila formiraju kombinujući opise kategorija kojima ispitanik pripada na svakoj od osobina koju test meri. Jedan način da se to uradi je da se opisi različitih osobina spoje mehanički, prosti tako što se na svakoj merenoj osobini opis kategorije kojoj ispitanik pripada pridružuje opisu ispitanika, tako da je konačni opis ispitanika u pogledu merenih osobina mehanički zbir pojedinačnih osobina (opis kategorije kojoj pripada na prvoj merenoj osobini, pa u sledećem pasusu na drugoj, pa na trećoj itd.). Drugi način, koji se može sresti da primenjuju psiholozi koji su iskusniji u proceni, je da psiholog koji sprovodi testiranje kreće od opisa kategorija kojima ispitanik pripada koje su date u priručniku, ali iz tih opisa izvadi one karakteristike koje su relevantne za svrhu testiranja ispitanika, te njih integriše u opis koji pravi, a da onda dodatno i uskladi opise koji proističu iz različitih merenih osobina, ako se recimo desi da iz opisa ispitanika na različitim ispitivanim osobinama slede kontradiktorni opisi ponašanja ili ličnih karakteristika.

Velika prednost dimenzionalnog pristupa interpretaciji individualnih rezultata je u tome što je sistem za ovaku interpretaciju individualnih rezultata srazmerno jednostavno napraviti. Ako su konstrukti koji se mere iole poznatiji ili etablirаниji u psihološkoj nauci, pretragom literature se može zasigurno naći puno studija u kojima su ispitivane veze tih konstrukata sa ovim ili onim manifestnim ponašanjem (npr. Barrick & Mount, 1991; Le Vigouroux, Scola, Raes, Mikolajczak, & Roskam, 2017; Van Dijk et al., 2016). A tokom „života“ testa može se očekivati da se količina raspoloživih podataka dodatno uveća, bilo zahvaljujući studijama samog autora testa ili drugih istraživača koje su koristile baš taj test, bilo zahvaljujući studijama koje su koristile testove koji mere iste ili slične konstrukte, ali čiji se nalazi, na osnovu

teorijskih znanja, mogu smatrati generalizabilnim i na konstrukte koje meri dati test. Te studije su onda osnov na kome se prave opisi kategorija, a i na osnovu kojih se opisi kategorija mogu menjati ili dopunjavati u kasnijim izdanjima testa. Glavni nedostatak dimenzionalnog pristupa interpretaciji individualnih rezultata ogleda se u činjenici da su manifestna ponašanja retko kad pod uticajem samo jednog odredenog psihološkog konstrukta. Zbog toga je i valjanost opisa konkretnih ponašanja koja se mogu očekivati od ispitanika samo na osnovu stepena izraženosti jednog konstrukta nužno ograničena. Dodatno, može se desiti i da opisi očekivanih ponašanja ili ličnih karakteristika koji se dobijaju na osnovu izraženosti različitih konstrukata budu manje-više jedni drugima kontradiktorni. Takođe, moguće je da se desi da kod konkretnog ispitanika postoji takva konfiguracija vrednosti merenih konstrukata ili merenih konstrukata sa drugim ličnim i sredinskim faktorima da ponašanje koje on realno manifestuje u znatnoj meri odstupa od opisa koji se dobije dimenzionalnim pristupom. Zato je važno da psiholog koji radi testiranje rezultate testova ne uzima zdravo za gotovo, već da uvek uporedi rezultate koje test daje sa njegovom sopstvenom procenom osobe sa kojom radi. Jedan način da se ovaj problem uzme u obzir je i to da se u samim opisima kategorija izraženosti merenih konstrukata autor priručnika uzdrži od čvrstih i definitivnih predviđanja, već da pre govori u tendencijama ili pravilnostima u ponašanju. Međutim, takav pristup povećava opasnost od pojave **Barnum efekta**¹⁴, odnosno toga da opisi kategorija budu pravljeni tako da obuhvate sve mogućnosti, kao i da se dopadnu korisnicima, dok zapravo ti opisi odgovaraju svim ljudima nezavisno od njihovih ličnih karakteristika. Najsigurniji način da se ne pogreši u predviđanju je da se ništa ni ne predviđa, pa tako i opisi karakteristika ili ponašanja ispitanika koji bi se sastojali od odrednica koje podjednako važe za sve ispitanike ne bi nikad bili pogrešni, ali bi jednako bili i potpuno saznajno bezvredni, jer iz njih nikakvu specifičnost ispitanika ne bi saznali.

Pristup preko analize profila zasniva se na priznavanju činjenice da praktično nema ponašanja na koje utiče samo jedna psihološka osobina. Manifestno ponašanje je uvek rezultat interakcije sredinskih faktora i ličnosti osobe u celini, a ne pojedinačnih dimenzija. Zbog toga treba sagledavati veći broj osobina ili sve osobine odjednom, a o karakteristikama osobe zaključivati na osnovu konfiguracije, složaja vrednosti na merenim osobinama, a ne sagledavanjem pojedinačnih osobina. Ovaj pristup u psihologiji srećemo u suštini u dve različite forme:

- tipološki pristup;
- pristup preko analize profila u užem smislu.

Tipološki pristup sastoji se u tome da se domen ponašanja koji se proučava odnosno koji je tema testa podeli na određeni broj kategorija – tipova, pa da se onda interpretacija individualnih rezultata sprovodi tako što se ustanovljava u koji tip odnosno koju kategoriju dati ispitanik spada. Ispitanik se svrstava u jednu od kategorija i pridružuje mu se opis koji odgovara toj kategoriji. Tipološki pristup se

¹⁴ Barnum efekat je pojava da ljudi kao veoma tačne opažaju opise njihovih ličnih karakteristika koji su zapravo takvi da podjednako važe za sve ljude, te stoga ne odražavaju nikakvu specifičnost osobe kojoj su te karakteristike pripisane.

može realizovati tako što se u startu pravi test koji je sastavljen tako da procenjuje pripadnost kategoriji umesto procene latentnih dimenzija, a može se napraviti i tako da test meri latentne dimenzije, a da se onda kombinovanjem skorova na latentnim dimenzijama dobija kategorijalna pripadnost. Važno je napomenuti da testovi namenjeni kategorizaciji ispitanika na osnovu tipova, a koji su zasnovani na razvijenijim teorijskim modelima tipično mogu dati i mere latentnih dimenzija, ali i podatke za kategorizaciju ispitanika u tipove, dok se drugi testovi koji rade sa tipovima često mogu preskorovati tako da daju i procene latentnih dimenzija. Na primer, Personal Globe Inventory, inventar profesionalnih interesovanja, zasnovan na sferičnom modelu profesionalnih interesovanja daje podatke o sličnosti interesovanja ispitanika sa 18 tipova interesovanja sferičnog modela interesovanja, ali istovremeno se iz njega mogu izračunati i skorovi ispitanika na tri latentne dimenzije profesionalnih interesovanja (Hedrih, 2008; Tracey, 2002). Test namenjen proceni pripadnosti određenom tipu/kategoriji u okviru tipologije, kao što je na primer Mejer-Briggs indikator tipa (Meyers-Briggs Type Indicator), može se reskorovati tako da daje mere na Big Five dimenzijama ličnosti (Harvey, Murry, Markham, & Pamplin, 1995), iako tako nešto autori testa nisu imali na umu.

Kada su sami tipovi u pitanju, treba imati u vidu da tipovi u prirodi najverovatnije ne postoje. Tipovi predstavljaju zgodni „izum“ ljudi, odnosno psihologa i istraživača, koji im pomaže da individualne razlike u tendencijama u ponašanju sagledaju i opišu na način koji je jednostavniji od opisivanja i interpretacije skorova na nizu posebnih dimenzija, te kasnijeg promišljanja o tome kako se vrednosti na različitim dimenzijama integriru u jedinstveno ponašanje osobe. Mnogo je lakše reći da je osoba „introvertni tip“ (McCrae & Costa, 1989) ili „umetnički tip“ (Holland, 1959) ili da ima „sigurni obrazac afektivnog vezivanja“ (Bartholomew & Horowitz, 1991; Mihić, Zotović, & Petrović, 2007), nego baratati sa većim brojem nezavisnih dimenzija, te opisivati karakteristike osobe na svakoj od njih, a onda to nekako kombinovati. Međutim, stvari u prirodi nisu suštinski takve. Da jesu, odnosno da psihološki tipovi postoje, ono što bi videli kada bi posmatrali multivarijatne distribucije ispitanika u pogledu izraženosti latentnih dimenzija (ukrštene distribucije na više latentnih dimenzija), videli bi da se ispitanici u prostoru latentnih dimenzija grupišu oko više različitih, međusobno udaljenih tačaka. Drugim rečima, distribucije individualnih razlika bi bile bimodalne, trimodalne, polimodalne ili slične. Ali to nije ono što se dobija. Ono što se dobija je da su distribucije vrednosti ispitanika na merama latentnih dimenzija normalne, odnosno da se svi grupišu oko jedne centralne tačke, a da sa udaljavanjem od nje opadaju i frekvencije ispitanika (npr. Tracey & Rounds, 1995). Onako kako već izgleda normalna distribucija. Uostalom, kao što je detaljnije pomenuto u ranijem poglavljju, ne samo da je normalna distribucija vrednosti na latentnim dimenzijama ono što se dobija, već normalna distribucija predstavlja i apriorno teorijsko očekivanje istraživača kada su u pitanju distribucije individualnih razloga, zbog čega psiholozi i istraživači obilato i rado koriste postupke za normalizaciju distribucije onda kada se desi da empirijska distribucija odstupa od normalne, pripisujući ta odstupanja od normalne distribucije nedostacima instrumenata koje koriste, a vrlo retko realnim karakteristikama populacije. Naravno, selepcionisane,

veštački stvorene grupe mogu biti izuzetak od ovih pravila, te ako iste namerno budu sastavljene od ljudi određenih različitih karakteristika, tu možemo dobiti tipove, ali ovde je reč pre svega o stanju stvari u prirodnim, homogenim populacijama ljudi.

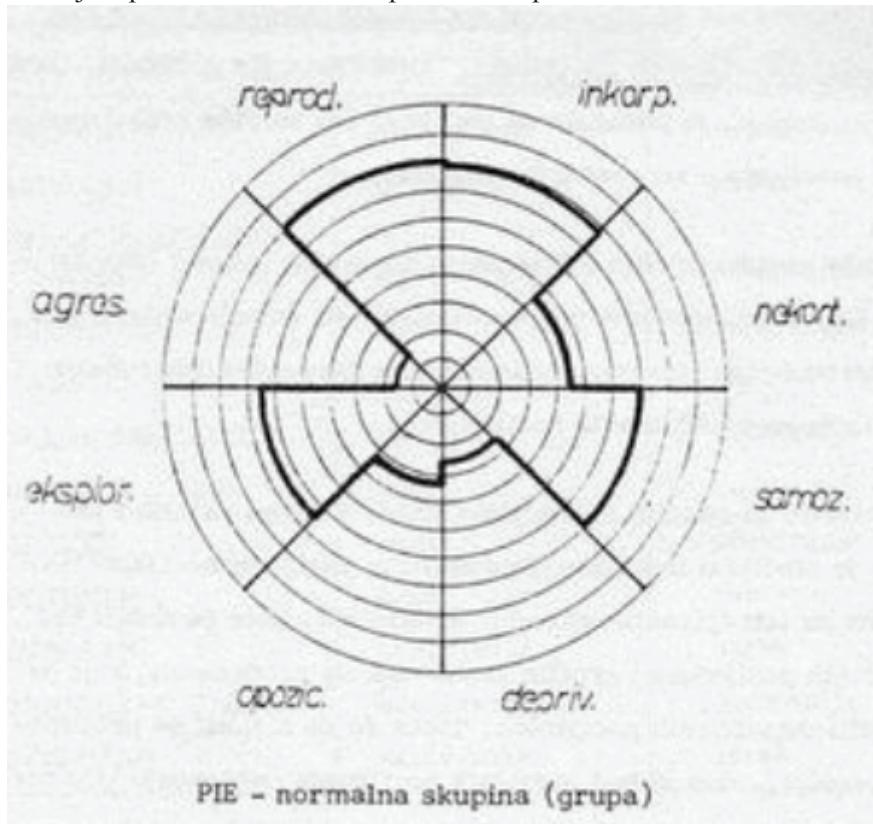
Kada su u pitanju teorijski psihološki modeli koji su inicijalno zamišljeni samo kao tipološki, kasnija istraživanja su po pravilu pokazivala da u osnovi tih tipova stoje određene latentne dimenzije (Furnham, 1996; McCrae & Costa, 1989; Prediger, 1982), odnosno da je podela latentnog prostora definisanog tim dimenzijama proizvoljna (Tracey & Rounds, 1995), te da se može komotno zamjeniti i drugačijom tipologijom koja pokriva isti latentni prostor (Tracey, 2002). Citati koji su ovde navedeni odnose se na primere Holandovog modela profesionalnih interesovanja i MBTI tipologiju, ali zaključci i pristupi korišćeni u citiranim radovima mogu se na isti način generalizovati i na verovatno sve druge slične tipologije.

Ipak, iako tipovi zaista ne postoje, odnosno predstavljaju više ili manje arbitarna grupisanja ljudi (npr. Tracey & Rounds, 1995), treba imati u vidu da tipovi predstavljaju vrlo korisne alate u rukama i psihologa u praksi i istraživača. Podela određenog domena ponašanja na tipove, omogućava istraživačima da svoja dalja istraživanja fokusiraju na ljude sa tačno određenom konfiguracijom vrednosti na latentnim dimenzijama i tako unaprede fond znanja o ljudima kod kojih su date latentne dimenzije u interakciji na takav način. Tipološki pristup kakav je ovde opisan ima tu prednost da tipično barata srazmerno malim brojem kategorija, koje se onda mogu detaljno proučiti, te se vremenom, kroz nizove studija, mogu akumulirati podaci o zajedničkim tendencijama u ponašanju ljudi koji spadaju u svaki poseban tip. A to svakako predstavlja vredno unapređenje teorijskih znanja.

Kako se prave tipovi? Starije tipološke teorije polazile su od pretpostavki da tipovi postoje kao prirodne grupe, bez razmatranja latentnih dimenzija koje stoje u njihovoј osnovi. Sa modernim teorijama to tipično nije slučaj, već su autori uglavnom svesni da tipove „smišljaju“ samo kao korisne alate u opisivanju individualnih razlika. Onda se tipično dešava da tipove i definišu preko njihovih odnosa sa latentnim dimenzijama. To može biti preko pozicija tipova u statističkom prostoru koji definišu latentne dimenzije, kao što je to na primer slučaj kod sferičnog modela profesionalnih interesovanja (Hedrih, 2008; Tracey, 2002), ali može biti i tako što će ceo latentni prostor biti podeljen na delove koji odgovaraju tipovima, kao što je to na primer kod stilova/tipova afektivnog vezivanja (Bartholomew & Horowitz, 1991; Mihić et al., 2007). U oblasti afektivnog vezivanja, pripadnost određenom tipu afektivne vezanosti definisana je konfiguracijom skorova na dve dimenzije afektivnog vezivanja – model sebe i model drugih koji osoba ima, pa tako, u jednoj varijanti, pozitivni skorovi na oba svrstavaju osobu u sigurni tip afektivnog vezivanja, negativan na oba u bojažljivi tip i tako redom (Mihić et al., 2007). Na ovaj način, ceo dvodimenzionalni prostor definisan ovim dve-ma dimenzijama afektivnog vezivanja podeljen je na četiri kvadranta od kojih svaki odgovara jednom od tipova afektivnog vezivanja. U svakom slučaju, izbor toga koliko će se tipova definisati u prostoru latentnih dimenzija i kako će oni biti raspoređeni зависi pre svega od teorijskih razloga i načina na koji se planira korišćenje date tipologije.

Pristup preko **analize profila u užem smislu**, funkcioniše tako što se posmatra konfiguracija skorova ispitnika na predmetima merenja testa i poređi se sa konfi-

guracijama koje se nalaze u bazi profila koja je deo priručnika za test ili posebna publikacija. Te konfiguracije skorova nazivaju se profili. Rezultati ovakvih testova obično sadrže i grafički prikaz rezultata, kako bi bilo lako uočiti odnose skorova, odnosno vizualizovati profil. Uz ovakve testove koji se zadaju u papirnoj formi često idu i formulari u koje se onda ucrtavaju rezultati, odnosno ako se testovi zadaju elektronski program za prikaz rezultata često uključuje i njihov grafički prikaz. Na primer, test Plučikov indeks emocija (Plutchik, 1989) sadrži formular u kome je prikazan kružni grafik u koji treba upisati percentilne rangove ispitanika, da bi se dobio profil. Onda se test tumači ili dimenzionalno (Kurbalija & Šakotić Kurbalija, 2014) ili poređenjem profila sa referentnim profilima iz priručnika.

Slika 7. PIE profil (Kurbalija, 2006)

Klinički test MMPI (Greene, 2000) sadrži grafik u koji se upisuju T skorovi ispitanika, a onda se crta profil. Zavisno od verzije, na tom grafiku je T skor 65 ili 70 podebljan, jer pravila za interpretaciju kažu da T skorovi preko tog nivoa ukazuju na klinički relevantne nivoe izraženosti predmeta merenja, te se onda i interpretacija profila u velikoj meri zasniva na tome koji su skorovi iznad, a koji ispod te crte. Kada se nacrtava profil, onda se pristupa poređenju sličnosti tog profila sa referentnim profilima datim u priručniku za test ili u posebnim atlasima profila, bilo da to radi psiholog ručno, bilo da to radi kompjuterski program, onda kada se radi o verziji testa koja se zadaje ili tumači uz pomoć računara.

Tokom druge polovine 20. veka, bez možda zadnje decenije, bili su popularni takozvani atlasi profila – obimne publikacije u kojima su prikazane stotine različitih profila sa opisom svakog od njih. Ovi opisi su predstavljali opise pojedinačnih ispitanika koji su testirani, sa profilom njihovih postignuća na testu. Ono što je stavljen u opis tipično su bili podaci koji su o tom ispitaniku bili dostupni iz drugih izvora, pre svega njegova istorija bolesti. Tako na primer atlas profila Hathawaya i Meehla iz 1951. godine sadrži opise 968 pacijenata koji su testirani tada aktuelnom verzijom MMPI-a, sa kliničkim i drugim podacima koji su bili dostupni o njima prikazanim, za svakog od ispitanika posebno (Hathaway & Meehl, 1951). Ideja primene ovih atlasa sastoji se u tome da psiholog korisnik testa, nakon zadavanja testa ispitaniku, te rezultate tumači tako što će naći u atlasu profil koji najviše liči na profil njegovog ispitanika, te onda ispitaniku pripisati karakteristike koje su u atlasu navedene za taj profil.

Ovako operacionalizovan, pristup preko analize profila mogao bi da se smatra za neku vrstu tipološkog pristupa, jer profili su u osnovi tipovi. Jedina razlika je u tome što ovako dobijeni profili (ovi iz atlasa) ne predstavljaju teorijski zasnovane kategorije, već rezultate pojedinačnih empirijskih opažanja, a broj kategorija je onda ogroman – na primer u slučaju atlasa Hathawaya i Meehla (Hathaway & Meehl, 1951) efektivan broj kategorija u ponudi je 968! Zapravo, kako taj atlas nije bio jedini atlas u ponudi, a atlasi ne pretenduju da budu ispravne ili ekskluzivne kategorizacije, efektivni broj kategorija, kombinovanjem onih iz različitih atlasa, je bio još veći.

Suštinski problem sa ovim pristupom, bar za psihologe u praksi, koji rade sa atlasima štampanim u papiru, i treba ručno da porede profil svog ispitanika sa onim iz atlasa, je to da su ovako obimni atlasi praktično nepretraživi. Psiholog koji u jednoj ruci drži profil svog ispitanika, a drugom rukom lista atlas u kome se nalaze profili s kojim poredi profil svog ispitanika nije u prilici da za svakog pojedinačnog ispitanika provede sate listajući i poredeći. Takođe, nije stvarno ni u mogućnosti da uporedi profil svog ispitanika sa svakim od više stotina profila iz knjige, već se u stvarnosti to često završavalо tako što bi psiholog poredio samo sa određenim profilima, ili samo sa profilima sa određenog broja stranica. Međutim, čak i kada bi postojao ili kada postoji automatizovani sistem za poređenje sa profilima, poput na primer računarskog programa koji bi računao sličnost između profila ispitanika i referentnih profila iz atlasa, ostaje problem da opisi dati u ovakovom atlasu ne predstavljaju teorijske tipove, odnosno da uz njih ne idu opisi zajedničkih karakteristika ljudi koji imaju taj profil, već samo opisi konkretnih ljudi koji su imali određeni profil na testu. To onda znači da se iz opisa datog u atlasu često ne može videti koje od karakteristika koje su navedene predstavljaju zajedničke karakteristike ljudi koji postižu određeni profil na testu, a koje su individualne karakteristike konkretnog ispitanika čiji su podaci uneseni u atlas, a koje nemaju veze sa konfiguracijom osobina koju odražava profil.

Dodatni problem je i to da kada se izračuna sličnost profila konkretnog ispitanika sa svakim od referentnih profila iz atlasa, ono što se tipično dešava je da će ispitanikov profil biti veoma sličan sa nizom referentnih profila, te da će razlike u stepenu poklapanja biti veliki, čak i u slučajevima kada se stepen sličnosti između profila izračuna precizno. A i kada su referentni profili u pitanju, u atlasu se mogu naći i vrlo slični

profili ispitanika koji su realno bili veoma različiti. Onda je na psihologu da presudi za koji od većeg broja sličnih profila će odlučiti da odgovara profilu njegovog ispitanika. Ovo psiholog može da uradi tako što će čitati opise koji idu uz svaki od referentnih profila, pa onda svom ispitaniku pridružiti onaj opis ili delove opisa koji najviše odgovaraju njegovoj vantestovnoj proceni karakteristika ispitanika. Ovakav postupak onda narušava objektivnost ocenjivanja testovnih rezultata, odnosno velikim delom anulira jednu od najvažnijih karakteristika psihološkog testa.

Ovi problemi su doveli do toga da je u savremenoj praksi interpretacija rezultata preko ovakvih atlasa profila uglavnom napuštena. Ono što jeste opstalo je **kombinovanje dimenzionalnog pristupa sa analizom profila**. Umesto da se svaki skor interpretira na osnovu poređenja sa velikim brojem profila suštinski malo poznatih karakteristika, u priručnike za test se uključuju opisi nekoliko ili manjeg broja profila čije su karakteristike proverene i dobro poznate. Pa ako se desi da konfiguracija skorova na testu konkretnog ispitanika odgovara nekom od tih profila, onda se ispitaniku pripisuju osobine tog profila, a ako ne, onda se rezultati tumače dimenzionalno, osobina po osobina. U priručniku za test su često navedene i osobine profila koje su bitne, odnosno koje treba uzeti u obzir prilikom prosuđivanja o tome da li konfiguracija skorova konkretnog ispitanika odgovaraju profilu ili ne. Prikaz referentnog profila ne mora da bude u vidu grafika, već može da bude dat i opisno ili preko niza graničnih uslova. Na primer, opis profila može da kaže da tom profilu odgovaraju ispitanici koji na predmetima merenja A i B skorove preko na primer standardnog skora 70, skorove između standardnih skorova 30 i 40 na C, a skor ispod 30 na nekom predmetu merenja D. Opis profila ne mora da uključi sve predmete merenja, već samo one koji su relevantni za odluku o tome da li profil osobe odgovara relevantnom profilu ili ne.

Kada se posmatraju konfiguracije skorova ispitanika odnosno profili kao celina, oni se mogu opisati preko sledećih svojstava:

- 1) **nivo profila** – predstavlja prosečan nivo izraženosti merenih osobina. Tako možemo imati profile kod kojih skorovi teže da budu visoki, bliže gornjem kraju referentne distribucije, profile koji su niski, profile koji su srednji itd.
- 2) **raspršenje profila** – predstavlja stepen u kome se razlikuju skorovi ispitanika na pojedinačnim predmetima merenja. Pošto su, pre pravljenja profila, skorovi na svim predmetima merenja prevedeni na istu standardnu skalu, oni su međusobno uporedivi u pogledu pozicije na distribuciji normativnog uzorka koju ispitanik zauzima na svakom pojedinačnom predmetu merenja. Na osnovu ovoga možemo govoriti na primer o visoko raspršenim profilima – profilima gde su skorovi ispitanika na nekim predmetima merenja visoki, na nekim niski i sveukupno postoje velike razlike između standardnih skorova na različitim predmetima merenja. Nasuprot njih, nisko raspršeni profili su oni kod kojih ispitanik na svim predmetima merenja ima slične standardne skorove.
- 3) **oblik profila** – odnosi se na to koji konkretni skorovi (u smislu na kom predmetu merenja) su povišeni, a koji sniženi, koji standardni skor (stan-

dardni skor na kom predmetu merenja) je viši od kog standardnog skora, odnosno kako „izgleda“ kriva profila.

Treba imati u vidu da su ove karakteristike profila manje-više nezavisne, a da su nekada za identifikaciju profila bitna jedna svojstva, a nekada neka druga. Nekada čak i vizuelno vrlo različite konfiguracije skorova mogu spadati u istu vrstu profila, jer za identifikaciju profila mogu biti bitna samo neka od svojstava, a ne nužno sva. Na primer, jedan profil može zahtevati da konfiguracija skorova ima tačno određeni oblik, ali ne i raspršenje ili nivo. Neki profili mogu biti primarno definisani nivoom (na primer izrazito povišeni profil gde su svi skorovi veoma visoki), nezavisno od oblika ili raspršenja. Ili mogu biti važni oblik i raspršenje uz još neke uslove, ali ne i nivo i slično.

Kada su u pitanju metode procene sličnosti dva profila one uključuju:

- **vizuelna ekspertska procena od strane psihologa** – psiholog koji zadaže test vizuelno poredi grafički prikaz profila ispitanika sa grafičkim prikazima referentnih profila, pa na osnovu toga donosi sud o tome kom profilu najviše odgovara profil ispitanika. O ovome je bilo više reči u ranijem tekstu. Ovde psiholog svoj sud, pored vizuelne sličnosti profila, može zasnovati i na teorijskom poznavanju karakteristika profila (koja svojstva profila su bitna, koja ne), kao i na poznavanju teorije, te proceni konkretnog ispitanika kojom već raspolaže.
- **opisni kriterijumi/kriterijumu koji definišu granične uslove** – referentni profil je opisan rečima, kojima su definisane granične karakteristike tog profila, a onda se gleda da li profil ispitanika ispunjava te uslove. Na primer, opis referentnog profila može zahtevati da skorovi na određenim predmetima merenja budu u određenom rasponu, na nekim drugim da budu ispod ili iznad neke vrednosti, da profil u celini ima neko određeno svojstvo (npr. Da bude visok ili nizak ili visoko ili nisko raspršen isl.), a onda se inspekcijom rezultata ispitanika ustanavljava da li dati ispitanik ispunjava te definisane uslove.
- **korelacija između profila** – profil ispitanika se predstavi kao niz brojeva (skor na svakom standardnom skoru je po jedan broj), a isto tako se predstave i referentni profili, pa se onda računa korelacija između njih. Ovde treba imati u vidu da je korelacija kao mera povezanosti osetljiva samo na oblik profila, ali ne i na nivo i raspršenje. Iz ovog razloga je računanje korelacije između profila metoda izbora samo kada nivo i raspršenje nisu bitni za identifikaciju profila odnosno prosuđivanje o tome da li postignuće ispitanika odgovara profilu ili ne, već je adekvatno sud zasnovati samo na obliku profila. Računanje korelacije kao mere sličnosti, zahteva da referentni profili budu predstavljeni kao konkretne konfiguracije skorova, a ne definisani preko graničnih uslova.
- **udaljenost** – profil ispitanika i referenti profili su tačke u multidimenzionalnom statističkom prostoru čija se udaljenost računa preko neke od poznatih metoda računanja udaljenosti. Od vrste udaljenosti koja se odabere

zavisi kakva će biti svojstva ovakvog načina procene udaljenosti. Na primer, euklidska udaljenost će zavisiti i od oblika i od raspršenja i od nivoa profila, udaljenost Čebiševa će zavisiti samo od jedne, najveće razlike u standardnim skorovima između skora ispitanika i referentnog profila itd.

Katelov koeficijent sličnosti profila, poznatiji kao Rp (Cattell, 1969) i drugi statistički postupci.

Koji će od ovih metoda biti primenjen u slučaju konkretnog testa zavisi od karakteristika samog testa, te načina na koji su definisani i opisani profili, te njihovih karakteristika. Statistički postupci računanja sličnosti profila su, naravno, pogodni onda kada se poređenje sa referentnim profilima radi računarski, a dosta manje onda kada poređenje sa referentnim profilima psiholog radi ručno. Naravno, vizuelna procena sličnosti profila je nešto što se može sprovesti samo u situacijama kada psiholog sam vrši poređenja profila ispitanika sa referentnim profilima.

Treba imati u vidu, da i kada se sličnost profila ispitanika sa referentnim profilima računa računarski, to tipično ne isključuje psihologa iz procene. Ono što će rezultati tipično prikazati, pogotovo onda kada postoji veći broj referentnih profila s kojima se radi poređenje je izvestan broj referentnih profila koji su najsličniji profilu ispitanika, a često je onda na psihologu koji vodi testiranje da prosudi da li je adekvatno ispitaniku pripisati onaj profil kome je njegova konfiguracija skorova najsličnija ili bi možda bolje bilo odabratи neki od ostalih profila, ili možda ni jedan.

Poglavlje 6.

Zaštita prava ispitanika, pravna i etička pitanja psihološkog testiranja

Prilikom sprovođenja psihološkog testiranja, a i u okviru obavljanja svoje delatnosti, psiholozi nužno saznavaju veliki broj podataka o svojim klijentima/ispitanicima/pacijentima odnosno o ljudima s kojima rade. Mnogi od tih podataka predstavljaju intimne detalje o ispitaniku, njegovom zdravstvenom stanju ili mreži društvenih odnosa u kojoj živi. Pored toga, na osnovu rezultata psihološkog testiranja donose se i mnoge odluke koje su važne za život ispitanika. Tako od rezultata psihološkog testiranja može zavisiti to da li će osoba dobiti ili izgubiti posao, da li će dobiti starateljstvo nad detetom, stipendiju ili sredstva u okviru nekog konkursa, da li će tegobe koje osoba ima biti lečene na ovaj ili onaj način, da li će biti upućena na lečenje ili u zatvor, da li će steći ili zadržati pravo da upravlja automobilom, kamionom, avionom ili drugim vozilom i mnoge druge stvari. Ukoliko bi rezultati testiranja koje sprovođe psiholozi bili pogrešni, pogrešno interpretirani ili ukoliko bi osetljivi podaci o ispitanicima, koje su ispitanici u dobroj veri saopštili u procesu testiranja, dospeli u javnost ili drugim licima kojima nisu namenjeni, mogla bi da nastane velika šteta za ispitanike. Pored toga, kada bi se takve stvari dešavale, javnost bi izgubila poverenje u profesiju psihologa i ljudi bi bili manje spremni da se psiholozima obrate za pomoć ili da im poveravaju osetljive podatke o sebi. A poverenje između psihologa i klijenta je neophodno da bi usluge koje psiholozi pružaju uopšte mogle da funkcionišu. Vrlo je verovatno i da bi društvo vrlo brzo ukinulo pozicije i situacije u kojima se oslanja na psihološko testiranje i sudove psihologa, kada bi stvari tako funkcionisale. Kada je rad psihologa u kroskulturnom kontekstu u pitanju, poput psihologa koji rade u zemljama koje nisu zemlje njihovog porekla, sa pripadnicima različitih kultura i etničkih grupa, koji rade sa mobilnim populacijama poput migranata, izbeglica i zaposlenih u multinacionalnim kompanijama izazovi su još veći.

Zbog toga je rad psihologa regulisan nizom pravnih propisa, koji definišu principi i pravila ponašanja prilikom obavljanja delatnosti psihologa i posebno prilikom sprovođenja psihološkog testiranja. O delu tih pravnih normi, onim koje se tiču autorskih prava, bilo je reči u jednom od prethodnih poglavlja. U ovom poglavlju pažnja će biti posvećena onim pravnim regulativima i etičkim normama koje se bave pravima ispitanika u postupku psihološkog testiranja, kao i obavezama psihologa u tom postupku, te pravilima postupanja sa ispitanikom i podacima koji nastaju kao proizvod psihološkog testiranja.

Dve glavne grupe pravnih propisa koje regulišu praksu psihološkog testiranja su propisi koji se odnose na zaštitu podataka o ličnosti i etička pravila psihološke profesije, oličena u etičkim kodeksima nacionalnih udruženja psihologa.

6.1. Zaštita podataka o ličnosti

Podatak o ličnosti je svaki podatak za koji se može ustanoviti na koju tačno osobu se odnosi. Ovo je definicija koju daje Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka Saveta Evrope iz 1981. (Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 1981) koja predstavlja zajednički pravni okvir za zakone i propise koji se bave zaštitom podataka o ličnosti odnosno ličnih podataka u zemljama članicama Saveta Evrope, u koje spada i Srbija. Ova konvencija definiše i pojam „automatske obrade“ podataka kao bilo koju operaciju koja se u celini ili delom sprovodi automatskim sredstvima: skladištenje podataka, sprovođenje logičkih ili aritmetičkih operacija na podacima, menjanje, brisanje, očitavanje ili diseminacija podataka. Prepoznajući da u velikom broju društvenih delatnosti dolazi do prikupljanja ličnih podataka, a imajući u vidu da je kompjuterska tehnologija omogućila lako skladištenje i korišćenje ovih podataka (automatska obrada), ova konvencija s jedne strane daje smernice za izbegavanje i zaštitu od njihove zloupotrebe, a s druge strane daje pravni okvir za slobodan prenos legitimno pribavljenih ličnih podataka između zemalja članica Saveta Evrope. Ova konvencija je razlog zbog čega su zakoni zemalja članica Saveta Evrope koji regulišu pitanje podataka o ličnosti veoma slični u svojim glavnim odredbama.

Konvenciju o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka do sada su ratifikovale sve zemlje članice Saveta Evrope i u svim zemljama je ona na snazi u trenutku pisanja ove knjige. Od zemalja članica, Konvenciju je poslednja ratifikovala Turska koje je to učinila 2016. godine. Srbija je konvenciji pristupila 2005. godine, a ratifikovala je 2006. godine. Na ovoj konvenciji zasnovan je i aktuelni Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009) koji je stupio na snagu 2009. godine.

Pored zemalja članica Saveta Evrope, Konvenciji su pristupili i Urugvaj, Tunis, Mauricijus i Senegal, a pozvan je još jedan broj zemalja koje u ovom trenutku nisu ratifikovale konvenciju. Treba imati u vidu da ova konvencija daje okvir za regulisanje zaštite podataka o ličnosti u zemljama potpisnicama Konvencije, ali da i zemlje koje nisu potpisnice Konvencije obično imaju sopstvenu zakonsku regulativu koja se odnosi na oblast tretiranja podataka o ličnosti, a koja se može manje ili više razlikovati od one koja važi u zemljama potpisnicama Konvencije.

Kada je u pitanju Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009), on **podatke o ličnosti** definiše kao svaku informaciju koja se odnosi na fizičko lice bez obzira na oblik u kome je izražena ili bilo koje drugo svojstvo.

Fizičko lice u ovoj definiciji je čovek na koga se podatak odnosi a čiji je identitet „određen ili odrediv na osnovu ličnog imena, jedinstvenog matičnog broja gra-

đana, adresnog koda ili drugog obeležja njegovog fizičkog, psihološkog, duhovnog, ekonomskog, kulturnog ili društvenog identiteta.“

Obrada podataka, prema ovom zakonu, je svaka radnja preduzeta u vezi sa podacima. Skup podataka “koji se automatizovano ili neautomatizovano vode i dostupni su po ličnom predmetnom ili drugom osnovu nezavisno od načina na koji su pohranjeni i gde se čuvaju” naziva se **zbirka podataka**. Lice koje obrađuje podatke u ovom zakonu naziva se **rukovalac**.

Sa stanovišta psihologa, važna odredba ovakve definicije podatka o ličnosti i fizičkog lica je to da nisu svi podaci koji se prikupe u radu psihologa, kao i prilikom psihološkog testiranja, podaci o ličnosti. Rezultati psiholoških testova predstavljaju podatke o ličnosti samo ako se na osnovu njih može ustanoviti ko je osoba čiji su podaci. Međutim, nije neophodno da se na testu nalaze podaci o imenu osobe, njenoj adresi, matičnom broju i slično, već je dovoljno da se na osnovu odgovora ili konfiguracije odgovora može zaključiti ko je osoba čiji su to podaci. Na primer, ako je testirano jedno školsko odeljenje, ali u njemu su sva deca rođena iste godine osim jednog koje je rođeno godinu dana ranije, a u testu je zabeleženo godište dece, ali ne i imena dece, podaci sa tih testova i dalje predstavljaju podatke o ličnosti za to jedno dete, čiji se identitet može ustanoviti na osnovu godišta. S druge strane, ovakve definicije znače i da se podaci prikupljeni korišćenjem psiholoških testova, kada je potrebno na primer koristiti ih samo u naučne ili statističke svrhe, mogu anonimizovati uklanjanjem podataka od identiteta lica koja su radila testove, kao i drugih podataka koji bi mogli da omoguće identifikaciju lica koja su radila testove. Anonimizacijom odgovori na testove prestaju da budu podaci o ličnosti i psiholozi ih onda mogu slobodnije koristiti u daljem radu (na primer predstavljati na skupovima ili u naučnim/stručnim publikacijama i slično). Zaštitni mehanizmi predviđeni Zakonom odnose se samo na podatke o ličnosti, što testovni rezultati iz kojih se ne može zaključiti o identitetu lica čiji su to podaci to više nisu.

Kada su psihološki testovi u pitanju, jasno je da njihovo zadavanje i obrada rezultata, predstavlja obradu podataka po ovom zakonu, dokle god testovi sadrže podatke iz kojih se može identifikovati lice koje je radilo test. Matrica sa rezultatima ovakvih testova ili arhiva popunjениh svezaka isto tako predstavlja zbirku podataka o ličnosti.

Zakon kaže da se, “osim ako očigledno pretežu suportni interesi lica”, pojedine odredbe Zakona o zaštiti podataka o ličnosti ne primenjuju na obradu podataka:

- 1) koji su javno dostupni (dostupni svakome, u javnim glasilima, u muzejima, arhivima isl.);
- 2) koji se obrađuju za porodične i lične potrebe i nisu dostupni trećim licima;
- 3) “podataka koji se o članovima političkih stranaka, udruženja, sindikata kao i drugih oblika udruživanja obrađuju od strane tih organizacija, ako član da pismenu izjavu da određene odredbe ovog zakona ne važe za obradu podataka o njemu za određeno vreme, ali ne duže od vremena trajanja njegovog članstva”, kao i
- 4) podataka koje je lice, sposobno da se samo stara o svojim interesima, objavilo o sebi.

Treba imati u vidu da ova isključenja primene pojedinih odredbi Zakona uglavnom ne pokrivaju situacije psihološkog testiranja, odnosno teško je zamisliti situacije testiranja u kojima bi neka od ovih odredbi bila primenljiva.

Kada je u pitanju prikupljanje i obrada podataka o ličnosti, zakon u principu poznaje tri osnova za obradu podataka:

- a) punovažan pristanak lica;
- b) kada je to propisano zakonom ili aktom koji je donet u skladu sa zakonom ili ugovorm između lica čiji su podaci i lica koje rukuje podacima, kao i radi pripreme zaključenja ugovora;
- c) kada je to neophodno "da bi se ostvarili ili zaštitali životno važni interesi lica ili drugog lica, a posebno život, zdravlje i fizički integritet".

Zakon definiše i da obrada podataka nije dozvoljena ako:

- 1) fizičko lice nije dalo pristanak za obradu, odnosno ako se obrada vrši bez zakonskog ovlašćenja;
- 2) se vrši u svrhu različitu od one za koju je određena, bez obzira da li se vrši na osnovu pristanka lica ili zakonskog ovlašćenja za obradu bez pristanka;
- 3) svrha obrade nije jasno određena, ako je izmenjena, nedozvoljena ili već ostvarena;
- 4) je lice na koje se podaci odnose određeno ili odredivo i nakon što se ostvari svrha obrade;
- 5) je način obrade nedozvoljen;
- 6) je podatak koji se obrađuje nepotreban ili nepodesan za ostvarenje svrhe obrade;
- 7) su broj ili vrsta podataka koji se obrađuju nesrazmerni svrsi obrade;
- 8) je podatak neistinit i nepotpun, odnosno kada nije zasnovan na verodostojnom izvoru ili je zastareo (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009).

Iz navedenog sledi da se podaci ne smeju prikupljati i obrađivati mimo napred definisana tri osnova.

Svrha obrade podataka. Jedan važan koncept ovog zakona je **svrha obrade podataka**. Kada se podaci o ličnosti prikupljaju i obrađuju, po nekom od gore navedena tri osnova, to se radi zarad ostvarenja neke svrhe. Ta svrha mora da bude jasno određena i ne sme se menjati. Podaci koji se prikupljaju moraju biti u skladu sa svrhom testiranja, kako po tome koji se podaci prikupljaju, tako i po količini. Ne smeju se prikupljati podaci koji ne doprinose ostvarenju svrhe prikupljanja podataka odnosno koji nisu potrebni da bi se svrha obrade podataka ostvarila. Isto tako, ne sme se prikupljati veća količina podataka od one koja je potrebna za ostvarenje svrhe zbog koje se podaci prikupljaju. Pored toga što podaci koji se obrađuju moraju biti u skladu sa svrhom obrade podataka, oni moraju biti i potpuni i istiniti – ne smeju se obrađivati podaci koji su neistiniti ili nepotpuni.

Pravo na obradu podataka je vremenski ograničeno - ono prestaje onog trenutka kada se svrha obrade ostvari, nakon čega se podaci moraju anonimizovati (ukloniti podaci iz kojih se može odrediti identitet lica čiji su to podaci) ili obrisati.

Korišćenje podataka u naučne, istorijske i statističke svrhe. Poseban član srpskog zakona predviđa da se **podaci koji su prikupljeni u druge svrhe smeju obrađivati u istorijske, statističke ili naučnoistraživačke svrhe**, ako ne služe do nošenju odluka ili preduzimanju mera prema određenom licu, ali uz obezbeđivanje odgovarajućih mera zaštite.

Informisana saglasnost / punovažni pristanak. Kada su u pitanju osnovi za prikupljanje podataka, za praksu psihološkog testiranja, najvažniji je koncept **puno-vaznog pristanka**. Pristanak osobe na prikupljanje podataka je punovažan samo ako ga, pre prikupljanja podataka, lice koje prikuplja odnosno obrađuje podatke (rukovalac) obavesti o:

- 1) svom identitetu, odnosno imenu i adresi ili firmi, odnosno identitetu drugog lica koje je odgovorno za obradu podataka u skladu sa zakonom;
- 2) svrsi prikupljanja i dalje obrade podataka;
- 3) načinu korišćenja podataka;
- 4) identitetu lica ili vrsti lica koja koriste podatke;
- 5) obaveznosti i pravnom osnovu, odnosno dobrovoljnosti davanja podataka i obrade;
- 6) pravu da pristanak za obradu opozove, kao i pravne posledice u slučaju opoziva;
- 7) pravima koja pripadaju licu u slučaju nedozvoljene obrade;
- 8) drugim okolnostima čije bi nesaopštavanje licu na koje se odnose podaci, odnosno drugom licu bilo suprotno savesnom postupanju (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009).

Drugim rečima, da bi pristanak na obradu podataka bio punovažan potrebno je da rukovalac, lice koje će obrađivati podatke osobu čiji su to podaci obavesti o svim okolnostima koje su bitne za njegovu odluku o tome da li će pristati ili neće na obradu podataka. Koncept punovažne saglasnosti ovako definisan odgovara onome što se u psihološkoj literaturi naziva **informisanom saglasnošću**.

Zakon takođe definiše da gore navedena obaveštenja osoba koja obrađuje podatke mora da da pre nego što zatraži saglasnost u svim slučajevima osim "kada takvo upoznavanje, s obzirom na okolnosti slučaja, nije moguće ili je očigledno nepotrebno, odnosno neprimereno, a naročito ako je lice na koje se odnose podaci, odnosno drugo lice već upoznato sa time ili ako lice na koje se odnose podaci nije dostupno" (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009). Kada je praksa psihološkog testiranja u pitanju, jedina od ovih situacija koje bi mogla da se javi je ona gde je lice već upoznato sa svim aspektima situacije psihološkog testiranja. Ovo može da bude slučaj, na primer, kada se testiranje radi u okviru nekog postupka sa kojim se ispitanik već upoznao ili se za njega sam prijavio, a svi relevantni podaci su mu bili dostupni.

Zakon propisuje da lice od kog se prikupljaju podaci **može pristanak dati pismeno ili usmeno na zapisnik**, a da to može dati i preko punomoćnika koji mora imati overeno punomoćje. Isto tako, lice može svoj pristanak i opozvati, ali je onda dužno da rukovaocu naknadi opravdane troškove i štetu u skladu sa propisima koji uređuju odgovornost za štetu.

Kada je prikupljanje podataka u okviru psihološkog testiranja u pitanju, ono što je obično dobra praksa je da se svi ovi podaci, koji su potrebni za davanje punovažnog pristanka odnosno informisane saglanosti napišu na jednom papiru, koji se može staviti kao prva stranica testa ili predati ispitaniku zajedno sa testom i tražiti od ispitanika da pre početka testiranja, odnosno rada na testu, pročita i potpiše saglasnost, a tek ako je potpisao saglasnost da počne sa testiranjem. Ako se test zadaje preko računara, dobra praksa je ili da se saglasnost ipak dobije pismeno ili da se program za zadavanje testa podesi tako da se tekst saglasnosti prikazuje pre zadavanja testa, a da se od ispitanika traži da potvrdi da pristaje klikom na odgovarajuće dugme na toj stranici ili drugim načinom elektronskog potvrđivanja. Iako zakon dozvoljava i da se obaveštenje ispitaniku da usmeno, a da i ispitanik na isti način da saglasnost, pa da se to unese u zapisnik, potreba dokazivanja da je ispitanik zaista dao svoj pristanak traži da on taj zapisnik potpiše u nekom kasnijem momentu, što onda ovaj postupak čini komplikovanijim od toga da se obaveštenje ispitaniku da pismeno i da ispitanik odmah potpiše saglasnost, već na formularu obaveštenja.

Opoziv pristanka. Kada je u pitanju **opoziv pristanka**, ispitanik može odustatи od daljeg testiranja pre početka testiranja ili u bilo kom momentu tokom trajanja testiranja, a može i posle testiranja tražiti da se njegovi podaci obrišu. Na takav zahtev psiholog je dužan da pristane i da obriše sve podatke koji su prikupljeni do tog trenutka o ispitaniku. Međutim, ispitanik je dužan da nadoknadi troškove testiranja ako oni postoje, na primer da plati cenu testiranja ako se radi o komercijalnom testiranju, kao i ostale troškove koje je psiholog ili organizacija za koju psiholog radi imala u vezi s njegovim testiranjem. Na primer, ako se testiranje sprovodi u okviru nekog konkursa za posao, a organizacija koja sprovodi konkurs je ispitaniku platila troškove puta koji su bili potrebni za dolazak na testiranje, organizacija može tražiti da joj ti troškovi budu nadoknađeni, pored troškova testiranja. Međutim, ako bi ispitanik odbio ili osporavao plaćanje troškova to bi psihologu ili organizaciji za koju on radi dalo pravni osnov da zakonskim sredstvima traži nadoknadu troškova (npr. sudskim putem), ali ne bi oslobođilo psihologa obaveze da podatke obriše onog trenutka kada ispitanik povuče dozvolu za obradu podataka. Podaci o ličnosti se moraju obrisati onog trenutka kada osoba čiji su to podaci povuče pristanak za obradu.

Lica koja nemaju poslovnu sposobnost. Zakon propisuje i da "pristanak za lice koje nije sposobno za davanje pristanka daje zakonski zastupnik ili staralac". Psiholozi se u praksi psihološkog testiranja generalno susreću sa **dve kategorije lica koja ne mogu dati pristanak za sebe**. To su **deca odnosno maloletna lica i odrasla lica kojima je sud oduzeo poslovnu sposobnost**. Za obe ove kategorije lica postoje zakonski staratelji i psiholog je pre testiranja ovih lica dužan da od zakonskih staratelja odnosno zastupnika dobije punovažni pristanak na obradu podataka odnosno informisanu saglasnost. Kada su u pitanju deca odnosno maloletna lica, zakonski staratelji su uglavnom roditelji, ali tu treba biti oprezan – nekada će se desiti da su roditelji razvedeni, da nisu venčani ili da ne žive zajedno, pa je samo jedan od roditelja zakonski staratelj. Nekada se može desiti i da je starateljstvo nad detetom oduzeto roditeljima i u tom slučaju se treba raspitati o tome ko je zakonski staratelj deteta i saglasnost tražiti od njega.

Slična situacija je i sa poslovno nesposobnim licima. Prema pravnom određenju, **poslovna sposobnost** je mogućnost osobe da svojom vlastitom aktivnošću, odnosno izražavanjem volje stiče prava i obaveze. Iz ovog kapaciteta proističe pravo osobe da sklapa ugovore i ulazi u zakonski validne društvene aranžmane. Osobi sudskim putem može biti oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. Prema zakonu Republike Srbije (Porodični zakon, 2015), **punoletna osoba može biti potpuno lišena poslovne sposobnosti** ako “zbog bolesti ili smetnji u psihofizičkom razvoju nije sposobno za normalno rasuđivanje te zbog toga nije u stanju da se samo stara o sebi i o zaštiti svojih prava i interesa”. Isto tako, lice koje usled istih ovih faktora “ugrožava svoja prava i interes ili prava i interes drugih lica može biti delimično lišeno poslovne sposobnosti”. Lica kojima je oduzeta poslovna sposobnost imaju imenovanog staratelja, pa onda saglasnost za testiranje odraslog lica kome je poslovna sposobnost oduzeta treba tražiti od njega. Staratelji ovakvih lica su obično supružnik, deca ili bliži rođaci, ako ih lice kome je oduzeta poslobna sposobnost ima, te psiholog u slučaju da je potrebno da sprovede testiranje ovakvog lica, treba da se raspita o tome ko je njegov zakonski staratelj.

Još jedno važno pitanje je pitanje uzrasta u kom maloletna lica mogu dati samostalan punovažan pristanak za testiranje. Prema našem zakonu (Porodični zakon, 2015), maloletno lice potpunu poslovnu sposobnost stiče sa 18 godina, a sud može potpunu poslovnu sposobnost dozvoliti i licu koje je navršilo bar 16. godina uz uslov da je postalo roditelj i „dostiglo telesnu i duševnu zrelost potrebnu za samostalno staranje o sopstvenoj ličnosti, pravima i interesima“. Međutim, pored ovog, zakon kaže i da lice mlađe od 14 godina života može „preduzimati pravne poslove kojima pribavlja isključivo prava, pravne poslove kojima ne stiče ni prava ni obaveze i pravne poslove malog značaja“. Isti zakon kaže da dete starije od 14 godina može preduzimati i ostale pravne poslove uz saglasnost roditelja. Iako je nejasno da li postoje situacije psihološkog testiranja koje bi se mogle klasifikovati kao pravni poslovi malog značaja (na primer učešće u istraživanju koje ne proizvodi neprijatnosti niti radi sa osetljivim podacima), u nedostatku preciznijih odredbi, za psihologa je najbezbednije da računa da punovažnu saglasnost može dobiti samo od lica koja imaju potpunu poslovnu sposobnost.

Nepismena lica. Ako lice koje treba da da pristanak nije pismeno, te stoga ne ume da pročita tekst neophodnog obaveštenja pre davanja sagalsnosti ili iz drugog razloga nije u stanju da svojeručno potpiše pristanak, a neophodno je da da pristanak u pismenom obliku, punovažan pristanak se obezbeđuje tako što se ovakvom ispitaniku tekst neophodnog obaveštenja pročita u prisustvu dva svedoka. Potom ova dva svedoka potpisuju izjavu da se ispitanik saglasio sa uslovima testiranja.

Iako se u praksi srodnih profesija, na primer medicine, kao i u psihološkoj delatnosti generalno, sreću situacije kada poslovno sposobna lica ne mogu dati pristanak za obradu podataka o sebi, kao na primer kada je lice u komi, nesvesti ili teško povređeno ili kada je u akutnoj psihotičnoj epizodi ili pod dejstvom psihoaktivnih ili otrovnih supstanci, u praksi psihološkog testiranja se ovakve situacije po pravilu ne dešavaju, jer osobe u takvim stanjima, po prirodi stvari, nisu u mogućnosti da učestvuju u psihološkom testiranju. Ipak, treba imati u vidu da prikupljanje podataka

pod ovakvim uslovima može potpadati pod trećenavedeni osnov prikupljanja podataka, odnosno da je tada prikupljanje podataka neophodno da bi se zaštitili život, zdravlje ili fizički integritet osobe.

Naročito osetljivi podaci. Zakon definiše posebnu kategoriju podataka koje naziva naročito osetljivim podacima. To su podaci “koji se odnose na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, pripadnost političkoj stranci, sindikalno članstvo, zdravstveno stanje, primanje socijalne pomoći, žrtvu nasilja, osudu za krivično delo i seksualni život”. Zakon propisuje da se ovi podaci smeju obrađivati samo na osnovu slobodno datog pristanka lica čiji su to podaci, osim u situacijama kada zakon nalaže da se ne smeju obrađivati ni na osnovu date saglasnosti. Na primer, Zakon o radu (Zakon o radu, 2017) eksplicitno zabranjuje da se prilikom odlučivanja o zaposlenju vrši diskriminacija kandidata na osnovu seksualnog opredeljenja. To znači da se podaci o seksualnom opredeljenju kandidata ne bi smeli obrađivati u svrhe odlučivanja o zaposlenju čak ni kada bi se kandidat saglasio.

Pravo na uvid i kopiju. Zakon definiše da osoba čiji se podaci obrađuju ima pravo da bude od rukovalaca podacima istinito i potpuno obaveštena o svim aspektima rukovaočeve obrade njegovih podataka o ličnosti. Pored toga, lice čiji su podaci ima pravo na uvid i kopiju podataka koji se na njega odnose, pri čemu nužne troškove pravljenja kopije snosi lice koje traži kopiju. Lice čiji su podaci ima pravo i da traži da se podaci izmene ili isprave ako ustanovi da su pogrešni ili zastareli, a osoba koja obrađuje podatke je dužna to da uradi. Osoba čiji se podaci obrađuju ima pravo da traži da se njeni podaci obrišu, ako je ispunjen neki od niza uslova definisanih zakonom, a koji se odnose na situaciju da rukovalac ne postupa sa podacima u skladu sa normama zakona (nejasna svrha, izmenjena svrha za koju nisu ispunjeni uslovi, podaci više nisu potrebni, nedozvoljeni način obrade, broj i vrsta podataka nesrazmerna svrsi, podaci netačni, nema validnog osnova za obradu). Zakon kaže da lice ima pravo i na prekid i privremenu obustavu obrade podataka, ako je osporilo tačnost, potpunost i ažurnost podataka, sve dok se ne utvrdi njihova tačnost potpunost i ažurnost.

Kada je u pitanju praksa psihološkog testiranja, trenutno ne postoji precizna zakonska regulativa koja kaže šta tačno predstavlja “kopiju” podataka na koje ispitanik ima pravo, imajući u vidu obavezu psihologa definisanu kodeksom etike da se sa posebnom pažnjom odnosi prema psihološkim testovima, pogotovo imajući u vidu to da je za funkcionisanje nekih testova neophodno da oni ne budu poznati ispitanicima, što bi bilo ugroženo ako bi oni postali dostupni javnosti. U ovakvim situacijama bi dobra praksa bila da psiholog stavlja na uvid ispitanicima primerak svog nalaza i mišljenja, odnosno zaključaka koje je izveo na osnovu testiranja, a ne da daje kopiju samog testa. S druge strane, nikakvih smetnji nema da psiholog, kada je to smisленo, omogući ponovno testiranje ispitanika ako ispitanik smatra da rezultati dobijeni testom nisu validni ili da su zastareli. Kada psiholog radi u kroskulturnom kontekstu, te radi testiranje koristeći različite jezičke ili kulturne verzije testa na pripadnicima različitih kultura, a posebno kada postoji namera da se porede postignuća ispitanika koji su radili različite verzije testa, psiholog treba da posebno vodi računa o tome da li između različitih verzija testa na populacijama na kojima se primenjuju postoji

dovoljno visok stepen ekvivalentnosti skorova da poređenja ispitanika koji su radili različite verzije testa budu moguća odnosno validna.

Zakon definiše i niz **ograničenja prava na uvid i kopiju** od kojih su za praktiku psihološkog testiranja bitne odredbe da **ispitanik ima pravo da jednom dobije kopiju jednih istih podataka**, ali ne i više puta, da se pravo na uvid i kopiju može ograničiti ako bi ono ozbiljno ugrozilo život, zdravlje i fizički integritet lica, kao i ako se podaci o njemu koriste isključivo za naučnoistraživačke i statističke svrhe.

Iznošenje podataka iz zemlje. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009) propisuje da se podaci mogu iznositi iz Republike Srbije u druge države koje su članice Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka Saveta Evrope (Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 1981).

U zemlje ili međunarodne organizacije koje nisu članice konvencije podaci se mogu iznositi ako je u toj državi ili međunarodnoj organizaciji propisom ili ugovorom o prenosu podataka obezbeđen stepen zaštite koji je u skladu sa Konvencijom. U Republici Srbiji postoji institucija Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, koji je samostalan državni organ. U slučaju da rukovalac podataka želi da iznese podatke iz Republike Srbije u zemlju ili međunarodnu organizaciju koja nije potpisnica Konvencije, mora se obratiti Povereniku koji utvrđuje da li su ispunjeni uslovi i sprovedene mere zaštite podataka prilikom iznošenja iz Republike Srbije i na osnovu te procene daje ili ne daje dozvolu za iznošenje podataka. Podaci o ličnosti se ne mogu iznositi u zemlje ili međunarodne organizacije koje nisu potpisnici konvencije bez ovakve dozvole Poverenika.

Tajnost podataka. Zakon propisuje obavezu rukovalaca podataka da odgovarajuće zaštiti podatke od zloupotreba, uništenja, gubitka i neovlašćenih promena i pristupa. U tom smislu, rukovalac podacima je dužan da preduzme "tehničke, kadrovske i organizacione mere zaštite podataka, u skladu sa utvrđenim standardim i postupcima, koje su potrebne da bi se podaci zaštitili". Takođe rukovalac mora "da utvrdi obavezu lica koja su zaposlena na obradi podataka da čuvaju tajnost podataka".

Centralni registar zbirki podataka i kataloga zbirki podataka. Zakon propisuje postojanje Centralnog registra zbirki podataka o ličnosti koji vodi Poverenik. Rukovalac podataka je dužan da u roku od 15 dana od uspostavljanja dostavi povereniku evidenciju o zbirci podataka. Ovaj registar je javan i objavljuje se putem interneta, a zakon predviđa i obavezu Poverenika da jednom godišnje popis zbirki podataka o ličnosti objavljuje i u „Službenom glasniku Republike Srbije“.

6.2. Etička pravila psihološke profesije u vezi sa psihološkim testiranjem, prava ispitanika

Etička pravila psihološke profesije odnose se na shvatanja o tome šta predstavlja dobru praksu i valjano postupanje u obavljanju psihološke profesije. Etička pravila zasnivaju se na određenim opštim moralnim načelima kojima treba da se rukovode psiholozi u svom radu. Po pravilu, ona su formalno kodifikovana u vidu

etičkih kodeksa koje u svakoj zemlji donosi nacionalno udruženje psihologa. Američka psihološka asocijacija (APA) tako, u svom etičkom kodeksu, kao opšte etičke principe kojima psiholozi u svom radu treba da se rukovode navodi (Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct, 2016):

- princip korist za ispitanika i nenanošenja štete (Beneficence and Nonmaleficence) – psiholozi treba da teže tome da budu od koristi onima za koje rade i treba da vode računa da ne nanose štetu;
- princip poverljivosti i odgovornosti (Fidelity and Responsibility) – psiholozi uspostavljaju odnose poverenja sa onima sa kojima rade i svesni su odgovornosti prema njima i prema društvu;
- princip integriteta – psiholozi teže tačnosti, iskrenosti i istinitosti u svom postupanju;
- princip pravednosti – psiholozi priznaju da svi (korisnici usluga psihologa) imaju pravo na jednak kvalitet psiholoških procedura i procesa, a da su psiholozi dužni da preduzmu mere kako njihova sopstvena pristrasnost i ograničenja ne bi dovela do toga da prihvate nepravedne prakse;
- princip poštovanja ljudskih prava i dostojanstva – psiholozi poštuju dostojanstvo i vrednost svih ljudi i njihova prava, privatnost, poverljivost i samopredeljenje, posebno kada su u pitanju lica ili zajednice čije ranjivosti ometaju samostalno donošenje odluka.

Kada je Srbija u pitanju, pitanja psihološke etike regulisana su kodeksom etike psihologa Srbije (Kodeks etike psihologa Srbije, 2000) koji je Društvo psihologa Srbije donelo 2000. godine, a koji je kasnije dopunjeno odrednicama u vezi primene testova. Kodeks se sastoji od preambule i 4 poglavila – Odnos prema stručnom i istraživačkom radu, Odnos prema stranki, Odnos prema javnosti i Odnos prema kolegama. Kodeks etike psihologa Srbije ne sadrži eksplicitno pobrojane principe psihološke etike, već se o opštim principima može zaključiti na osnovu sadržaja odredbi kodeksa. U svojoj knjizi Psihometrija (Fajgelj, 2003), Stanislav Fajgelj predlaže sledeće moralne principe psihologije:

- 1) čuvanje dobrobiti ispitanika/klijenta/pacijenta/stranke;
- 2) čuvanje interesa profesije psihologa;
- 3) poštovanje zakona i poštovanje kodeksa psihološke etike.

Pored ova tri, kao dodatno moralni princip predlaže i da se ponašanje psihologa mora nadgledati i „uzakoniti u smislu kaznetnih odredbi“. Iako Fajgelj to ne navodi, stav je autora ovog teksta da bi ove principe trebalo posmatrati i tretirati kao hijerarhiju, a ne kao ravnopravne principe. Srećna je okolnost da psiholozi u Srbiji, u trenutku pisanja ove knjige, žive u vremenu i na mestu gde je uglavnom moguće bez problema pomiriti zahteve sva tri principa. Međutim to nije uvek tako niti je svuda tako. Kroz istoriju je bilo puno situacija i društava u kojima su državni zakoni nalačali postupanje koje je u izrazitom neskladu sa prvim principom – očuvanja dobrobiti pojedinca. Setimo se samo rasističkih zakona koji su omogućavali progon i ubistva ljudi po etničkoj ili rasnoj osnovi Evropi u vreme Drugog svetskog rata. I danas postoje države i društva u kojima ljudi mogu biti osuđeni na smrt ili na teške kazne

zbog na primer promene veroispovesti ili homoseksualizma, ali i etničke ili rodbinske pripadnosti ili političkog opredeljenja. A to su sve podaci do kojih psiholog lako može doći i do kojih tipično i dolazi u svom radu sa strankom. Poštovanje takvih zakona bi od psihologa moglo da traži da čini stvari koje su u direktnoj suprotnosti sa načelom dobrobiti ispitanika, pa čak i stvari koje bi mogle direktno da ugroze njegov život ili zdravlje. Stav je ovog autora da u takvim situacijama prioritet morati imati briga o životu i zdravlju klijenta. Slična situacija se može zamisliti i kada su u pitanju drugi i treći princip, ali i prvi i drugi. Na primer, ako bi zamislili situaciju u kojoj, na primer, klijent preti samoubistvom ili ozbiljnim samopovređivanjem ili povredovanjem nekog drugog, ako mu psiholog ne objasni kako funkcioniše test koji je radio, princip očuvanja dobrobiti bi morao da uzme primat, iako bi time bio narušen interes profesije psihologa sadržan u odredbi kodeksa koja kaže da psiholog ne treba da ohrabruje korišćenje standardizovanih mernih instrumenata od strane osoba koje nisu psiholozi.

Kada su u pitanju konkretnе odredbe Kodeksa etike psihologa Srbije teško je izdvojiti one koje se precizno odnose samo na praksi psihološkog testiranja, jer se veliki broj opštih odredbi odnosi na postupanje psihologa u nizu delatnosti, među koje spada i psihološko testiranje. Međutim, u svojoj knjizi Psihometrija (Fajgelj, 2003) rezimira standarde Američke psihološke asocijacije, predstavljajući ih u vidu pet grupa prava ispitanika. Tih pet grupa prava veoma dobro rezimira i ono što Kodeks etike psihologa Srbije, kao i važeći Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, 2009) zahtevaju od psihologa u praksi psihološkog testiranja. Ta prava su sledeća:

- 1) pravo na obaveštenje o svrsi testiranja i saglasnost sa testiranjem;
- 2) pravo da se bude obavešten o rezultatima testiranja, ako ti rezultati mogu uticati na život ispitanika i ako postoji potreba da se proveri njihova tačnost;
- 3) pravo na privatnost;
- 4) pravo na kategorizaciju koja najmanje stigmatizira;
- 5) pravo da nalazi testiranja budu tajni.

Pravo na obaveštenje o svrsi testiranja i saglasnost sa testiranjem. Ovo pravo odnosi se na to da je psiholog dužan da pre početka testiranja od ispitanika pribavi informisanu odnosno punovažnu saglasnost za to. Kodeks etike psihologa Srbije propisuje da psiholog sa strankom stupa u profesionalni odnos na osnovu validne saglasnosti. Međutim, kao što je u ranijem delu navedeno, Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije propisuje precizan sadržaj obaveštenja koje, u slučaju psihološkog testiranja, psiholog treba da da ispitaniku pre početka testiranja da bi njegov pristanak bio pravno validan. Dakle pre početka testiranja potrebno je da psiholog uradi sledeće:

- 1) **predstavi se**, imenom i prezimenom, navede organizaciju za koju radi, kao i ostale podatke, ako ih ima, koji su potrebni da bi ispitaniku bio jasan njegov identitet. Ova obaveza, naravno, ne postoji ako je identitet psihologa i organizacije za koju radi očigledan ili već poznat ispitaniku (na

- primer ako je ispitanik došao kod psihologa na kliniku ili u savetovalište i poznaje psihologa od ranije ili je obavešten već o njegovom identitetu).
- 2) obavesti ispitanika o **svrsi testiranja** i za šta tačno i kako će podaci biti kasnije korišćeni. Svrha testiranja koju psiholog navede mora da bude precizna, jasna, smislena i istinita, a plan testiranja mora da bude takav da se prikupljaju samo oni podaci koji su potrebni za ostvarenje te svrhe i samo u onoj količini koja je potrebna za ostvarenje te svrhe. Podaci koji se prikupljaju testovima koje psiholog planira da zada ispitaniku moraju da budu po vrsti i obimu u skladu sa svrhom koju je psiholog ovde deklarisao. Deklarisana svrha testiranja mora da bude takva da opravdava zadavanje svih testova koji se zadaju ispitaniku.
 - 3) obavesti ispitanika o **načinu na koji će biti korišćeni podaci** – u kontekstu psihološkog testiranja, ovo se pre svega odnosi na to da li će se rezultati interpretirati individualno, u smislu izrade pojedinačnih nalaza i mišljenja za ispitanika ili prikazivanja i poređenja njihovih individualnih podataka ili će podaci biti tretirani grupno, tako što će se računati samo agregatne mere koje opisuju ceo uzorak ili grupe ispitanika poput frekvencija, aritmetičkih sredina, standardnih devijacija i slično. Pored toga, ako će se podaci koristiti na neki specijalan način koji nije vidljiv iz svrhe testiranja, psiholog treba o tome da obavesti ispitanika.
 - 4) obavesti ispitanika o **identitetu i vrsti lica koja će koristiti podatke** dobijene testiranjem – ako će podatke koristiti ograničen broj konkretnih lica, potrebno je da psiholog navede njihova imena. Ako lica koja će koristiti podatke nisu definisana imenom, nego njihovom funkcijom ili pozicijom u organizaciji, onda je potrebno da psiholog obavesti ispitanika o tome koje su to sve vrste lica koje će imati pristup podacima. Ovom delu obaveštenja treba posebno posvetiti pažnju ako će pristup podacima imati još neko osim psihologa, a pogotovo ako će se podaci deliti sa licima van organizacije u kojoj psiholog radi.
 - 5) obavesti ispitanika da je za **testiranje potreban njegov dobrovoljni pristanak**. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti ovde predviđa da ispitanika treba obavestiti o obaveznosti i pravnom osnovu pobrade podataka. Međutim, situacija psihološkog testiranja na koje bi ispitanici bili obavezni zakonom nema, niti se ljudi mogu zakonom naterati da učestvuju u testiranju ako to ne žele. Iako ima situacija kada, zarad ostvarivanja nekog prava ili učestvovanja u nekom pravnom procesu, zakoni i propisi traže od pojedinaca da se podvrgnu psihološkom testiranju, psihološko testiranje, ovakvo kakvo je sada, po svojoj prirodi ne može biti drugačije nego dobrovoljno. Odbijajući učestvovanje u testiranju ispitanik može ostati uskraćen za različita prava i mogućnosti ili završiti sa nepovoljnim ishodima različitih zakonom definisanih postupaka, ali je uprkos svemu tome ispitanik taj koji na kraju odlučuje da li će u testiranju učestvovati ili neće. Zbog toga psihologu nema druge nego da obavesti ispitanika da je učestvovanje u testiranju dobrovoljno, mada može navesti posledice

- koje mogu nastati po ispitanika ako na testiranje ne pristane, ako takvih posledica ima.
- 6) obavesti ispitanika o tome da **ima pravo da pristanak na testiranje opozove, prekine testiranje u bilo kom trenutku, kao i pravnim posledicama koje u tom slučaju nastaju**. Pravo je ispitanika da pristanak na testiranje u bilo kom trenutku opozove i prekine testiranje. Međutim, ako to sa sobom povlači neke pravne posledice, poput nadoknade štete psihologu ili organizaciji ili pravnih posledica, poput po ispitanika nepovoljnog ishoda procesa zbog kog se testiranje vrši (na primer diskvalifikacija sa konkursa za posao), psiholog je dužan da o tome precizno obavesti ispitanika.
 - 7) obavesti ispitanika o pravima koja mu pripadaju u slučaju nedozvoljene obrade njegovih podataka – zakon propisuje da je i ovo obavezan sadržaj obaveštenja da bi pristanak na testiranje bio punovažan, ali poređenjem ove odredbe sa praksom testiranja nije sasvim jasno šta bi mogao da bude sadržaj ove odredbe u slučajevima psihološkog testiranja. Moguće je da bi ova odredba bila ispunjena time što bi ispitanik bio obavešten o postojanju instance koja štiti prava ispitanika ako takva instanca postoji, kao i o načinu na koji se može kontaktirati (na primer u kontekstu psihologa koji radi na nekoj državnoj klinici to bi mogao da bude kontakt zaštitnika prava pacijenata).
 - 8) obavesti ispitanika o drugim okolnostima čije bi nesaopštavanje bilo suprotno savesnom postupanju - ovo znači da bi ispitanika trebalo obavestiti i o svim ostalim okolnostima ili uslovima postupka testiranja koje nisu obuhvaćene prethodnim odredbama, a takve su da bi mogle da utiču na ispitanikovu odluku o učestvovanju ili neučestvovanju u testiranju. Ovo, naravno, ima smisla samo ako takve okolnosti ili uslovi postoje. Ako ne postoje, onda se ova odredba može preskočiti u tekstu obaveštenja.

Iako zakon dozvoljava da se ovo obaveštenje da i usmeno, najbolje je da psiholog ipak ovo obaveštenje sastavi u pismenom obliku, koji će ispitanik moći da pročita i potpiše pre početka testiranja. U najvećem broju slučajeva, osim možda kod nekih kognitivnih testova, psihološki testovi traže od ispitanika bar neke podatke koji spadaju u kategoriju naročito osetljivih podataka prema Zakonu o zaštiti podataka o ličnosti, tako da je onda pribavljanje pismene saglasnosti ionako obavezno. Međutim i kada sadržaj testa nije takav da je obavezno davanje pismene saglasnosti, dobro je imati pismenu saglasnost ispitanika datu na tekstu informacije koji sadrži ova obavezna obaveštenja. Ako nakon testiranja dođe do bilo kakvog pravnog spora sa ispitanikom, psiholog će, ako ima potpisu pismenu saglasnost, lako pokazati da je postupio po zakonu. Ovo neće biti tako lako ako se psiholog oslonio samo na usmenu saglasnost ispitanika, te kasnije nema materijalnih dokaza da je saglasnost pribavljena kako propisi nalažu.

Kada su u pitanju osobe koje nemaju poslovnu sposobnost – deca i odrasla lica kojima je sud oduzeo poslovnu sposobnost, psiholog je dužan da saglasnost za učešće u testiranju dobije od njihovih zakonskih staratelja. Ako je lice nepismeno ili

iz bilo kog razloga ne može da potpiše saglasnost, psiholog saglasnost za testiranje obezbeđuje tako što ovakvom licu pročita tekst potrebnog obaveštenja u prisustvu dva svedoka, nepismeno lice onda usmeno izražava saglasnost, a dva svedoka onda potpisuju izjave da se ovo lice saglasilo za učešće u psihološkom testiranju.

Pravo da se bude obavešten o rezultatima testiranja, ako ti rezultati mogu uticati na život ispitanika i ako postoji potreba da se proveri njihova tačnost. Psiholog je dužan da ispitanika obavesti o rezultatima testiranja u svim slučajevima kada se na osnovu tih podataka donose bilo kakve odluke o ispitaniku. Drugim rečima, praktično jedini slučaj kada takva obaveza ne postoji je kada se psihološko testiranje radi u naučne svrhe. Takođe, kada se testiranje radi u naučne svrhe, obično je dobro osigurati i da testiranje bude anonimno, odnosno da se podaci koji mogu omogućiti identifikaciju ispitanika ne prikupljaju. U tom slučaju, kada podataka o identitetu nema, psiholog ni ne može pružiti informaciju o rezultatima ispitanika, jer nema načina da podatke ispitanika prepozna.

Pravo na privatnost. Ispitanik ima pravo da u bilo kom trenutku odustane od testiranja. To pravo je regulisano kako Kodeksom etike, tako i Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti. Takođe, nekada ispitanik može odbiti da odgovori na neko konkretno pitanje. U slučaju da ispitanik odustane od testiranja, psiholog to tretira kao povlačenje saglasnosti za testiranje. U tom slučaju, psiholog je dužan da uništi odnosno obriše sve podatke koje je u dotadašnjem toku testiranja skupio o ispitaniku. Kada se to desi nastupaju i pravne posledice odustajanja od testiranja o kojima je psiholog bio dužan da obavesti ispitanika pre početka testiranja, ako takvih posledica ima. Psiholog nema pravo da sprečava ispitanika da odustane ili prekine testiranje, mada ima pravo da ga jednput nemametljivo pozove da testiranje ipak nastavi. Ukoliko ispitanik ostane pri tome da odustaje, psiholog je dužan da to prihvati. Dužnost psihologa da prihvati odustanak ispitanika i obriše prikupljene podatke ostaje na snazi čak i ako ispitanik odbije da prihvati, negira ili osporava nastupanje pravnih posledica odustajanja o kojima je bio obavešten pre početka testiranja.

Pravo na kategorizaciju koja najmanje stigmatizira. Tumačeći rezultate testova psiholog će po pravilu biti u situaciji gde je potrebno da ispitanika svrstara u neku kategoriju, odnosno da nekako izvede zaključke o osobinama ispitanika na osnovu njegovog postignuća na testu. Kada se osobi pripisu nazivi ili osobine koji nose negativno značenje, te taj negativan naziv ili osobina postanu prihvaćeni i korišćeni od strane ljudi u društvenoj sredini u kojoj osoba živi, kaže se da je osoba negativno obeležena ili stigmatizovana. Možda najuočljivija manifestacija stigmatizacije je korišćenje derogativnih, uvredljivih nadimaka za oslovljavanje ili kada se govorи о stigmatizovanoj osobi od strane ljudi iz njene društvene okoline. Na primer kada bi primetili da o čoveku koji se zove Žika ljudi iz njegove okoline govore kao o „Žiki budali“ ili da neku Milicu zovu „Luda Milica“ to bi bio primer stigmatizacije, mada stigmatizacija ima i dosta suptilnije manifestacije.

Sama reč „stigmatizacija“ potiče od starogrčkog izraza za oznake ili tetovaže koje su u vreme stare Grčke bile usecane ili progorevane u kožu kriminalaca, robovima i izdajnicima kako bi se ovi mogli vizuelno identifikovati kao nedostojne i moralno kompromitovane osobe. Bio je običaj da se takve osobe izbegavaju na jav-

nim mestima. Stigmatizacija dovodi do omalovažavanja, odbacivanja i isključivanja stigmatizovane osobe iz društvene zajednice čime se stigmatizovanoj osobi nanosi šteta, a posledice su naročito teške ako se radi o osobi kojoj je neophodna veća društvena podrška.

Vodeći računa o dobropiti i dostojanstvu ispitanika, ako postoji više različitih, a adekvatnih načina da se nazovu ili predstave rezultati ispitanika, psiholog je dužan da odabere one nazive ili načine predstavljanja rezultata koji nose najmanje dodatnog negativnog značenja, odnosno za koje se može očekivati da će u najmanjoj mogućoj meri izazvati ili doprineti stigmatizaciji osobe. Ovo ne znači da psiholog sme ili treba da rezultate prikaže na neistinit način. Na primer, ako osoba nije prošla neko kvalifikaciono testiranje, to se ne sme prikazati kao da jeste, niti se na bilo koji način rezultati smeju krivotvoriti ili neistinito prikazivati. Zahtev da se rezultati prikazuju tačno i istinito je, uostalom, jedna od odredbi ugrađenih u Kodeks etike psihologa Srbije, a to je nešto što zahteva i Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. Ovo pravo samo znači da, kada postoje alternativni načini da se, prvenstveno negativni, rezultati saopšte, treba izabrati onaj koji će najmanje doprineti stigmatizaciji osobe. Pri tome, psiholog treba da se čuva Barnum efekta, odnosno toga da, u pokušaju da rezultate predstavi na najmanje stigmatizujući način, da saopštava samo opšte stvari iz kojih se ne može zaključiti ništa o specifičnostima ispitanika u odnosu na druge ljudе (Barnum efekat je opisan u poglavlju o interpretaciji individualnih rezultata).

Pravo ispitanika da nalazi testiranja budu tajni. I Kodeks etike i Zakon o zaštiti podataka o ličnosti obavezuju psihologa da preduzme sve razumne mere koje su mu dostupne kako bi osigurao da podacima o njegovim ispitanicima pristup nema niko osim lica za koja se ispitanik saglasio da im se dozvoli pristup podacima. Zakon dodatno obavezuje psihologa da preduzme i konkretne tehničke, kadrovske i organizacione mere zaštite podataka. U praksi ovo znači da psiholog rezultate testova mora da drži zaključane na mestu gde lica koja nisu ovlašćena za pristup podacima ne mogu da im pristupe bez da počine neko nedozvoljeno delo poput toga da nasilno provale ili uđu korišćenjem alata za obijanje ili drugih sličnih sredstava. Psiholog mora prema testovnim podacima da se odnosi sa dužnom pažnjom i da vodi računa da ih ni u toku rada sa njima, a ni kada ih arhivira, ne ostavlja na mestima gde lica koja nisu ovlašćena za pristup podacima mogu do njih da dođu slučajno ili obavljajući svoje regularne poslove. Naročito se treba čuvati prakse koja se svojevremeno mogla naći u nekim državnim ustanovama da se, kako se arhiva popunjениh testova povećava, stari testovi izmeštaju u čekaonice, hodnike i ostala mesta gde „neće smetati“, ali gde su istovremeno lako dostupna neovlašćenim licima, pogotovo ako su i ormari u kojima se podaci drže stari, a brave na njima neispravne. I stari testovni protokoli sadrže podatke o ličnosti, te iste treba ili uništiti, ako više nisu potrebni, ili se prema njima odnositi sa podjednakom pažnjom kao i prema svim drugim testovnim protokolima, vodeći se načelom poverljivosti podataka, odnosno zakonskom obavezom da se tajnost podataka štiti.

Ako po prirodi svog posla sa urađenim testovima u kontakt dolaze i druga lica osim psihologa, potrebno je sa tim licima pravno regulisati obavezu da te podatke tretiraju kao poverljive. Ako se podaci čuvaju u elektronskom obliku, u vidu elek-

tronskih baza podataka, onda je potrebno i tajnost tih podataka zaštititi, na primer zahtevanjem šifre za pristup bazi ili kompjuteru na kom se baza nalazi, šifrovanjem same baze i ostalim sredstvima zaštite elektronskih podataka. Treba voditi računa i o tome gde se baze podataka o ispitanicima skladište. Najbolje je takve baze skladištitи на локалном компјутеру у власништву или под искључивом контролом психолога, а ако постоји потреба да се тајвим базама приступа преко интернета, опет је најбоље да се базе физички налазе на компјутеру који је у власништву психолога или његове организације. Ако се за складиштење база података користи екстеријерни рачунар или систем рачунара у власништву трећег лица или организације, онда је важно уговором обезбедити да подаци буду заштићени на начин који је у складу са законом и сагласношћу коју је психолог добио од испитаника. Не треба заборавити да ако податке треба износити ван Србије, то сме чинити тек по добијању дозволе Повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности, а на основу обезбеђених доказа да ће изнети подаци уживати barem isti stepen правне заштите који имају у земљама потписницима Конвенције о заштити pojedinaca u odnosu sa automatsku obradu ličnih podataka (Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 1981).

Psihološki testovi. На крају треба рећи нешто и о правном статусу психолошких тестова. Кодекс етике психолога Србије прописује да стандардизоване психолошке мерне инструменте у практици користе искључиво психологи. Због ове одредбе, издавачи тестова који послују у Србији, приликом прве наручбине, захтевају од наручиоца да достави копију дипломе дипломираног психолога, како би наручилац доказао да је психолог и да, самим тим, има право на коришћење тестова. Треба рећи и да право на коришћење тестова имају само психологи, односно лица која имају званје дипломираног психолога. Право на коришћење тестова немају лица која нису дипломирани психологи, чак иако су завршили више нивое образovanja – master или докторске студије из области психологије. Кодекс етике додатно прописује и да психолог не сме охрабривати нити омогућавати коришћење психолошких мernih instrumenata licima која нису психологи. Изузетак су студенти психологије који тестове могу применjivati под надзором дипломiranih психологa. Кодекс етике психолога Србије предвиђа обавезу психолога који уочи да лица која нису психологи користе у практици психолошке мерне инструменте да предузме све кораке да ih od toga odvratи „uključujući i obaveštavanje“ Друштва психолога Србије (Кодекс етике психолога Србије, 2000).

Literatura

- AERA, APA, & NCME. (2006). *Standardi za pedagoško i psihološko testiranje*. Zagreb: Naklada Slap.
- Annor, F., & Ampsonah-Tawiah, K. (2017). Evaluation of the psychometric properties of two scales of work-family conflict among Ghanaian employees. *The Social Science Journal*. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2017.04.006>
- Armstrong, P. I., Allison, W., & Rounds, J. (2008). Development and initial validation of brief public domain RIASEC marker scales. *Journal of Vocational Behavior*, 73, 287–299. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.06.003>
- Armstrong, P. I., Hubert, L., & Rounds, J. (2003). Circular unidimensional scaling: A new look at group differences in interest structure. *Journal of Counseling Psychology*, 50(3), 297–308. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.50.3.297>
- Ashton, M. C., & Lee, K. (2009). The HEXACO-60: A Short Measure of the Major Dimensions of Personality. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 340–345. <https://doi.org/10.1080/00223890902935878>
- Bar-On, R. (2004). The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Rationale, description and summary of psychometric properties. In G. Geher (Ed.), *Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy* (pp. 115–145). Hauppauge, NY, US: Nova Science Publishers. Retrieved from <http://psycnet.apa.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/record/2004-19636-006>
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The Big Five Personality Dimensions and Job Performance: a Meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44(1), 1–26. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1991.tb00688.x>
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model Childhood Attachment and Internal Models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226–244.
- Benson, N., Hulac, D. M., & Kranzler, J. H. (2010). Independent Examination of the Wechsler Adult Intelligence Scale—Fourth Edition (WAIS-IV): What Does the WAIS-IV Measure? *Psychological Assessment*, 22(1), 121–130. <https://doi.org/10.1037/a0017767>
- Berk, R. A. (1986). A Consumer's Guide to Setting Performance Standards on Criterion-Referenced Tests. *Review of Educational Research Spring Hambleton & Eignor*, 56(1), 137–172.
- Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1971). Retrieved from <http://global.oup.com/booksites/content/9780198259466/15550001>
- Bernska konvencija o zaštiti književnih i umetničkih dela (1971). Pariz. Retrieved from http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_en/pdf_ap/bern.pdf

- Beyer, J. L. (2014). The Emergence of a Freedom of Information Movement: Anonymous, WikiLeaks, the Pirate Party, and Iceland. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(2), 141–154. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12050>
- Boake, C. (2002). From the Binet±Simon to the Wechsler±Bellevue: Tracing the History of Intelligence Testing. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 24(3), 383–405.
- Brigham, C. C. (1923). *A Study of American Intelligence*. Princeton: Princeton University Press.
- Browne, M. W. (1992). Circumplex models for correlation matrices. *Psychometrika*, 57(4), 469–497. <https://doi.org/10.1007/BF02294416>
- Buhl-Nielsen, B. (2006). Mirrors, body image and self. *International Congress Series*, 1286, 87–94. <https://doi.org/10.1016/j.ics.2005.09.149>
- Burns, M. K. (2002). Comprehensive System of Assessment to Intervention Using Curriculum-Based Assessments. *Intervention in School and Clinic*, 38(8), 8–13.
- Candell, G. L., & Drasgow, F. (1988). An Iterative Procedure for Linking Metrics and Assessing Item Bias in Item Response Theory. *Applied Psychological Measurement*, 12(3), 253–260.
- Carraher, T. N., Carraher, D. W., & Schliemann, A. D. (1985). Mathematics in the streets and in schools. *British Journal of Developmental Psychology*, 3, 21–29. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1985.tb00951.x>
- Cattell, R. B. (1940). A Culture-Free Intelligence Test. *The Journal of Educational Psychology*, 33(3), 161–179. Retrieved from <http://psycnet.apa.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/fulltext/1940-04768-001.pdf>
- Cattell, R. B. (1969). The Profile Similarity Coefficient, rp, in Vocational Guidance and Diagnostic Classification. *British Journal of Educational Psychology*, 39(2), 131–142. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8279.1969.tb02056.x>
- Chan, D., Schmitt, N., Deshon, R. P., Clause, C. S., & Delbridge, K. (1997). Reactions to Cognitive Ability Tests: The Relationships Between Race, Test Performance, Face Validity Perceptions, and Test-Taking Motivation. *Journal of Applied Psychology*, 82(2), 300–310. Retrieved from <http://psycnet.apa.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/full-text/1997-03393-010.pdf>
- Cheung, F. M., Van De Vijver, F. J. R., Leong, F. T. L., Cheung, C., Van De Vijver, F. M., & Leong, F. J. R. (2011). Toward a New Approach to the Study of Personality in Culture. *American Psychologist*, 66(7), 593–603. <https://doi.org/10.1037/a0022389>
- Chomsky, N. (1959). A Review of B.F. Skinner's Verbal Behavior. *Language*, 35(1), 26–58. Retrieved from <http://cogprints.org/1148/1/chomsky.htm>
- Clauser, B. E., & Mazor, K. M. (1998). Using Statistical Procedures to Identify Differentially Functioning Test Items. *Educational Measurement: Issues and Practice*, 17(1), 31–44. <https://doi.org/10.1111/j.1745-3992.1998.tb00619.x>
- Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (1981). Retrieved from <https://rm.coe.int/1680078b37>
- Cook, L., & Schmitt-Cascallar, A. (2005). Establishing Score Comparability for Tests Given in Different Languages. In *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment* (pp. 139–169). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Costa, A., Foucart, A., Arnon, I., Aparici, M., & Apestegua, J. (2014). “‘Piensa’” twice: On the foreign language effect in decision making. *Cognition*, 130, 236–254. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2013.11.010>
- Dawda, D., & Hart, S. D. (2000). Assessing emotional intelligence: reliability and validity of the Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i) in university students. *Personality and Individual Differences*, 28, 797–812.
- De Raad, B., Smederevac, S., Čolović, P., & Mitrović, D. (2018). Personality traits in the Serbian language: Structure and procedural effects. *Journal of Research in Personality*, 73, 93–110. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2017.11.008>
- Deno, S. L. (1985). Curriculum-Based Measurement: The Emerging Alternative. *Exceptional Children*, 52(3), 219–232. <https://doi.org/10.1177/001440298505200303>
- Drasgow, F. (1984). Scrutinizing Psychological Tests: Measurement Equivalence and Equivalent Relations With External Variables Are the Central Issues. *Psychological Bulletin*, 95(1), 134–135.
- Du Toit, R., & De Bruin, G. P. (2002). The Structural Validity of Holland’s R-I-A-S-E-C Model of Vocational Personality Types for Young Black South African Men and Women, 10(1), 62–77. <https://doi.org/10.1177/1069072702010001004>
- Eklöf, H. (2007). Test-Taking Motivation and Mathematics Performance in TIMSS 2003. *International Journal of Testing*, 7(3), 311–326. <https://doi.org/10.1080/15305050701438074>
- Ellis, B. B. (1989). Differential Item Functioning: Implications for Test Translations. *Journal of Applied Psychology*, 74(6), 912–921.
- Elosua, P. (2007). Assessing vocational interests in the Basque Country using paired comparison design. *Journal of Vocational Behavior*, 71(1), 135–145. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.04.001>
- Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct (2016). American Psychological Association. Retrieved from <http://www.apa.org/ethics/code/>
- Fabrigar, L. R., Visser, P. S., & Browne, M. W. (1997). Conceptual and Methodological Issues in Testing the Circumplex Structure of Data in Personality and Social Psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 1(3), 184–203. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0103_1
- Fagan, J. F., Holland, C. R., & Wheeler, K. (2007). The prediction, from infancy, of adult IQ and achievement. *Intelligence*, 35, 225–231. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2006.07.007>
- Fajgelj, S. (2003). *Psihometrija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Flynn, J. (2007). *What is intelligence? Beyond the Flynn effect*. Cambridge University Press.
- Furnham, A. (1996). The big five versus the big four: the relationship between the MyersBriggs Type Indicator (MBTI) and NEO-PI five factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 21(2), 303–307.
- Geisinger, K. F. (1994). Cross-Cultural Normative Assessment: Translation and Adaptation Issues Influencing the Normative Interpretation of Assessment Instruments. *Psychological Assessment*, 6(4), 304–312.

- George, C., & West, M. (2001). The development and preliminary validation of a new measure of adult attachment: the Adult Attachment Projective. *Attachment & Human Development*, 3(1), 30–61. <https://doi.org/10.1080/14616730010024771>
- Gong, W. (2009). National culture and global diffusion of business-toconsumer e-commerce. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 16(1), 83–101. <https://doi.org/10.1108/13527600910930059>
- Grant, M. (1916). The passing of the Great Race. *Geographical Review*, 2(5), 354–360.
- Greene, R. (2000). *The MMPI-2: An interpretive manual (2nd ed.)*. Needham Heights, MA, US: Allyn & Bacon.
- Greenfield, P. (1997). YOU CAN'T TAKE IT WITH YOU: Why Ability Assessments Don't Cross Cultures. *American Psychologist*, 52(10), 1115–1124.
- Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. Doubleday.
- Hambleton, R. (2005). Issues, desings, and technical guidelines for adapting tests into multiple languages and cultures. In R. Hambleton, P. Merenda, & C. Spielberger (Eds.), *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment* (pp. 3–38). Manwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Harvey, R. J., Murry, W. D., Markham, S. E., & Pamplin, R. B. (1995). A Big Five Scoring System for the Myers-Briggs Type Indicator. In *Annual Conference of the Society for Industrial and Organizational Psychology*.
- Harzing, A.-W. (2006). Response Styles in Cross-national Survey Research. *International Journal of Cross Cultural Management*, 6(2), 243–266. <https://doi.org/10.1177/1470595806066332>
- Hathaway, S., & Meehl, P. (1951). *An atlas for the clinical use of the MMPI*. Oxford, England: University of Minnesota Press.
- Hedrih, V. (2008). Structure of vocational interests in Serbia: Evaluation of the spherical model. *Journal of Vocational Behavior*, 73(1), 13–23. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.12.004>
- Hedrih, V., & Pedović, I. (2016). Konstruktna validnost holističkih mera procene karakteristika radnog mesta po Hollandovom modelu. In Đ. Čekrljija, D. Đurić, & A. Vasić (Eds.), 3. *Otvoreni dani psihologije, Banja Luka, knjiga sažetaka* (p. 44). Banja Luka: Filozofski fakultet, Republika Srpska.
- Hedrih, V., Stošić, M., Simić, I., & Ilieva, S. (2016). Evaluation of the hexagonal and spherical model of vocational interests in the young people in Serbia and Bulgaria. *Psihologija*, 49(2), 199–210. <https://doi.org/10.2298/PSI1602199H>
- Hedrih, V., & Šverko, I. (2007). Evaluation of the Holland model of the professional interests in Croatia and Serbia. *Psihologija*, 40(2). <https://doi.org/10.2298/PSI0702227H>
- Hedrih, V., Todorović, J., & Ristić, M. (Eds.). (2013). *Odnosi na poslu i u porodici u srbiji početkom 21. veka*. Niš: Filozofski fakultet, Srbija.
- Helfrich, H. (1999). Beyond the Dilemma of Cross-Cultural Psychology: Resolving the Tension between Etic and Emic Approaches The Goals of Cross-Cultural Psychology. *Culture & Psychology Copyright © SAGE Publications*, 55008107(22).
- Hidalgo, D., & López-Pina, A. J. (2004). Differential Item Functioning Detection and Effect Size: A Comparison Between Logistic Regression and Mantel-Haenszel Pro-

- cedures. *Educational and Psychological Measurement*, 64(6), 903–915. <https://doi.org/10.1177/0013164403261769>
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Hofstede, G., Neuijen, B., Ohayv, D. D., & Sanders, G. (1990). Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty. *Administrative Science Quarterly*, 35(2), 286–316.
- Hogan, R., & Blake, R. (1999). John Holland's Vocational typology and personality theory. *Journal of Vocational Behavior*, 55(1), 41–56. <https://doi.org/DOI 10.1006/jvbe.1999.1696>
- Holland, J. L. (1959). A Theory of Vocational Choice. *Journal of Counseling Psychology*, 6(1).
- Hopkins, K. D., & Bracht, G. H. (1975). Ten-Year Stability of Verbal and Nonverbal IQ Scores. *American Educational Research Journal*, 12(4), 469–477.
- International Test Comission. ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests (2005). Retrieved from https://www.intestcom.org/files/guideline_test_adaptation.pdf
- International Test Comission. ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests (Second Edition) (2017). <https://doi.org/10.1027/1901-2276.61.2.29>
- Kamin, L. (1974). *The Science and Politics of I.Q.* New York and London: Routledge, Taylor&Francis Group.
- Kamin, L. (1982). Mental Testing and Imigration. *American Psychologist*, 37(1), 97–98. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.37.1.97.b>
- Kernberg, P., Buhl-Nielsen, B., & Normandin, L. (2006). *Beyond the reflection: The role of the mirror paradigm in clinical practice*. New York.
- Keysar, B., Hayakawa, S. L., & An, S. G. (2012). The Foreign-Language Effect : Thinking in a Foreign Tongue Reduces Decision Biases. *Psychological Science*, 23(6), 661–668. <https://doi.org/10.1177/0956797611432178>
- Kim, D., Pan, Y., & Park, H. S. (1998). High-versus low-Context culture: A comparison of Chinese, Korean, and American cultures. *Psychology and Marketing*, 15(6), 507–521. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6793\(199809\)15:6<507::AID-MAR2>3.0.CO;2-A](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6793(199809)15:6<507::AID-MAR2>3.0.CO;2-A)
- Knox, H. (1914). A Scale, Based on the Work at Ellis Island, For Estimating Mental Defect. *Journal of American Medical Association*, 62, 741–747.
- Kodeks etike psihologa Srbije (2000). Društvo psihologa Srbije. Retrieved from <http://dps.org.rs/images/kodeksEtike.pdf>
- Kolen, M. (2004). Linking Assessments: Concept and History. *Applied Psychological Measurement*, 28(4), 219–226. <https://doi.org/10.1177/0146621604265030>
- Kolen, M., & Brennan, R. (1995). *Test Equating: Methods and Practices*. New York: Springer-Verlag.
- Kristjansson, E., Aylesworth, R., McDowell, I., & Zumbo, B. D. (2005). A Comparison of Four Methods for Detecting Differential Item Functioning in Ordered Response Items. *Educational and Psychological Measurement*, 65(6), 935–953. <https://doi.org/10.1177/0013164405275668>

- Kurbalija, D. (2006). Struktura testa profil indeks emocija. *Psihologija*, 39(3), 343–359.
- Kurbalija, D., & Šakotić Kurbalija, J. (2014). Crte ličnosti merene testom Profil indeks emocija (PIE): Preliminarne norme za srednjoškolce. *Psihološka Istraživanja*, 17(2), 159–178.
- Lakić, S. (2014). *Multimetodna validacija psihometrijski definisanog konstrukta savjescnosti*. Univerzitet u Banjoj Luci.
- Lamiell, J. T. (2012). Introducing William Stern (1871–1938). *History of Psychology*, 15(4), 379–384. <https://doi.org/10.1037/a0027439>
- Lankov, A. (2009). Pyongyang Strikes Back: North Korean Policies of 2002–08 and Attempts to Reverse “De-Stalinization from Below.” *Asia Policy*, 8, 47–71.
- Le Vigouroux, S., Scola, C., Raes, M.-E., Mikolajczak, M., & Roskam, I. (2017). The big five personality traits and parental burnout: Protective and risk factors. *Personality and Individual Differences*, 119, 216–219. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.07.023>
- Long, L., Adams, R. S., & Tracey, T. J. G. (2005). Generalizability of interest structure to China: Application of the Personal Globe Inventory. *Journal of Vocational Behavior*, 66(1), 66–80. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.12.004>
- Lorenzo-Seva, U., & ten Berge, J. M. F. (2006). Tucker’s Congruence Coefficient as a Meaningful Index of Factor Similarity. *Methodology*, 2(2), 57–64. <https://doi.org/10.1027/1614-1881.2.2.57>
- Maria, , & Darcy, U. A. (2005). Examination of the structure of Irish students’ vocational interests and competence perceptions. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 321–333. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.08.007>
- McBirney-Goc, E. (2016). Utilization of The Mirror Interview to Explore the Influences of Parents and Objectification on the Body and Disordered Eating Behaviors. *The New School Psychology Bulletin*, 13(2).
- McCrae, R., & Costa, P. J. (1989). Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator From the Perspective of the Five-Factor Model of Personality. *Journal of Personality*, 57(1), 17–40.
- Michael Wilson (writer), Wikipedia. (2018). Retrieved January 2, 2018, from [https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Wilson_\(writer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Wilson_(writer))
- Mihić, I., Zotić, M., & Petrović, J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju i afektivna vezanost adolescenata. *Psihologija*, 40(4), 527–542. <https://doi.org/10.2298/PSI0704527M>
- Nagy, G., Trautwein, U., & Lüdtke, O. (2010). The structure of vocational interests in Germany: Different methodologies, different conclusions. *Journal of Vocational Behavior*, 76, 153–169. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.07.002>
- Pauls, C. A., & Stemmler, G. (2003). Substance and bias in social desirability responding. *Personality and Individual Differences*, 35, 263–275.
- Pfeiffer, S. M., & Wong, P. T. P. (1989). Multidimensional Jealousy. *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 181–196.
- Plutchik, R. (1989). Measuring Emotions and their Derivatives. In *The Measurement of Emotions* (pp. 1–35). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-558704-4.50007-4>
- Porodični zakon (2015). Narodna skupština Republike Srbije.

- Prediger, D. J. (1982). Dimensions Underlying Holland's Hexagon: Missing Link between Interests and Occupations? *Journal of Vocational Behavior*, 21, 259–287.
- Rammstedt, B., & John, O. P. (2007). Measuring personality in one minute or less: A 10-item short version of the Big Five Inventory in English and German. *Journal of Research in Personality*, 41(41), 203–212. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.02.001>
- Reis, A., & Castro-Caldas, A. (1997). Illiteracy: A cause for biased cognitive development. *Journal of International Neuropsychological Society*, 3, 444–450.
- Rose, S. A., Feldman, J. F., Jankowski, J. J., & Rossem, R. Van. (2012). Information processing from infancy to 11 years: Continuities and prediction of IQ ☆. *Intelligence*, 40, 445–457. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2012.05.007>
- Rounds, J., & Tracey, T. J. (1993). Prediger's Dimensional Representation of Holland's RIASEC Circumplex. *Journal of Applied Psychology*, 78(6), 875–890.
- Saucier, G., Georgiades, S., Tsaousis, I., & Goldberg, L.-R. (2005). The Factor Structure of Greek Personality Adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(5), 856–875. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.5.856>
- Serpell, R. (1979). How specific are perceptual skills? A cross-cultural study of pattern reproduction*. *British Journal of Psychology*, 70(3), 365–380. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1979.tb01706.x>
- Sinclair, V. G., & Wallston, K. A. (2004). The Development and Psychometric Evaluation of the Brief Resilient Coping Scale. *Assessment*, 11(1), 94–101. <https://doi.org/10.1177/1073191103258144>
- Smederevac, S. (2000). *Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku*. Univerzitet u Novom Sadu.
- Snyderman, M., & Herrnstein, R. J. (1983). Intelligence Tests and the Immigration Act of 1924. *American Psychologist*, 38(9), 986–995. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.38.9.986>
- Stark, S., Chernyshenko, O. S., & Drasgow, F. (2006). Detecting Differential Item Functioning With Confirmatory Factor Analysis and Item Response Theory: Toward a Unified Strategy. *Journal of Applied Psychology*, 91(6), 1292–1306. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.6.1292>
- Steele, C., & Aronson, J. (1995). Stereotype Threat and the Intellectual Test Performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(5), 797–811.
- Stern, W. (1912). *Die psychologischen Methoden der Intelligenzprüfung und deren Anwendung an Schulkindern* (No. 5).
- Sternberg, R. J. (2004). Culture and Intelligence. *American Psychologist*, 59(5), 325–338. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.5.325>
- Straub, D., Loch, K., Evaristo, R., Karahanna, E., Srite, M., & Evaristo, J. R. (2003). Toward a Theory-Based Measurement of Culture. *Journal of Global Information Management*, Jan-Mar(January), 13–23.
- Sundet, J. M., Barlaug, D. G., & Torjussen, T. M. (2004). The end of the Flynn effect? A study of secular trends in mean intelligence test scores of Norwegian conscripts during half a century. *Intelligence*, 32, 349–362. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2004.06.004>

- Šverko, I. (2008a). *Profesionalni interesi u funkciji dobi i spola: evaluacija sfernog modela* (Vocational interests as a function of age and gender: Evaluation of the spherical model). University of Zagreb.
- Šverko, I. (2008b). Spherical model of interests in Croatia. *Journal of Vocational Behavior*, 72, 14–24. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2007.10.001>
- Šverko, I., & Hedrih, V. (2010). Evaluacija sfernog i heksagonalnog modela strukture interesa u hrvatskim i srpskim uzorcima. *Suvremena Psihologija*, 13(1), 47–62.
- Tak, J. (2004). Structure of Vocational Interests for Korean College Students. *Journal of Career Assessment*, 12(3), 298–311. <https://doi.org/10.1177/1069072703261555>
- Teasdale, T. W., & Owen, D. R. (2005). A long-term rise and recent decline in intelligence test performance: The Flynn Effect in reverse. *Personality and Individual Differences*, 39, 837–843. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.01.029>
- The Chinese Culture Connection. (1987). Chinese Values and the Search for Culture-Free Dimensions of Culture. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 18(2), 143–164. <https://doi.org/10.1177/0022002187018002002>
- Tošić Radev, M., & Hedrih, V. (2017). Psychometric properties of the Multidimensional Jealousy Scale (MJS) on a Serbian sample *. *Psihologija*, (OnlineFirst), 1–14. <https://doi.org/https://doi.org/10.2298/PSI170121012T>
- Tracey, T. J. G. (1997). RANDALL: A Microsoft FORTRAN Program for a Randomization Test of Hypothesized Order Relations. *Educational and Psychological Measurement*, 57(1), 164–168.
- Tracey, T. J. G. (2002). Personal Globe Inventory: Measurement of the spherical model of interests and competence beliefs. *JOURNAL OF VOCATIONAL BEHAVIOR*, 60(1), 113–172. <https://doi.org/https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1817>
- Tracey, T. J. G. (2009). Development of an abbreviated Personal Globe Inventory using item response theory: The PGI-Short. *Journal of Vocational Behavior*, 76, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.06.007>
- Tracey, T. J. G., & Robbins, S. B. (2005). Stability of interests across ethnicity and gender: A longitudinal examination of grades 8 through 12. *Journal of Vocational Behavior*, 67(3), 335–364. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.11.003>
- Tracey, T. J. G., & Rounds, J. (1995). The Arbitrary Nature of Holland's RIASEC Types: A Concentric-Circles Structure. *Journal of Counseling Psychology Rounds & Tracey Rounds & Zevon*, 42(4), 431–439.
- Van De Vijver, F., & Poortinga, Y. H. (2005). Conceptual and Methodological Issues in Adapting Tests. In R. Hambleton, P. Merenda, & C. Spielberger (Eds.), *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment* (pp. 39–64). Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Van Dijk, S. D. M., Hanssen, D., Naarding, P., Lucassen, P., Comijs, H., & Oude Voshaar, R. (2016). Big Five personality traits and medically unexplained symptoms in later life. *European Psychiatry*, 38, 23–30. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2016.05.002>
- van Herk, H., Poortinga, Y., & Verhallen, T. (2004). Response styles in rating scales. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(3), 346–360.
- Vries, R. (2013). The 24-item Brief HEXACO Inventory (BHI). *Journal of Research in Personality*, 47, 871–880.

- Ward, L. C. (1991). A Comparison of T Scores From the MMPI and the MMPI-2. *Psychological Assessment*, 3(4), 688–690.
- Watson, J. (1913). Psychology as the Behaviorist Views it. *Psychological Review*, 20, 158–177. Retrieved from <http://psychclassics.yorku.ca/Watson/views.htm>
- Wechsler, D. (2014). Wechsler Adult Intelligence Scale—Fourth Edition (WAIS–IV).
- Wiliam, D. (1998, September 18). Construct-referenced assessment of authentic tasks: alternatives to norms and criteria. Retrieved April 7, 2018, from <http://www.leeds.ac.uk/edocol/documents/000000793.htm>
- Wu, A. D., Li, Z., & Zumbo, B. D. (2007). Decoding the meaning of factorial invariance and updating the practice of multi-group confirmatory factor analysis: A demonstration with TIMSS data. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 12(3), 1–26.
- Yang, W., Lance, C. E., & Hui, H. C. (2006). Psychometric properties of the Chinese Self-Directed Search (1994 edition). *Journal of Vocational Behavior*, 68(3), 560–576. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2005.12.003>
- Zakon o autorskom i srodnim pravima (2012). Narodna skupština Republike Srbije.
- Zakon o radu (2017). Narodna skupština Republike Srbije.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (2009). Narodna skupština Republike Srbije.
- Želeskov Đorić, J., Pedović, I., & Hedrih, V. (2009). Friendship functions and personality traits. *Psihologija*, 42(3). <https://doi.org/10.2298/PSI0903341Z>

Vladimir Hedrih
KROSKULTURNA ADAPTACIJA
PSIHOLOŠKIH MERNIH INSTRUMENATA

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Natalija Jovanović, dekan

Lektor
Autor

Korice
Darko Jovanović

Prelom
Milan D. Randelović

Format
17 x 24 cm

Štampa
SCERO PRINT Niš

Tiraž
200

Niš 2018.

ISBN 978-86-7379-477-8

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ХЕДРИХ, Владимира, 1977-
Kroskulturna adaptacija psiholoških
mernih instrumenata / Vladimir
Hedrih. - Niš : Filozofski fakultet
Univerziteta, 2018 (Niš : Scero print).
- 184 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 200. - Napomene uz tekst. -
Bibliografija: str. 175-183.

ISBN 978-86-7379-477-8
159.9.072:316.7

COBISS.SR-ID 264248076

ISBN 978-86-7379-477-8

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-86-7379-477-8.

9 788673 794778